De zwarte Magie

Dr. K. H. E. de Jong

3

m79-1254

DE ZWARTE MAGIE

Cir 1654

DE ZWARTE MAGIE

DOOR

Dr. K. H. E. DE JONG

PRIVAAT-DOCENT AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT
TE LEIDEN

MCMXXXVIII
H. P. LEOPOLD'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ N.V.
DEN HAAG

PARAPSYCHOLOGISCHE BIBLIOTHEEK

onder leiding van

DR. PAUL DIETZ EN DR. W. H. C. TENHAEFF

PRIVAATDOCENTEN AAN DE RIJKSUNIVERSITEITEN
TE LEIDEN EN UTRECHT

DEEL III

UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK
UB
AMSTERDAM

VOORREDE

De magie is in wezen handelen en wel met behulp van wonderbaarlijke of wonderbaarlijk werkende middelen, terwijl daarentegen de religie tegenover de hoogere machten een passieve houding aanneemt. Dit onderscheid laat zich overigens niet altijd streng doorvoeren, zooals bijv. het gebed in vele gevallen beslist een actief karakter draagt. De mantiek (wichelarij) d.w.z. het om raad vragen en uitvorschen van de toekomst buiten verstandelijke overwegingen om, wijkt evenzeer door haar passief karakter van de magie af, maar ook hier valt de grens niet scherp te trekken, daar immers de magie vaak ter wille van de wichelarij wordt beoefend.

De uitdrukking „zwarte magie" resp. „zwarte kunst" is in de middeleeuwen opgekomen en wordt gebruikt, wanneer de magie of een boos doel beoogt of zich althans van stuitende hulpmiddelen bedient. Wij gebruiken voorts bij onze uiteenzettingen het woord „toove(na)rij" en wat er mee samenhangt, evenzeer in ongunstigen zin. De toove(na)rij geraakt uiteraard telkens en telkens weer in strijd met de bovendrijvende religie en dit heeft vooral wat de doodenbezwering en de hekserij betreft, aanleiding gegeven tot de meest betreurenswaardige vervolgingen.

Wij volgen bij de behandeling van ons onderwerp de historische lijn, zonder ons echter angstvallig daaraan te houden. Wij beginnen met de praehistorische en de primitieve volken (vertegenwoordigers der in voorhistorische dagen heerschende cultuur) en gaan daarna tot de oudheid, vervolgens tot de middeleeuwen en den lateren tijd over. Tenslotte zullen wij pogingen doen, de verschijnselen in quaestie en wat er mee samenhangt, te verklaren.

Het spreekt van zelf dat wij slechts enkele grepen hebben kunnen doen uit een overstelpend materiaal. Wij hopen daarin zoo goed mogelijk te zijn geweest.

De literatuur over het onderwerp vindt men in den tekst vermeld en wij hebben ons daarbij tot het meest noodzakelijke beperkt. Volledigheidshalve wijzen wij er nog op, dat wij partij hebben getrokken van alle lexika en encyclopedieën die ons ter hand waren, o.m. van het „Reallexikon der Vorgeschichte (1924-1932), „Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens" (1927-1937), „The Catholic Encyclopedia" (1907-1914), „The Jewish Encyclopedia" (1901-1906).

Het is mij een zeer aangename plicht, Prof. J. de Zwaan, Dr. P. A. Dietz alsmede de Heeren J. de Quack en W. van Gorcum mijn hartelijken dank te betuigen voor al de nuttige wenken die zij mij hebben gegeven.

INHOUD

HOOFDSTUK I. De tooverij bij de praehistorische en primitieve volkeren 1

Jachtmagie. Tooverspreuken. Magie door middel van beelden, lichamelijke secreties enz. Verandering in dieren. Bezwering van bovenmenschelijke wezens. Seksueele relaties met demonen. Weertooverij. Bestraffing der zwarte magie.

HOOFDSTUK II. Egypte, Babylonië en Assyrië, Israël, Hindostan, China 17

Aanslag op Ramses III. Dreigementen tegen bovenmenschelijke wezens. Babylonisch-Assyrische bezweringen. De vuurgod. Exorcismen. De toovenares van Endor. Het booze oog. Lilith. Bezweringen uit den Atharvaveda. Moord op zwangere vrouwen. Weertijgers. Heksen. De wet van Manoe. Aanslagen op Chineesche keizers. Geesten in beelden gebannen. Bestraffing.

HOOFDSTUK III. Griekenland, Rome. Het oudste Christendom 46

Verandering in dieren. Omlaag halen der maan. Het booze oog. Plato. Betoovering van veldgewassen. Liefdestooverij. Weerwolven. Heksen. Apuleius. De Neoplatonici. De tooverpapyri. Jezus van tooverij beschuldigd. Simon de toovenaar. Christelijke schrijvers over de toovenares van Endor. Kerkelijke verboden. Keizerlijke strafbepalingen. De H. Spiridio bevraagt een doode. De theorieën van Augustinus.

HOOFDSTUK IV. De vroegere middeleeuwen. De Islam 82

Tooverij bij de Germanen. Uitspraken van synoden. De stem der critiek: bisschop Agobard, de Canon Episcopi, de Corrector. De stem der humaniteit: paus Nicolaas I en paus Gregorius VII. Johannes van Salisbury. De Byzantijnen. Joden en toovenarij. Maimonides. Lilith. De Koran. Het booze oog. Tooverij door middel van beelden enz. Omlaag halen der maan. Bestraffing.

HOOFDSTUK V. De latere middeleeuwen . . . 110

Inquisitie. De Scholastieken: Willem van Auvergne, Alber-

tus Magnus, Thomas van Aquino, Duns Scotus. Envoûtementen. Eymericus' „Richtsnoer voor Inquisiteurs". Een proces te Parijs. Jeanne d'Arc. Nider's „Mierenboek". Een weertoovenares. Jacquier's „Geesel der kettersche toovenaars". Schandaalproces te Atrecht. Bul van Innocentius VIII. De „Heksenhamer".

HOOFDSTUK VI. De zestiende en zeventiende eeuw 151

De heksenvervolging in Spanje, Italië, Frankrijk, Duitschland. De hervormers. Heksenproeven. Wier, de eerste stelselmatige bestrijder der heksenprocessen. Tegenstanders en medestanders van Wier. Vrouwelijke heldenmoed. Voorstanders der heksenprocessen: Rémy, Jacobus VI van Schotland, Delrio. De Jezuieten Tanner en Spe(e) als bestrijders der heksenvervolging. De bezetenen van Aix en Loudun. Een monsterproces in Zweden. De zwarte mis. Glanvill's verdediging van het geloof aan heksen. Heksenvervolging in Noord-Amerika. Balthasar Bekker.

HOOFDSTUK VII. De achttiende en negentiende eeuw 211

De Jurist Thomasius tegen de heksenprocessen. Pruisen. Het proces te Zug in 1737 en 1738. De non Maria Renata Keizerin Maria Theresia. Het laatste slachtoffer in Zwitserland. Görres en Vilmar handhaven het geloof aan den duivel. Het Satanisme. J. K. Huysmans. Het aantal der slachtoffers.

HOOFDSTUK VIII. Pogingen tot verklaring . . 228

Bedrog. Misdaden. Wreedheid. Trek naar het geheimzinnige. Oud-germaansche mythen. Symboliek. Kindersterfte en epidemieën. Hypnose. Hysterie. Gevoelloosheid. Waanzin. Heksenzalven. Extase. Hallucinaties. Bezetenheid. Seksueele invloeden. Het magnetische fluide. De uittreding der gevoeligheid. Telekinese. Injecta. Gewichtsvermindering. Levitatie. Vuurvastheid. Materialisaties. Divinatie van het heden en van de toekomst. Supranormale vèr-werking. Xenoglossie. Geestverschijningen. Trance-mediumschap. Contrôlegeesten. Mevr. E. Piper. De toovenares van Endor. Bovenmenschelijke wezens. Duivelen. Spinoza over den duivel. Besluit.

I

DE TOOVERIJ BIJ DE PRAEHISTORISCHE EN PRIMITIEVE VOLKEREN

De oudste sporen van magie zijn, volgens bevoegde onderzoekers, de teekeningen van jachttooneelen die men in de grotten van Zuid-Frankrijk en Noord-Spanje, bijv. te Altamira heeft ontdekt.

Die teekeningen, die ook uit een artistiek oogpunt opzien hebben gebaard, dateeren uit de latere dagen van het palaeolithische d.w.z. oudere steenen tijdperk, dus mogelijk tien duizend jaren geleden.

In zeer nauwen, misschien ook historischen, samenhang met deze teekeningen staan afbeeldingen uit het neolithische d.w.z. jongere steenen tijdperk, die op bijzonder afgelegen rotsen in Noorwegen en Noord-Zweden zijn aangebracht.

Verplaatsen wij ons voor een oogenblik in die verre oudheid!

De menschen moesten destijds bijna uitsluitend van de jacht leven en in hun strijd om het bestaan, voornamelijk tegen de wilde dieren, een groote mate niet slechts van moed en volharding, maar ook van list en vindingrijkheid toonen.

Wat nu bovenvermelde teekeningen betreft, deze bevinden zich meestal op zeer moeilijk toegangbare plekken en het is derhalve minder waarschijnlijk dat zij voor decoratieve doeleinden hebben gediend.

Op sommige dier afbeeldingen vindt men menschen niet alleen met dierenvellen, maar ook met dierenmaskers, blijkbaar niet ter wille van eenig vermaak, maar om een praktisch succes te bereiken.

Opmerkelijk is ook, dat, terwijl de dieren in hooge mate realistisch en wel geproportioneerd zijn uitgebeeld, de menschenfiguren zeer schematisch en van onjuiste proporties zijn, bijv. opvallend dikke beenen hebben.

Dat voorts aan die menschenfiguren vrij nauwkeurig uitgevoerde sieraden vallen te onderscheiden, had blijkbaar ook een bijzondere beteekenis.

Men ziet op die teekeningen de menschen het rustig staande wild met overdreven geweldige stappen achterna jagen alsof een versterking van het menschelijk presteervermogen is bedoeld.

En in de lichamen der dieren ziet men speer- en pijlspitsen ingedrongen.

Uit dit alles krijgt men sterk den indruk, dat die teekeningen op losse steenen zoowel als op rotswanden de bedoeling hadden, een goed succes bij de jacht te waarborgen en dus als van magischen aard zijn te beschouwen.

Had men echter destijds het geloof, door middel van zulke afbeeldingen de dieren wisser te kunnen raken, dan zal men zulk een procédé ook wel eens tegen menschen hebben gericht en dit was het ontstaan der booze magie of toove(na)rij.

Inderdaad bestaat er een teekening uit het palaeolithische tijdperk waarop een man door speren getroffen, neerzinkt, en hem een voorwerp, blijkbaar een kroon, van het hoofd valt. Misschien hebben wij hier met een magischen aanslag op iemand te doen.

Dat men, in afwijking van de realistische weergave van dieren, de menschen slechts schematisch en van onjuiste proporties teekende, zou er ook op kunnen wijzen, dat men toenmaals er huiverig van was, nauwkeurige afbeeldingen van menschen te maken, aangezien men geloofde, zich daardoor in meerdere mate aan tooverij bloot te stellen.

Deze veronderstellingen aangaande de magie in het steenen tijdperk krijgen steun door het voorkomen van overeenkomstige handelingen bij nog bestaande primitieve volkeren.

Wat de jachtmagie betreft, was een beroemd ethnoloog onzer dagen, L. Frobenius, getuige van een zeer kenschetsend voorval. (*Das unbekannte Afrika*, 1923, *p.* 34 *vlg.*).

In 1905 had hij, op een onderzoekingstocht in den Congostaat, jagers van een dwergstam op een avond verzocht, een antiloop te schieten. Zij zeiden, dat dit eerst den volgenden dag mogelijk was, daar zij nl. bij zonsopgang „voorbereidingen" moesten treffen. Frobenius, in een boschje verstopt, zag de handeling toe. In de vroegte teekende een der mannetjes met

zijn vinger iets in het zand. Zoodra de zonnestralen de teekening raakten, werd een pijl er op afgeschoten. Nadat de jagers waren weggegaan ontdekte Frobenius op den grond de teekening van een antiloop, in wier hals de afgeschoten pijl stak. In den loop van den namiddag brachten de mannetjes als jachtbuit een antiloop, door een pijl in de halsslagader getroffen.

Hierbij moet worden opgemerkt, dat in Zuid-Afrika op rotswanden teekeningen van dieren zijn gevonden, die in meer dan één opzicht aan die uit het steenen tijdperk doen denken.

De magie komt bij vrijwel alle primitieve volkeren voor en het spreekt van zelf dat ze ook tot booze doeleinden wordt aangewend.

Hierbij moet men het volgende wél in overweging nemen.

De primitieve mensch weet zeer goed dat men door geweld of ongeval kan worden gedeerd en gedood, maar ons begrip „ziekte" is hem, over 't geheel genomen, vreemd. In wat wij noemen ziektegevallen moeten derhalve, volgens hem, booze invloeden, hetzij van toovenaars hetzij van bovenmenschelijke machten, de oorzaak zijn van iemands lijden en dood.

Die booze invloeden kunnen op zeer verschillende manieren werken.

De magische procédés zelve zijn vaak van een ongeloofelijke gecompliceerdheid en wedijveren daarin soms met onze verfijnde techniek. Het is uiterst moeilijk, de bestanddeelen van ingewikkelde magische handelingen te ontwarren en een te zware taak voor het menschelijk vernuft, ze streng logisch te rangschikken.

Wij gaan, bij onze behandeling der afzonderlijke magische procédés resp. hulpmiddelen, zoover zulks mogelijk is, van het meer eenvoudige tot het meer ingewikkelde over, van de inwerking die met de bekende zintuigen verband houdt tot de althans buiten die zintuigen om plaats vindende actie en van de relaties met de menschen tot die met de geestenwereld. Daarna schenken wij aan de betoovering van weerverschijnselen, als iets afzijdigs, onze aandacht. Tenslotte zetten wij uiteen welke bestraffing den toovenaar van den kant zijner door hem bedreigde medemenschen wacht.

Ver verspreid is — om daarmee te beginnen — het geloof, dat er menschen bestaan, die, hetzij opzettelijk, hetzij onop-

zettelijk, door het „booze oog" allerlei kwaad vermogen te veroorzaken.

Dit moet ons niet te zeer verwonderen. Wij weten dat kinderen, als men ze streng aankijkt, licht van streek raken en de primitieve volkeren moet men in menig opzicht als kinderen beschouwen. Ook zijn er personen, die door hun blik zelfs een geheele menigte vermogen te fascineeren. En terwijl wij vaak van het oog spreken als van den „spiegel" der ziel, ontbreekt het niet aan volken, die in het oog den „zetel" der ziel meenen te zien.

Wij willen nu enkele voorbeelden geven van het geloof aan het „booze oog".

De krijgshaftige Maoris op Nieuw-Zeeland waren voor de macht van het booze oog bevreesd. (*J. Buller, Forty years in New Zealand*, 1878, *p.* 203).

De Konde (bij het Nyanzameer in Centraal-Afrika) gelooven dat de heksenmeesters door de macht van het booze oog de melk bij de koeien kunnen doen opdrogen, zooals zij, over 't algemeen de tooverij inzonderheid verderfelijk achten voor de zuivelvoorziening. (*D. R. Mackenzie, The Spirit-Ridden Konde*, 1925, *p.* 258 *en* 253).

Verscheidene stammen in Kameroen (aan de Westkust van Afrika), bijv. de Bali en Jaoende, vreezen het booze oog, vooral wanneer het op de geslachtsdeelen wordt gericht, daar het alsdan impotentie veroorzaakt. (*A. Plehn, Beobachtungen in Kamerun, Zeitschrift f. Ethnologie XXXVI* 1904, *p.* 720).

In Fransch Guyana (Noordkust van Zuid-Amerika) beweren de inboorlingen dat een piay (tooverarts) die ook maar eenige kracht bezit, een hond, slechts door hem aan te kijken, binnen drie dagen kan doen sterven. (*H. Coudreau, Chez nos Indiens*, 1893, *p.* 208).

De Tarahumare, een volksstam in Mexiko, twijfelen er niet aan, dat zekere personen enkel door hun blik de oorzaak kunnen zijn van iemands ziekte. (*C. Lumholtz, Unknown Mexiko I*, 1902, *p.* 315).

Ook aan het speeksel wordt een zekere tooverkracht, zoowel in actieven als — het zal later blijken — in passieven zin toegekend.

Op het eiland Mabuiag bijv. (ten Zuiden van Engelsch Nieuw-Guinea) spuwt de toovenaar, alvorens tot de eigenlijke

beheksing over te gaan, in de richting van zijn slachtoffer en van diens vrienden, daarbij zorg dragende, niet gezien te worden. (*A. C. Haddon en C. G. Seligmann in Reports of the Cambridge anthropological expedition to Torres Straits, Vol. V*, 1904, *p.* 323).

Ook kwam het voor dat hij één of twee keer op een zekeren steen spuwde en dien tenslotte met groote kracht naar den rug van zijn vijand wierp, die dan buiten kennis neerviel. (*C. S. Myers in Rep. Cambr. anthr. exped. VI*, 1908, *p.* 222 *vlg.*).

Het speeksel heeft echter niet alleen kracht om te dooden maar ook — wat in vele gevallen ternauwernood minder verderfelijk is — om geslachtelijke liefde op te wekken.

Op Mabuiag (z. b.) zocht een jonkman, wiens liefde niet werd beantwoord, hulp bij een magiër. Na enkele voorafgaande handelingen kauwde deze op een zeker toovermiddel en bespuwde daarmede den nekwervel, het voorhoofd, de schedelhoeken, het gelaat, de hoeken van de kaak en de knieholten van zijn client, die daardoor het meisje onweerstaanbaar tot zich trok. (*A. C. Haddon in Rep. Cambr. anthr. exped. V*, *p.* 327 *vlg.*).

De Australische inboorlingen kennen bij de magie ook aan woorden groote kracht toe. (*A. C. Haddon in Rep. Cambr. anthr. exped. VI*, *p.* 220) en dit is bij vrijwel alle volkeren het geval. Zin behoeven de tooverwoorden echter niet te hebben.

De meeste tooverspreuken gaan uit van het een of andere mythische verhaal. (*Th. Koch-Grünberg, Vom Roroima zum Orinoco I*, 1917, *p.* 210 *e.a.*) Daarbij wordt aangenomen dat zekere gebeurtenis in de mythe, op last van den magiër ook dan weer, zij het onder andere omstandigheden, zal geschieden.

Volgens de Taulipáng Indianen (Zuid-Amerika) vermag de heksenmeester door middel van tooverspreuken zijn evenmensch een ziekte op 't lijf te jagen en een bevalling moeilijk te maken. (*Th. Koch-Grünberg, V. Ror. z. Orin. I t. p.*).

Ja, een geheele onderneming kan zoodoende worden verijdeld. Wanneer men bijv. van af den oever vervloekingen tegen visschers uitspreekt, zullen dezen zonder vangst naar huis terugkeeren. (*P. G. Peekel, Religion u. Zauberei auf dem mittleren Neu-Mecklenburg*, 1910 *p.* 109). Dit eiland heet thans Nieuw-Ierland en ligt ten Noord-Oosten van Nieuw Guinea.

Een tooverspreuk vermag zelfs op mijlen verren afstand,

liefde — meestal van ongeoorloofden aard — op te wekken.

Zie hier een, gebruikelijk in Nieuw Ierland (z. b.). (*H. Powdermaker, Life in Lesu*, 1933, *p.* 232):

„Ga, ga (nl. de spreuk) langs haar nek in haar maag, haar lever en haar milt. Maak haar mond rond, den mond van het meisje."

Dit laatste schijnt er op te slaan, dat, wanneer de spreuk zijn uitwerking heeft, de mond zijn gebruikelijke functies als eten enz. niet meer zal vervullen.

Volgens de primitieve en trouwens ook volgens andere volkeren, is evenzeer aan den naam, de kortste typische vertegenwoordiger van iemands persoonlijkheid, iets magisch verbonden en wordt daarom in vele gevallen iemands eigenlijke naam zooveel mogelijk geheim gehouden. (*C. Lumholtz, Among Cannibals*, 1889, *p.* 280 *en T. Koch-Grünberg, V. Ror. z. Or. III*, 1923, *p.* 141 *e.a.*).

Wij zullen in 't vervolg een geval van tooverij ontmoeten waarbij de naam van het slachtoffer mede een rol speelde.

Gewoonlijk moeten immers bij de magie vrij wat hulpmiddelen te pas komen.

Bij voorkeur tracht, zooals reeds de magie bij de praehistorische volken ons heeft doen vermoeden, de toovenaar op het slachtoffer in te werken door een hoe weinig dan ook gelijkend beeld er van te maken en dat te mishandelen resp. te vernietigen. Dit gebeurt op verschillende manieren.

Op het eiland Mer (ten Zuid-Oosten van Engelsch Nieuw Guinea) bedient de magiër zich van een gekorven en met bijenwas overtrokken beeld van dengene, die gepijnigd of gedood moet worden. 's Nachts strekt hij heimelijk de figuur uit in de richting van het slachtoffer, daarbij een theatrale houding aannemende en bezweringen herhalende. Dan loopt hij naar zijn eigen huis en plaatst het beeld in het stroodak vlak boven de vuurplaats. De hitte van het vuur doet het was van lieverlede smelten en tegelijkertijd begint het slachtoffer te sukkelen en weg te kwijnen. Wilde de toovenaar echter den persoon in quaestie dooden, dan sloeg hij, op een zekere plek van het strand het hoofd van de figuur af en wierp het hoofd zoowel als den romp in zee. (*A. C. Haddon in Rep. Cambr. anthr. exped. VI*, *p.* 230 *vlg.*).

De figuur van het slachtoffer wordt ook wel eens geheel uit

bijenwas gemaakt. (*A. C. Haddon en C. G. Seligmann in Rep. Cambr. anthr. exped. V, p.* 324).

Markies de Wavrin bericht het volgende, dat hij van een beschaafd persoon had gehoord:

Een toovenaar verzekerde die persoon van te voren, dat hij een Capucijner-priester, te San Sebastian (Columbia) woonachtig, zou verjagen en dat deze niet meer terug zou keeren. De magiër maakte geheimzinnige gebaren, teekende met zijn staf figuren op den grond, mishandelde een voorwerp, dat den Capucijner moest voorstellen, liep rondom diens woning en zeide meteen de richting te hebben aangewezen waarin de priester zou vertrekken. Denzelfden dag werd de priester, die tot dusver een volmaakte gezondheid genoot, ziek en moest haastig in de bedoelde richting naar Valle de Upar vertrekken waar hij overleed. De Wavrin vernam hetzelfde ook van andere zegslieden. (*Marquis de Wavrin, Mœurs et coutumes des Indiens sauvages de l'Amérique du sud*, 1937, *p.* 502 *vlg.*).

Dat de magiër veel uitwerking van zekere gebaren en van bepaalde figuren verwacht behoeft wel geen nadere toelichting.

Men legt ook wel knoopen in eenig voorwerp of bedient zich van snoeren e.d.g. om iemand nadeel toe te brengen.

Wanneer de krijgsman der Kikoeyoe (Binnen-Afrika) ten oorlog trekt, legt hij knoopen in het gras langs den weg, opdat hij zijn vijand slapende moge vinden. (*C. W. Hobley, Bantu beliefs and magic*, 1922, *p.* 195).

Iets minder eenvoudig is het volgende procédé bij de Papuas op de Noord-Oostkust van Nieuw-Guinea.

Daar wikkelt men, om iemand te verderven, een draad om een stuk bast, terwijl men hem onder de hand den dood toewenscht, begraaft daarna den draad in de aarde en ontsteekt een vuur er boven. De uitwerking is onfeilbaar, tenzij de toovenaar zich door smeekbeden en geschenken laat vermurven. (*O. Schellong „Ueber Familienleben u. Gebräuche der Papuas der Umgebung von Finschhafen" in Zeitsch. f. Ethnol. XXI*, 1889, *p.* 19).

Het stuk bast moet blijkbaar den betreffenden persoon voorstellen.

De primitieve volkeren gelooven ook, dat toovenaars resp. booze geesten in staat zijn, allerlei voorwerpen als steenen, doornen, spijkers op geheimzinnige manier binnen iemands

lichaam te brengen en hem daardoor ontzettend te doen lijden. De taak van den arts is dan, door te zuigen, die voorwerpen uit de pijnlijke plekken van het lichaam te halen en gewoonlijk slagen zij daarin. Zooals H. Baldus zegt: „manipuleeren die heksenmeesters zoo handig, dat men ze zelfs bij de scherpste waarneming niet op hun trucs kan betrappen". (*H. Baldus, Indianerstudien im nordöstlichen Chaco*, 1931, *p.* 88).

Het zekerst echter zal, volgens het vrijwel alom verspreid geloof, langs den weg van tooverij ziekte en dood worden veroorzaakt wanneer de magiër iets van het slachtoffer zelf of van datgene waarmee het in nauwe aanraking is geweest, heeft weten te bemachtigen, bijv. een pluk haren, iets van het speeksel of van de andere uitscheidingen, een stukje van de kleedij enz. Vandaar dat bijv. de australische inboorling niet licht iets van zijn haren afstaat en zijn spijsrestanten zorgvuldig begraaft of vernietigt.

Wij willen ook hier een paar voorbeelden van aanhalen.

Op de Fidji-eilanden (Stille Oceaan) wikkelde de magiër een haarlok, iets van de spijsrestanten of liefst van de uitscheidingen desgenen wiens ziekte of dood werd beoogd, in zekere tooverkrachtige bladeren, stopte dien bundel in een koker van bamboes en begroef hem op het erf of verstopte hem in het stroo van het huis dat aan het slachtoffer toebehoorde. (*B. Thomson, The Fijians, A study of the decay of custom*, 1908, *p.* 164).

Een zeer merkwaardig geval bericht R. Brough Smyth. Een australische inboorlinge, die aan koorts leed, verzekerde, dat een jong man een haarlok van haar had afgeknipt en ergens ingegraven teneinde deze te doen vergaan. Zij voelde haar niervet wegsmelten en wanneer de haarlok geheel verteerd was, zou ze sterven. Ze constateerde verder dat haar naam onlangs in een boom was gesneden en dat ook dit haar den dood voorspelde. Nu heette deze vrouw „Murran" hetgeen blad beteekent en werkelijk heeft men zich later er van vergewist, dat de figuren van bladeren in een gummiboom waren uitgesneden. Zij bezweek inderdaad. (*R. Brough Smyth, The aborigines of Victoria, I*, 1878, *p.* 468 *vlg.*).

Een slavin op Corisco (een eilandje aan de Westkust van Afrika) had, om de onvriendelijke moeder van haar opperhoofd te dooden, spijsrestanten van deze alsmede vlokken haar en strooken van kleeren, met andere stoffen gemengd, dit alles aan

een stok vastgebonden en in 't geheim begraven onder den drempel van de deur die tot het vertrek harer meesteres leidde. Deze overigens reeds bejaarde en sukkelende vrouw stierf na ongeveer twee maanden en de slavin werd ter dood gebracht. (*R. H. Nassau, Fetichism in West Afrika*, 1904, *p.* 131).

De stok was blijkbaar de vertegenwoordiger van het bedoelde slachtoffer.

Ook aan de magie door middel van binding schrijven bijv. de Akkranegers (Goudkust) vooral dan een krachtige uitwerking toe, wanneer men zich heeft weten meester te maken van iemands spijsrestanten en deze met een tooversnoer omwikkelt onder het uitspreken van allerlei verwenschingen. Echter kan de bestookte persoon door aanwending van een andere tooverij zulk een aanslag verijdelen. (*L. Frobenius, Die Weltanschauung der Naturvölker*, 1898, *p.* 342).

De toovenaar zendt ook wel een dier, bij voorkeur een slang, er op af om iemand te dooden of anderszins te benadeelen. (*H. A. Junod, Mœurs et coutumes des Bantous. La vie d'une tribu Sud-Africaine II*, 1936, *p.* 463 *e.a.*).

Hoogst zonderling is het volgende procédé in Engelsch Nieuw-Guinea (*C. G. Seligmann, The Melanesians of British New Guinea*, 1910, *p.* 283 *vlg.*).

Een stukje van de kleedij of eenig ander voorwerp waaraan de reuk van het slachtoffer is verbonden, wordt in een pot gestopt met een giftige slang. De pot wordt verwarmd en de slang, gekweld door de hitte, bijt naar het stukje goed. Daarop neemt de toovenaar de slang er uit en, terwijl hij zich ter zijde van den weg in 't struikgewas verbergt, wacht hij de komst van zijn slachtoffer af en laat alsdan de slang los. De slang, den lichaamsgeur herkennende van het vermelde stukje goed, volgt den man totdat zij hem kan bijten.

De kikvorsch komt er bij de zwarte magie slechter af, getuige o.m. het volgende feit:

„Omstreeks 1894 of 1895 terwijl ik (als zendeling) alleen te Gaboen in functie was, vond ik drie achtereenvolgende keeren, 's morgens toen ik de voordeur opende een gedroogden kikvorsch tegen den drempel aanleunende . . . Ik had in dien tijd drie Bassa werklieden uit Liberia, die ik van diefstal verdacht en die toen plotseling mijn dienst verlieten. Ik denk dat zij dien kikvorsch daar plaatsten hetzij om mij te deren hetzij om te

voorkomen, dat ik hun dieverij achtervolgde" (R. *H. Nassau, Fetish. i. West-Africa, p.* 276).

Ook deelen van een menschelijk lijk worden herhaaldelijk misbruikt voor magische doeleinden.

De Boesoga (Centraal-Afrika) beweren dat zwarte magiërs 's nachts lijken opgraven om er een toovermiddel uit te bereiden. Zij besprenkelen daarmee de tuinen onder vervloeking zoowel van de plaats als van het volk. (*J. Roscoe, The Bagesu and other tribes of the Uganda protectorate*, 1924, *p.* 108).

Opmerkelijk is, dat men, wat het negatieve betreft, bij verschillende volksstammen onthouding van zout en van seksueelen omgang noodig acht om met succes te kunnen tooveren. (*C. Lumholtz, Unknown Mexico II*, 1903, *p.* 238 *e.a.*).

Ook door rechtstreeksche lichamelijze geweldpleging kan men booze magie uitoefenen.

C. Lumholtz vernam uit den mond van een der australische inboorlingen dat deze het slachtoffer van vreemde toovenaars was geweest en sindsdien aan hoofdpijn leed. Twee hunner hadden hem in den namiddag gevangen genomen en vastgebonden, zijn ingewanden uit hem gehaald, gras er voor in de plaats gestopt en hem in dien toestand laten liggen tot zonsopgang. Een toovenaar van zijn eigen stam knapte hem echter weer eenigszins op. (*C. Lumholtz, Among cannibals*, 1889, *p.* 280).

J. H. Murray, die een gouvernementsbetrekking bekleedde, vermeldt het volgende, toenmaals recente, geval: Een Papua zag een oude vrouw „evenals een duif" een huis binnenvliegen, waar zij de borst van zijn broeder, die ziek en hulpeloos lag, openscheurde en aan zijn lever knaagde. Bij haar terugkeer doodde hij haar en zijn broer herstelde. (*J. H. P. Murray, Papua in British New Guinea*, 1912, *p.* 209).

Die rechtstreeksche aanval kan, zooals bijv. de Papua in Engelsch Nieuw-Guinea gelooft, ook in dier voege geschieden, dat, uit het lichaam eener vrouw, terwijl zij zich in slaap bevindt, een geheimzinnig iets, een schaduw gelijk, willekeurig en in dienst van een ander uittreedt en ziekte, ja den dood veroorzaakt. (*C. G. Seligmann, The Melanesians of British New Guinea*, 1910, *p.* 640 *vlg.*).

De toovenaars resp. toovenaressen hebben ook de faam, zich in dieren te kunnen veranderen.

Volgens de Timne bijv., een volksstam in West-Afrika, kun-

nen zij de gedaante van krokodillen en luipaarden aannemen. (*J. Zweifel et M. Moustier, Voyage aux sources du Niger*, 1880, *p.* 26). Een oude vrouw aldaar werd ervan beschuldigd, dat zij, in een luipaard herschapen, het hart van het opperhoofd der naburige Cafogo had opgegeten. (*J. Zweifel et M. Moustier, Voy. sourc. Nig., p.* 35).

In Zuid-Amerika zijn er, naar het heet, tooverartsen, die, wanneer zij iemand vijandig gezind zijn, zich in een jaguar veranderen, bij den weg op hem loeren en hem dooden. (*Th. Koch-Grünberg, V. Ror. z. Orin., III*, 1923, *p.* 201).

Ver verspreid is het geloof, dat wanneer aan zulk een dierengestalte een wond wordt toegebracht, dit ook op den mensch terugwerkt, wanneer hij zijn ware gedaante weer heeft aangenomen.

Th. Koch-Grünberg vermeldt t.p. dat het opperhoofd der Taulipáng-Indianen, Dzilawó, bij de omwonende stammen en zelfs bij zijn eigen stamgenooten als zwarte magiër was gevreesd. Het verhaal ging, dat hij op zekeren dag een Indiaan, Katoera geheeten, toen deze geheel alleen in de Miáng-rivier vischte, in de gedaante van een jaguar was genaderd om hem te verscheuren, dat Katoera echter hem eenige pijlen in het sleutelbeen had geschoten en dat Dzilawó langen tijd ziek was geweest.

Koch-Grünberg merkt hierbij op: „Klaarblijkelijk had Katoera een werkelijken jaguar aangeschoten en aangezien Dzilawó in dienzelfden tijd ziek werd, had men beide feiten met elkaar in verband gebracht."

Niet altijd is het een groot dier waarin de toovenaars resp. toovenaressen zich metamorphoseeren.

Heksen kunnen de gedaante van het kleinste insect aannemen en door de smalste spleten van een muur een huis binnendringen. (*C. K. Meek, Law and authority in a nigerian tribe*, 1937, *p.* 80).

Verscheidene volkeren weten er van te vertellen dat de heksen en heksenmeesters geheime bonden vormen, dat zij 's nachts op eenzame oorden bijeenkomen, een soort feest vieren, dansen uitvoeren, maaltijden van menschenvleesch houden en overleggen wat voor kwaad naar lichaam en bezit zij hun evenmenschen zullen aandoen. Daarbij zijn zij o.m. zeer tuk op het stelen van melk. (*H. A. Junod, Mœurs et cout. des Bant.*,

1936, *p.* 457 en *Hugh A. Stayt, The Bavenda*, 1931, *p.* 275).

De heksen en heksenmeesters gaan door hun stroodak, ja door gesloten deuren heen en snellen op lange vlerken naar hunne samenkomsten; er is een zeker verband tusschen hen en nachtelijke vogels, voornamelijk uilen. (*H. A. Junod, Mœurs et cout. d. Bant. II p.* 458 *vgl.*).

Door tooverspreuken brengen zij van te voren de medebewoners van hunne hutten in een zoo diepen slaap, dat deze niets gewaar worden. (*H. A. Junod, Mœurs et cout. d. Bant. II, p.* 459, *Hugh A. Stayt, T. Bavenda, p.* 274).

De voorstellingen omtrent de manier waarop die verfoeilijke wezens zich naar hun vergaderplaatsen begeven, zijn niet altijd duidelijk of overeenstemmend.

De Basoeto's (ten zuiden van de Oranje-vrijstaat) zeggen dat de toovenaar geheel en al, met lichaam en ziel uitvaart. (*H. A. Junod, Mœurs et cout. d. Bant. II, p.* 459).

De Thonga (in Portugeesch Oost-Afrika) daarentegen beweren dat de toovenaar resp. heks in de hut het schijnbeeld van een mensch achterlaat, dat feitelijk een dier is, waarmee de persoon in quaestie heeft verkozen zich te vereenzelvigen. Wanneer men dit schijnbeeld een wond toebrengt, krijgt de uitgetredene, in zijn menschelijke gedaante, een letsel op de overeenkomstige plek. (*H. A. Junod, Mœurs et cout. d. Bant. II, p.* 459 *vlg.*).

Volgens de Bavenda (in Noord-Transvaal) verschijnt de heks als een schaduwachtige menschelijke figuur, altijd volkomen naakt, daar zij hare kleeren in de hut laat om haar veranderd lichaam te bedekken. (*Hugh A. Stayt, The Bavenda, p.* 274).

Er is aangaande de heksen en heksenmeesters ook wat hun seksueele leven betreft, niet veel fraais in omloop. Een zekere hier niet nader aan te duiden perversiteit wordt gewoonlijk als met hekserij in verband staande beschouwd. (*Monica Hunter, Reaction to conquest* 1936, *p.* 287 *en B. J. F. Laubscher, Sex. Custom and psychopathology. A study of South African Pagan Natives*, 1937, *p.* 263).

Ook bij de booze magie wordt meestal de bijstand van geesten der overledenen of van andere bovenmenschelijke wezens noodig geacht. De toovenaar deinst daarbij er niet voor terug, de hoogere machten te bevelen, ja te bedreigen.

Op de Salomons-eilanden (Stille Zuidzee) legt de heksen-

meester den tooverbundel (uit een haarlok enz. bestaande) in een schelp en roept den Tindalo (geest) aan om het slachtoffer te vernietigen. (*A. Penny, Ten years in Melanesia*, 1887, *p.* 62 *vlg.*).

Bij het bovenvermelde geval van „Murran" verzekerden de magiërs dat de geest van een inboorling de figuur van bladeren in den gummiboom had uitgesneden, (*R. Brough Smyth, T. abor. o. Vict. I, p.* 469).

Naar het zeggen van Zuid-Afrikaansche inboorlingen doen de heksen dooden verrijzen ten einde ze tot hun slaven te maken, ja, zij zouden ter wille daarvan zelfs er toe overgaan iemand te vermoorden. De heks kan echter den doode slechts doen verrijzen zoolang het lijk nog niet is vergaan. (*Monica Hunter, Reaction to conquest, p.* 289).

De bovenvermelde Dzilawó verliet — aldus vertelde een tooverarts — in den slaap zijn lichaam en gaf aan alle mogelijke booze geesten de opdracht in de gestalte van jaguars, reuzenslangen en andere dieren den menschen schade toe te brengen. (*Th. Koch-Grünberg, V. Ror. z. Orin. III, p.* 211).

Uit dit voorbeeld ziet men duidelijk, hoe, in de gedachtenwereld der primitieve volkeren het menschelijke, bovenmenschelijke en ondermenschelijke ineen kan vloeien.

Hoogst merkwaardig is het volgende, dat Lindesay Brine van de Sioux (Vereenigde Staten) vermeldt. Het betreft een geval, waarbij een middel, gewoonlijk door zwarte magiërs toegepast, voor een goed doel wordt gebruikt.

Iemand is erg ziek. De medicijn-man, wiens hulp men inriep, kijkt voortdurend naar den patiënt, totdat hij den boozen geest ziet die dezen kwelt. Na zekere bezweringen maakt hij van klei een beeld van dengene die de ziekte heeft veroorzaakt en schiet er zoolang op, totdat het beeld uiteen is geslagen. Men verwacht dat dit den kwelgeest zal noodzaken het slachtoffer los te laten. (*Lindesay Brine, Travels amongst American Indians*, 1894, *p.* 165).

De tooverij door middel van een beeld zou dus ook uitwerking kunnen hebben op bovenmenschelijke wezens.

Allervreemdst is de voorstelling, die hier evenzeer moet worden vermeld, dat er seksueele relaties tusschen den mensch en bovenmenschelijke wezens kunnen bestaan.

Op Samoa (Stille Oceaan) gelooft men dat een jonge man,

die 's nachts rondzwerft, door een vrouwelijken geest kan worden aangevallen, wier liefde den dood aanbrengt en dat diezelfde geest een man kan zijn als de ronddwalende een mooi meisje is. En men blijft niet in gebreke, desbetreffende feiten te vermelden. (*J. Lafarge, Reminiscences of the South Seas*, 1914, *p.* 128 *vlg.*).

Bij de Zuid-Afrikaansche inboorlingen bestaat het geloof aan demonisch-dierlijke, gewoonlijk onzichtbare wezens, die echter verschillende gedaanten kunnen aannemen en seksueele betrekkingen met menschen aanknoopen. Uit zulk een verbinding komt echter, indien zij bijgeval vruchtbaar is, slechts een monster voort, en misgeboorten worden gereedelijk daarvoor aangezien. (*Monica Hunter, React. t. conq., p.* 275-288).

Van een dier wezens, Thikolose geheeten, een soort kabouter, willen wij als bijzonder merkwaardig vermelden, dat hij een afkeer heeft van gezout eten, daar dit voor hem noodlottig zou zijn. (*B. J. F. Laubscher, Sex. cust., p.* 9).

Bij de Cholo-Indianen (Peru) ducht men sterk de gevolgen van bovenmenschelijk seksueel ingrijpen. Daar hult een vrouw, wanneer zij bij het loopen neervalt, zich haastiglijk in haar gewaad, ten einde niet van den aardgeest zwanger te worden. (*C. Reginald Enock, The Andes and the Amazon*, 1907, *p.* 146).

De primitieve volkeren zijn verder vrijwel algemeen er van overtuigd, dat de magie ook ten kwade macht op het weer kan uitoefenen.

Een Australische inboorling verzekerde Lumholtz, regen te hebben veroorzaakt, ten einde het anderen zwarten lastig te maken. (*C. Lumholtz, Among Cannibals*, 1889, *p.* 282).

In 1917 beroemde een reeds bejaard Australiër zich erop, dat, ten gevolge van zijn tooverkunst, een vrouw door den bliksem was getroffen. Hij werd er om ter dood gebracht. (*G. Horne and G. Aiston, Savage life in Central Australia*, 1924, *p.* 147 *vlg.*)

De Tarahumare gelooven van toovenaars dat zij ook in staat zijn regenval te verhinderen. (*Lumholtz, Unknown Mexiko I*, 1902, *p.* 325).

Het ligt in den aard der zaak — en is ook reeds uit door ons medegedeelde feiten gebleken — dat men zwarte magie niet ongestraft laat.

Valt de verdenking van tooverij op iemand, dan wordt hij (of zij) wel eens aan een godsoordeel onderworpen.

Dit godsoordeel bestaat gewoonlijk daarin, dat de verdachte een drank moet slikken, dien slechts een onschuldige zonder letsel kan verdragen. Echter wordt ook wel, zooals bij de Banyamwezi de vuurproef toegepast. Men legt dan de(n) verdachte een gloeiend ijzer op het hoofd of strijkt dit langs het een of ander van zijn lichaamsdeelen. Of de geïncrimineerde moet een armband halen uit een pot kokend water, zonder zich te verbranden (*P. Fr. Bösch, Les Banyamwezi, peuple de l'Afrique orientale*, 1930, *p.* 229 *vgl.*).

De wijze van bestraffing is verschillend.

Bij de Bakwiri, een volksstam in Kameroen (West-Afrika) geldt over 't algemeen de grondstelling, dat wie bijv. slechts een geit heeft behekst, verbannen wordt, maar dat, wie een mensch heeft betooverd, dit met den dood moet boeten. (*H. Zöller, Forschungsreisen in der deutschen Colonie Kamerun*, 1885, *I*, *p.* 187).

Ook de doodstraf is niet overal dezelfde.

Bij de Dualla (ook in Kameroen) wordt de toovenaar verdronken (*H. Zöller, Forschungsreis. II*, *p.* 58), bij de Huichols (Mexiko) opgehangen, in een afgrond gestort of verbrand. (*C. Lumholtz, Unkn. Mex. II*, *p.* 238).

Die laatste doodstraf komt bij tal van primitieve volken voor, en wordt blijkbaar daarom als de meest afdoende beschouwd, omdat men den gevreesden boosdoener zoodoende naar lichaam zoowel als naar ziel geheel en al hoopt te vernietigen.

De Timne (West-Afrika) verbranden iedereen die zich aan tooverij heeft schuldig gemaakt en verklaren zijn goederen voor verbeurd. (*J. Zweifel et M. Moustier, Voy. a. sourc. d. Nig.*, *p.* 26).

Ja, deze (en andere) Afrikanen passen ook bij het desbetreffende onderzoek martelingen toe, die levendig aan de pijnbank ten onzent in vroegere eeuwen doen denken. De zoo even genoemde onderzoekers zagen, hoe de bovenvermelde oude vrouw, die zich in een luipaard zou hebben veranderd, bij de armen was opgehangen aan een paal waaraan men gewoon was het vee vast te binden. Een zware steen hing aan elk van haar voeten, die op ongeveer tachtig centimeter van den grond waren verwijderd. Bij de komst der Europeanen werd zij echter losgemaakt. (*Voy. sourc. Nig.*, *p.* 35).

Dat bijv. op de Loango-kust (Zuid-West-Afrika) heksenvervolgingen op grootere schaal zouden hebben plaats gehad is niet waarschijnlijk (*E. Pechuël-Loesche, Die Loango Expedition. 3 Abt. 2 Hlft.*, 1907, *p.* 417 *vlg.*).

Over het algemeen genomen is het een vaststaand feit, dat bij de primitieve volken de magie niet als zoodanig, maar slechts dan strafbaar wordt geacht, als men haar voor slechte doeleinden gebruikt.

II

EGYPTE, BABYLONIË EN ASSYRIË, ISRAËL, HINDOSTAN, CHINA

1

Het oude Egypte gold bij uitnemendheid voor het land der magie, de priesters aldaar waren, naar een bekend gezegde, „allen toovenaars." En niet minder merkwaardig is het woord van een rabbijn, dat negen tienden van de hekserij op Egypte waren neergekomen en een tiende op de overige volkeren.

Wij hebben aanwijzingen, dat ook in het land der Pharao's de vrees voor het booze oog bestond. In de bibliotheek te Edfoe (Boven-Egypte) bevond zich een boek met „formules om het booze oog af te wenden." Een zeker amulet diende waarschijnlijk tot bescherming tegen het booze oog. (*F. Lexa, La magie dans l'Egypte antique I*, 1925, *p.* 92).

Er is ook reden om aan te nemen dat de Egyptenaren zich reeds in overoude tijden van tooverspreuken en andere magische hulpmiddelen bedienden om zinnelijke liefde op te wekken.

Het gebruik om door middel van een beeldje iemand te deren kwam reeds in het zg. Middel-rijk (2000—1788 v. Chr.) voor.

Uit een inscriptie op een doodkist blijkt, dat de magiër het beeldje van iemand op de begraafplaats onder de aarde stopte en den God Osiris aanriep hem niet te sparen. De booswicht verwachtte dat zijn slachtoffer zich weldra daar zou bevinden waar het beeldje was en door den toorn van den god zou worden getroffen. (*F. Lexa, La magie dans l'Egypte antique I, p.* 105).

Er is ons verder aangaande dit magische procédé een historisch feit uit goede bron overgeleverd. (*J. H. Breasted, Ancient Records of Egypt IV*, 3. *opl.*, 1927, *p.* 208-221 *e.a.*).

Tegen Koning Ramses werd, in het jaar 1167 (?) v. Chr. in zijn eigen harem een samenzwering op touw gezet, waar-

van ook hooggeplaatste ambtenaren deel uitmaakten. De samenzweerders maakten daarbij ook gebruik van toovermiddelen. De toeleg lekte, zooals in de meeste dergelijke gevallen, uit en de schuldigen werden voor een buitengewone rechtbank gedaagd.

De officieele berichten dienaangaande zijn weliswaar, om begrijpelijke redenen, erg sober, voorts hier en daar onduidelijk en bovendien niet ongeschonden tot ons gekomen, maar toch instructief genoeg om er een en ander uit aan te halen. Wij bepalen ons bij hetgeen onomstootelijk vast staat.

Van een der beklaagden luidt het:

„Hij begon magische papyrusrollen te maken . . . en eenige goden en menschenfiguren van was te vervaardigen, teneinde de ledematen van personen te verlammen en hij gaf deze voorwerpen in handen van Pebekkamen (een ambtenaar van hoogen rang) . . . en aan de andere hoogverraders, zeggende: „Neem ze op" en ze namen ze op."

Van een ander:

„Toen Penhwibin, vroeger opzichter der kudden, tot hem zeide: „Geef mij een papyrusrol om mij met sterkte en macht te begiftigen" gaf hij hem een magische papyrusrol van den koning zelf (d.w.z. uit de boekerij van Ramses III) en hij (Penhwibin) . . . begon menschenfiguren uit was te maken met opschriften, opdat deze zouden worden binnengesmokkeld door den opzichter Errem . . ."

In een derde bericht wordt vermeld, dat iemand (blijkbaar een paleis-ambtenaar) aan zijn hand werd verlamd — ongetwijfeld, naar men geloofde, ten gevolge van bedoelde tooverpraktijken.

De schuldigen bekenden en werden of ter dood gebracht of genoopt zich zelven het leven te ontnemen.

Uit het verhaal blijkt, dat de koning in zijn bibliotheek magische papyri had, waaraan hij groote waarde hechtte en die hij daarom trachtte geheim te houden.

Men bedenke ook, dat de haremdames meer dan anderen in het bezit van voorwerpen konden geraken, die met lichaamsuitscheidingen van den Pharao waren doortrokken en hem dus, naar de primitieve opvatting, bij een eventueelen aanslag door middel van tooverij, noodlottig konden worden.

Hebben de toovenarijen in dit geval succes gehad?

Men schreef, zooals uit het derde bericht (z. b.) valt op te maken, de handverlamming van een der hofbeambten blijkbaar aan de zwarte kunst toe.

Maar hoe was de uitwerking op den koning zelf?

A. Erman meent dat die „magische pogingen den koning ter nauwernood zeer gevaarlijk zullen zijn geweest". (*A. Erman, Aegypten und ägyptisches Leben im Altertum I, 2e uitg. van H. Ranke, 1923, p. 161*). Breasted echter trekt uit zekere gegevens de conclusie dat Ramses III den afloop van het rechtsgeding tegen de samenzweerders niet meer heeft beleefd. In dat geval zou een booze uitwerking van de tooverpraktijken op den koning, die reeds de zestig was gepasseerd, niet geheel uitgesloten zijn te achten, althans als gevolg van suggestie. (*J. H. Breasted, History of Egypt, 2e uitg. 1916, p. 501*).

Nog instructiever dan het vermelde geval is een afbeelding van een tooverscène met wassen beelden, uit den Ptolemaeischen tijd (na 323 v. Chr.). Men ziet daarop, in het midden, een vlokje haar, dat blijkbaar toebehoorde aan den persoon, op wien de magiër invloed trachtte uit te oefenen. (*British Museum. A general Introductory-Guide to the Egyptian Collections, 1930, p. 97*).

Het was feitelijk ook zwarte magie, wanneer men, reeds in de oeroude pyramidenteksten, ten einde het een of andere gedaan te krijgen, dreigementen richtte niet slechts tegen zielen van overledenen maar zelfs tegen demonen en goden.

Wij halen, als voorbeeld, een passage aan uit een papyrus van omstreeks 1000 v. Chr., waarin een vrouw, die in barensnood verkeert en bijstand verlangt, de volgende bedreigingen uitspreekt:

„Gij zult vernietigd worden, negental der goden! De hemel zal niet meer bestaan, de aarde zal niet meer bestaan, de vijf het jaar aanvullende schrikkeldagen zullen niet meer bestaan, aan de goden, de heeren van Heliopolis zal niet meer worden geofferd, zwakheid zal heerschen aan den Zuiderhemel opdat onheil te voorschijn trede uit den Noorderhemel. Weeklacht zal uit het graf opstijgen. De middagzon zal niet langer lichten en de Nijl niet meer zijn overstroomingswater op den gezetten tijd uitstorten". (*A. Wiedemann, Magie u. Zauberei im alten Aegypten, 1905, p. 13 vlg.*).

Wij willen dit in het kort toelichten.

De Egyptenaren waren gewoon den zonnegod Re met de

acht oudste goden na hem tot een negental saam te vatten.

Met de schrikkeldagen zijn de verjaardagen van zekere goden, als Osiris en Isis, bedoeld.

Heliopolis (gr. zonnestad) lag aan het groote kanaal, dat den Nijl met den arabischen zeeboezem verbond en was, zooals uit den naam blijkt, aan den zonnegod gewijd.

Volgens de mythe was Osiris, de goede god, door Set (Typhon) den boozen god, verraderlijk vermoord. De „groote beer" in het noorden behoorde aan Set (Typhon) toe, de zuiderhemel aan Osiris; de vervloeking wil dus zeggen, dat de booze goden over de goede moeten zegepralen.

Met het graf wordt blijkbaar het graf van Osiris bedoeld, te Abydos, een stad in Boven-Egypte.

Dat een mensch bedreigingen richt tegen goden is onzinnig, maar blijkbaar wilde men reeds van oudsher met die dreigementen schrik aanjagen aan een soort van demonen, die van rede verstoken waren, echter den mensch van nut konden zijn. Een grieksch denker uit lateren tijd heeft dit, zooals wij in het volgende hoofdstuk zullen zien, nader beredeneerd.

II

Betreffende de zwarte magie bij de Babyloniërs en Assyriërs resp. bij de hun voorafgaande volkeren zijn talrijke teksten bewaard gebleven, waarvan de wezenlijke inhoud tot in het derde millenium v. Chr. terugreikt.

Vaker dan van toovenaars is er in die teksten — wat ook elders voorkomt — sprake van tooveressen en de macht der zwarte magie werd als zeer groot beschouwd.

Wij willen een en ander dienaangaande aanhalen, waarbij wij voornamelijk geput hebben uit *Morris Jastrow, Die Religion Babyloniens und Assyriens I*, 1905, *A. Ungnad, Die Religion der Babylonier und Assyrer*, 1921, *The Devils and evil spirits of Babylonia, transl. R. Campbell Thompson*, 1903-'04 en *C. Fossey, La magie assyrienne*, 1902.

Een slachtoffer der tooverij roept o.m. uit:

„De tooveres die op de straten rondzwalkt,

. . . . . .

op het openbare plein (anderen) den weg verspert,

. . . . . .

Zij aanschouwt den man en berooft hem van zijn (seksueele) kracht,
zij aanschouwt de vrouw en berooft haar van hare vrucht.
De tooveres zag mij aan en ging mij na."

Vgl. hiermede de volgende uitingen.

„Het booze oog gaat heen en weer:
Naar binnen keek het en van binnen uit zwierf het in de verte.
Naar buiten keek het en van buiten uit zwierf het in de verte en het keek naar den wandelenden man en evenals een geknotten boomstam deed het hem den nek buigen."

De tooverij werkt echter niet slechts door middel van het booze oog.

We hooren ook van „boos speeksel". De man wiens klacht wij het eerst hebben aangehaald roept ook uit:

„Met haar speeksel versperde zij (de tooveres) mij den weg."

Er zijn tooverformules die dood en verderf verspreiden.

Iemand spreekt van een tooveres „door wier lippen een spook werd geschapen tegen mij."

Bij voorkeur echter tracht men iemand te treffen door een beeld van hem te maken, gewoonlijk uit leem, pek, was of andere zachte kleverige stoffen, dit dan op een zekere plek neer te leggen en er bepaalde handelingen aan te verrichten.

Zoo roept iemand, die zich door tooverij belaagd acht uit:

„Beelden van mij hebt gij aan een lijk toevertrouwd.
Beelden van mij hebt gij bij een lijk neergelegd.
Beelden van mij hebt gij in een doodkist begraven.
Beelden van mij hebt gij aan een bekkeneel toevertrouwd.
Beelden van mij hebt gij in een muur ingesloten.
Beelden van mij hebt gij op een drempel neergelegd.
Beelden van mij hebt gij op een brug begraven en de lieden erop laten trappen."

Al die handelingen worden ingegeven door de veronderstelling, dat hetgeen met het beeld geschiedt, op dengene, dien het voorstelt, een terugslag zal hebben. Dat men aan een lijk resp. aan een gedeelte ervan en aan de verblijfplaatsen der dooden een noodlottige werking toeschreef, is reeds gebleken.

Ook door het leggen van een zeker aantal (bijv. zeven) knoo-

pen in een snoer vermag men iemand te schaden. Het getal zeven, evenals ook zijn veelvouden, heeft tooverkracht.

Bijzonder opmerkelijk is de volgende verzuchting:

„Zij (de toovenaars) hebben beeltenissen naar mijn evenbeeld vervaardigd en deze gelijk gemaakt aan mijn gestalte.
Zij hebben mijn speeksel genomen, haren van mij uitgerukt, den zoom (van mijn kleed) afgesneden, bij 't voorbijgaan het zand waarin ik mijn voeten zette, opgenomen."

De vertalingen van dezen tekst loopen uiteen; wij gelooven echter dat onze opvatting, in aansluiting bij de overzetting van Ungnad, steun krijgt door het feit dat wij reeds in ons eerste hoofdstuk hebben geconstateerd, dat men nl. bij de booze tooverij zooveel mogelijk tracht gebruik te maken van iemands uitscheidingen of van een voorwerp waarmee hij in nauwe aanraking is geweest. Zooals wij zien, nam men ook een geheimzinnig rapport aan tusschen een persoon en het zand waarin hij zijn voetsporen heeft gedrukt. Wij zullen dit geloof nog meer tegenkomen.

Het verweer tegen de tooverij bestond veelal in verwenschingen als de volgende:

Tegen de heks en tooverkol,
moge straat en weg in verzet komen,
moge woning en woonplaats in verzet komen,
mogen de goden van veld en stad in verzet komen!,
De tooveres zij evenals een hond voor den stok (beangst)!
Moge men bij 't voorbijgaan op straat op haar neerzien als op het weggeworpen stuk been van een ezel!"

Bij voorkeur echter ging men aldus te werk dat men de toovenares met gelijke munt betaalde, d.w.z. een beeltenis van haar vervaardigde en haar door middel daarvan trachtte te vernietigen. Voorts werden de goden, inzonderheid de vuurgod om bijstand aangeroepen:

„Ik heb een beeltenis van mijn heks vervaardigd,
de vuurgod moge u verteren de vuurgod moge u verslinden!"

Wanneer men iemand door een boozen geest bezeten achtte, riep men evenzeer door middel van zekere bezweringen den een of anderen god resp. verschillende goden aan, den demon

te verdrijven om het door hem verrichtte kwaad te herstellen Vgl. bijv. deze formule:

„Oetoekkoe die den mensch grijpt,
Ekimmoe die den mensch grijpt,
Ekimmoe die kwaad doet,
Oetoekkoe die kwaad doet,
Weest in naam der hemelgoden bezworen,
in naam van de aardgoden bezworen!"

Het verschil tusschen „Oetoekkoe" en „Ekimmoe" is moeilijk te bepalen, echter was de „Ekimmoe" naar alle waarschijnlijkheid een rampzalige doodengeest.

Terloops opgemerkt: ook zout is een afweermiddel:

„Gij, o zout, dat op een zuivere plek werd geschapen,
. . . . . .
. . . . . .
Bevrijd mij van de tooverij, bevrijd mij van het spook."

De heks, die volgens een geloof van zeer ouden datum op een paal door de lucht vermag te vliegen, oefent liefst als „jageres der nacht" in de duisternis haar onrein bedrijf uit.

Ze is, wat hare zedelijkheid betreft, slecht befaamd, zooals tooverij en losbandigheid wel eens meer geacht worden saam te gaan.

In het Gilgamesch-Epos, waarvan de oudste bestanddeelen misschien reeds meer dan 2000 v. Chr. zijn ontstaan, tracht een vrouwelijk bovenmenschelijk wezen, Ischtar, Gilgamesch te verleiden, echter tevergeefs. Hij weet immers dat zij vijf minnaars ongelukkig maakte o.m. door ze met een slag (waarschijnlijk van een tooverroede) in dieren te veranderen. (*A. Ungnad u. H. Gressmann, Das Gilgamesch-Epos*, 1911, *p.* 30 *vlgg. en* 116 *vlgg.*).

Ook in de classieke oudheid zullen wij soortgelijke figuren als deze Ischtar aantreffen.

De heks boeleert ook met demonen.

Er zijn immers demonen, die met menschen in seksueele relatie treden, zooals men bijv. in een assyrische hymne aan den zonnegod er de volgende zinspeling op vindt:

„Hij, met wien de dienares van het nachtspook is gehuwd,

de man, met wien het meisje van het nachtspook zich heeft vereenigd."

Wat de demonen betreft, is er herhaaldelijk sprake van zeven booze wezens, die van rede zijn verstoken, die geen trouw, geen medelijden kennen, die door poorten en kluisters heendringen, die de menschen aanvallen, hun vleesch verslinden, hun bloed opslurpen, zonder daar ooit mee op te houden.

Wij noemen hier in 't bijzonder een vrouwelijke demon, Lilit, die mede een personificatie is van de verwoestende krachten der atmosfeer.

De tooveres zet de demonen tegen den mensch op en vervreemdt de goden van hem.

Ja, het komt zelfs voor, dat demonen en goden aan haar woord moeten gehoorzamen.

De tooveres heeft macht over de landen, vgl. deze aanroeping:

„Kom, mijn tooveres, mijn bezweerster,
Uw gebied zijn alle landen,
Gij stijgt over alle gebergten heen."

Ook over de elementen oefent zij heerschappij uit:

„Wie zijt gij, tooveres, die als de Zuiderorkaan over de zee heen stormt,
Die de wolken hebt samengepakt en tegen mij woedt?

Niet ten onrechte heeft men in verwenschingen als de boven aangehaalde, dat „de vuurgod de tooveres verteren moge" en de navolgende:

„De heks en de bezweerster,
Moge zij verschrompeld als een mot in haar rook vergaan!"

wel eens de oudste ons bekende aansporing gezien tot de heksenverbranding, die vooral in latere tijden zoo vaak werd toegepast.

Overigens blijkt het, dat bij de Babyloniërs en Assyriërs de magische handelingen, op zich-zelf genomen, niet als iets misdadigs werden beschouwd; men lette daarbij slechts op de bedoeling.

III

De eerste keer dat er sprake is van magie bij de oude Israëlieten betreft het eene meedoogenlooze strafbepaling (*Exod.*

XXII, 18): „Een tooveres zult gij niet laten leven," waaruit tevens blijkt, dat men inzonderheid vrouwen aan dat bedrijf schuldig achtte.

Daar nu tooverij en ontucht herhaaldelijk in één adem worden genoemd, (*II Kon. IX*, 22), ligt het vermoeden voor de hand, dat ook in Israël de tooverij vaak het opwekken van ongeoorloofde erotiek tot doel zal hebben gehad.

Maar veelal ging het om geheel iets anders, zooals valt op te maken uit het gebod (*Levit. XX*, 27): „een man of vrouw, indien in hen een Oob of een waarzeggende geest is, moeten gedood worden; gij zult ze steenigen".

De afleiding van het woord „Oob" is onzeker, maar blijkbaar werd er een geest onder verstaan, door middel waarvan men met overledenen in relatie kon treden.

Het ontbrak, zooals allicht valt te begrijpen, niet aan personen, die door den bij monde van den toovenaar of van de toovenares zich uitenden „geest" raad wilden krijgen in moeilijke omstandigheden of kennis van de toekomst.

Dat op die tooverij zulk eene ontzettende straf stond, lijkt ons onbegrijpelijk.

Immers afgezien nog ervan, dat iemand buiten zijn wil om door een „geest" kan zijn bezeten en dus bezwaarlijk als een misdadiger mag worden beschouwd, moet men zich ook, naar aanleiding van: „Onder u worde niet gevonden die de dooden raadpleegt" (*Deuteron. XVIII*, 11) onwillekeurig afvragen, wat of daar toch voor kwaad in steekt? En wie heeft nooit, in moeilijke oogenblikken, gewenscht, van een geliefde overledene raad te ontvangen en hem zoodoende onwillekeurig „opgeroepen"?

Het antwoord hierop ligt in het volgende vers opgesloten: „Want Jhwh heeft een afschuw van ieder die deze dingen doet." Jhwh was de god der Israëlieten; de uitspraak van dien oorspronkelijk ongevokaliseerden naam is onzeker. Daar bij de doodenbezwering allicht vreemde goden of demonische wezens werden aangeroepen, kan men begrijpen, dat de Israëlietische priesterschap zich er fel tegen verzette. Dit zal ook ten opzichte van andere magische praktijken hebben gegolden en de magie was derhalve in Israël als zoodanig en niet, zooals bij andere volken, slechts dan verboden wanneer zij gevaar voor de maatschappij opleverde.

Een andere reden van het verbod der doodenbezwering was deze, dat daarbij wel eens gebruik werd gemaakt van middelen die inderdaad voor het menschelijk gevoel iets stuitends hebben. Wij komen daar later nog op terug.

Merkwaardig is, dat het eenige geval van „zwarte magie" hetwelk in het Oude Testament meer in bijzonderheden wordt verhaald, juist betrekking heeft op de doodenbezwering — de bekende geschiedenis van de heks, juister de toovenares van Endor (*I. Sam.* 28). Alvorens hier echter nader op in te gaan is het noodig, het vijftiende hoofdstuk, dat er ten nauwste mee samenhangt, in hoofdtrekken te behandelen.

De ziener Samuel (eigenlijk: Schmoeël) gelast, in naam van Jhwh, koning Saul op te trekken tegen de Amalekieten en dit geheele volk met vee en al uit te roeien. Saul verslaat de Amalekieten, maar laat hun koning Agag alsmede het beste gedeelte van de schapen en runderen in het leven. Zoodra Samuel dit te weten komt, verklaart hij dat Jhwh den koning wegens zijn ongehoorzaamheid heeft verworpen. Voorts wordt Agag door Samuel in stukken gehouwen.

Die feiten zullen wel historisch zijn, al moge er later een en ander aan zijn toegevoegd, bijv. de beroemde uitspraak (*v.* 22 *vlg.*) „gehoorzaamheid is beter dan offerande en opletten beter dan rammenvet, want weerspannigheid is zonde als toovenarij en ongezeggelijkheid is afgoderij", waarbij hoogst opmerkelijk tooverij (resp. wichelarij) parallel wordt gesteld met afgoderij, hetgeen de oud-Israëlietische opvatting duidelijk kenmerkt.

Wij gaan over tot het achtentwintigste hoofdstuk.

Daar staat, als inleiding tot het eigenlijke verhaal (*v.* 3): „Samuel was gestorven en gansch Israël bedreef rouw over hem en begroef hem te Rama, in zijne stad Saul nu had de „Oobs" (z.b.) en waarzeggende geesten uit het land weggedaan," d.w.z. hij had de „toovenaars en toovenaressen" laten dooden.

„De Filistijnen," zoo lezen wij (*v.* 4), „verzamelden zich, rukten op en sloegen hunne legerplaats op te Sjunem; Saul van zijn kant verzamelde geheel Israël en ze sloegen op den Gilboa (berg) hun kamp op."

De verhouding van beide legers was echter blijkbaar naar getal en gehalte — de Filistijnen muntten uit in het oorlogvoeren — zeer ongelijk, want,

(*v.* 5) „Toen Saul het leger der Filistijnen zag, werd hij bevreesd en zeer ontsteld (*v.* 6). Hij raadpleegde Jhwh, maar Jhwh antwoordde hem niet, noch door droomen, noch door de uriem noch door de profeten."

Omtrent de „uriem" zijn wij niet nader ingelicht; het zal wel een orakel door loten zijn geweest.

Nu is goede raad duur en gaat de koning hulp zoeken bij diegenen, die hij eerst meedoogenloos heeft vervolgd.

„(*v.* 7) Toen zeide Saul tot zijne dienaren: „Zoekt mij een vrouw, die over een Oob beschikt, opdat ik tot haar ga en haar raadplege." Zijne dienaren zeiden tot hem: „Zie, te Endor woont een vrouw die over een Oob beschikt." (*v.* 8). Toen maakte Saul zich onkenbaar, trok andere kleederen aan en ging met twee mannen derwaarts. In den nacht kwamen zij bij de vrouw en hij zeide tot haar: „Geef mij raad door middel van een Oob; doe voor mij opkomen dien ik u noemen zal." (*v.* 9). Maar de vrouw zeide tot hem: „Gij weet wel wat Saul gedaan heeft, dat hij de Oobs en de waarzeggende geesten heeft uitgeroeid uit het land. Waarom legt gij mij dan een valstrik om mij om hals te brengen?" (*v.* 10). Toen zwoer Saul haar bij Jhwh: „Zoo waar als Jhwh leeft, gij zult om deze zaak geen straf beloopen." (*v.* 11). Nu zeide de vrouw: „Wien zal ik voor u doen opkomen?" Hij zeide: „Doe Samuel voor mij opkomen." (*v.* 12). Doch toen de vrouw Samuel zag, schreeuwde zij luidkeels en zeide tot Saul: „Waarom hebt gij mij bedrogen? Gij zijt Saul zelf." (*v.* 13). De koning echter zeide tot haar: „Vrees niet! Maar wat ziet gij?" Toen zeide de vrouw tot Saul: „Een goddelijk wezen zie ik opkomen uit de aarde." (*v.* 14). Hij zeide tot haar: „Hoe is de gestalte ervan?" Zij antwoordde „Een oud man verrijst: in een mantel is hij gehuld." Toen begreep Saul dat het Samuel was en hij neigde zijn aangezicht ter aarde en bewees hem hulde. (*v.* 15). En Samuel zeide tot Saul: „Waarom hebt gij mij in mijn rust gestoord door mij te doen opkomen?" Saul zeide: „Ik ben zeer in benauwdheid; de Filistijnen beoorlogen mij en Jhwh is van mij geweken en heeft mij niet meer geantwoord noch door bemiddeling der profeten noch door droomen. Daarom heb ik u geroepen om mij te verkondigen wat ik doen moet." (*v.* 16). Samuel zeide: „En waarom vraagt gij mij toch, terwijl Jhwh van u geweken is en uw vijand is geworden? (*v.* 17). Jhwh doet u zooals hij door

mij heeft gesproken; hij heeft u het koningschap uit de hand gescheurd en gegeven aan uwen naaste, aan David. (*v.* 18). Omdat gij niet naar de stem van Jhwh geluisterd en zijn toorngloed tegen Amalek niet voltrokken hebt, daarom doet u Jhwh dit ten dezen dage. (*v.* 19). En Jhwh zal ook Israël met u in de hand der Filistijnen geven en morgen zult gij en uwe zonen bij mij zijn en ook de legerplaats Israëls zal Jhwh in de hand der Filistijnen geven." (*v.* 20). Toen viel Saul opeens in zijn volle lengte op den grond want hij was zeer bevreesd geworden vanwege Samuels woorden en ook was er geen kracht in hem daar hij den ganschen dag en de gansche nacht geen spijs had genuttigd. (*v.* 21). En de vrouw ging naar Saul toe en zag dat hij zeer ontsteld was en zeide tot hem: „Zie, uwe dienstmaagd heeft naar uwe stem geluisterd en ik heb mijn leven op het spel gezet en ik heb gehoor gegeven aan de woorden die gij tot mij gesproken hebt. (*v.* 22). Zoo luister dan gij nu ook naar de stem uwer dienstmaagd. Laat mij u een stuk brood voorzetten en eet opdat gij weder bij krachten moogt zijn wanneer gij uws weegs gaat." (*v.* 23). Maar hij weigerde en zeide: „Ik wil niet eten." Doch zijne dienaren en ook de vrouw drongen bij hem aan en hij luisterde naar hun stem en stond op van den grond en zette zich op de rustbank. (*v.* 24). De vrouw had een gemest kalf in huis en zij haastte zich en slachtte het en zij nam meel en kneedde het en bakte er ongezuurde brooden van. (*v.* 25). En zij zette het Saul en zijne dienaren voor en zij aten; daarna stonden zij op en zij gingen dienzelfden nacht heen."

Wij willen hier voorshands op enkele bijzonderheden in dit verhaal zooals het voor ons ligt, de aandacht vestigen. Wij komen er later nog herhaaldelijk op terug.

Uit v. 13 vlg. blijkt dat niet de koning, maar de bezweerster de verschijning zag. Dikwijls heeft men hier niet op gelet en toch is het een zeer belangrijke omstandigheid ter verklaring van het aanhangige feit.

In v. 13 spreekt de vrouw van een „goddelijk wezen dat uit de aarde opkomt". Inderdaad kwam het in de oudheid (en ook later nog) voor, dat de overledenen als goddelijke wezens werden vereerd en dit zou wellicht ook bij de Israëlieten het geval kunnen geweest zijn.

V. 15 leert ons dat volgens de toenmaals gangbare opvatting

in Israël de overledenen in een soort rust verkeerden, waarin zij niet graag werden gestoord.

Uit v. 19 waarin Samuel den koning diens dood alsmede de andere ontzettende rampen naar waarheid voorspelt, valt op te maken dat de schrijver een profeet ook nog na zijn overlijden achtte divinatorische gave te bezitten; diezelfde opvatting is ook elders te vinden.

Naar aanleiding van v. 20 zij opgemerkt, dat het meer gewoonte was, voor een doodenbezwering alsmede voor andere magische handelingen te vasten.

De uitdrukkelijke vermelding in v. 21: „En de vrouw ging naar Saul toe en zag dat hij zeer ontsteld was" zou ons de conclusie aan de hand kunnen doen, dat zij dit van te voren niet had opgemerkt. Dit is voor de verklaring van het feit, zooals wij later zullen zien, niet zonder belang.

De historiciteit van dit indrukwekkende verhaal is door verscheidene geleerden in twijfel getrokken.

Men heeft er op gewezen, dat dit verhaal het verloop van de geschiedenis onderbreekt en eigenlijk voor hoofdstuk 31 zou moeten staan. Zeer juist, maar dit is geen afdoend bewijs voor het legendaire dezer episode, daar het eerste boek van Samuel over 't geheel niet door strenge compositie uitmunt en de chronologische samenhang der verhalen geenszins overal in acht wordt genomen.

Verscheidene critici leggen er den nadruk op, dat Samuel in dit verhaal wordt voorgesteld als degene die David tot opvolger van Saul zalfde en daar zij dit feit onhistorisch achten, loochenen zij ook de historiciteit van de doodenbezwering in quaestie. Men zou echter het voorstel kunnen opperen — en het is dan ook geopperd — dat v. 17-19a van hoofdstuk 28 later zijn ingeschoven en dat het verhaal van Samuels oproeping toch mogelijk in hoofdzaak waarheid bevat.

Men heeft ook bezwaren van topografischen aard geopperd, maar R. Kittel acht ze niet gerechtvaardigd en neemt aan, dat het verhaal 1 Sam. 28, 4-25 „op een werkelijke gebeurtenis berust." (*vgl. zijn allesbehalve oncritische*: *Geschichte des Volkes Israël*, 6. *opl. II*, 1925, p. 99, *vgl. ook T. H. Robinson, A History of Israël I*, 1932, p. 190 en 199).

Dat de schrijver van 1 Sam. 28 aan een reëele verschijning van Samuel geloofde, valt redelijkerwijs niet te ontkennen;

anders is het uiteraard met de realiteit der verschijning zelf gesteld. Er is een sterke neiging bij verscheidene geleerden, de tooveres als een bedriegster te beschouwen. Dit sluit echter een zonderlinge manier van redeneeren in: men vervalt n.l. zoodoende tot het absurde:

Koning Saul komt vermomd en zich voor een ander uitgevende bij de heks van Endor — dus is de heks van Endor een bedriegster. Er wordt aan Saul iets aller-ontzettends, t.w. zijn eigen dood, en die van zijn zonen alsmede de nederlaag van Israël voorspeld — dus is de heks van Endor een bedriegster. De voorspelling komt nog uit op den koop toe — dus is de heks van Endor een bedriegster.

De meest wetenschappelijke der gereformeerde theologen ten onzent, prof. H. Bavinck, dacht er dan ook geheel anders over en zocht naar een psychologische verklaring. Wij zullen daar later nog op terug komen.

Merkwaardig is de wijze waarop de Joodsche geschiedschrijver Josephus Flavius (eerste eeuw n. Chr.) in zijn „Joodsche oudheden" het karakter der tooveres heeft gewaardeerd:

„Het is niet meer dan billijk de edelmoedigheid te prijzen van deze vrouw, die, hoewel zij door den koning was verhinderd in de uitoefening van haar bedrijf, dat haar een ruimer en gemakkelijker bestaan had kunnen waarborgen, en hoewel zij hem nooit van tevoren had gezien, hem geen wrok toedroeg omdat hij hare professie had veroordeeld, en zich niet van hem afwendde als van een vreemde en van een, waarmee zij nooit was bekend geweest, maar medelijden met hem gevoelde en hem vertroostte en bracht tot datgene waarvan hij ten zeerste afkeerig was (n.l. te eten) en het eenige wat haar in haar armoede overbleef gul en vriendelijk verstrekte. En zij deed dit noch als vergelding van eenige ontvangene weldaad, noch jacht makende op eenig later gunstbetoon — want zij wist dat hij zou omkomen — terwijl toch de menschen uiteraard een eer in stellen, jegens diegenen, die hun iets goeds hebben verschaft, goed te zijn of hen vooraf vleien, van wie zij eenige baat zouden kunnen hebben. Het is dus voortreffelijk, deze vrouw na te volgen en al diegenen, die in nood verkeeren, wel te doen." (*Josephus Flavius, Joodsche Oudheden, VI*, 14, 4).

Niet minder waardeerend is hetgeen de geniaalste der Calvi-

nisten, Dr. A. Kuyper over de toovenares van Endor zegt:

„Vraagt ge nu, of deze vrouw van Endor een boos, een hatelijk karakter openbaart? Och, in het minst niet.

Let er maar eens op, wat natuurlijke teederheid van hart er nog in haar spreekt, als Saul, na de ontzettende profetie die hij ontving, van zich zelf valt en voor den grond slaat; hoe ze hem dan helpt en bijstaat; hem door zijn knechten op haar bed laat leggen; er bij hem op aandringt dat hij toch spijze zal nemen en als hij eindelijk hierin bewilligt, haar gemest kalf van stal haalt, en een rijken maaltijd voor Saul en zijne knechten aanricht.

Ook is er in al wat ze van te voren spreekt, niet dat onkiesch klinkt. Er is zelfs weinig toeleg om te imponeeren. Ja, ze heeft zoo niets van een vrouw, die haar opzettelijk bedrog achter vertoonmakenden vorm pleegt te verbergen." (*Dr. A. Kuyper, Vrouwen uit de H. Schrift*, 3e *dr.*, 1925, *p.* 87).

„Juist dit echter", gaat Kuyper voort, „verraadt te dieper haar zondig bestaan."

En hij laat er de bedenkelijke uitspraak op volgen:

„Want zeker, het opzettelijke bedrog van een tooverkol is schandelijke misleiding en zonde; maar toch is het nog veel zondiger, als iemand *niet* bedriegt, maar werkelijk met de booze machten der demonen in gemeenschap treedt."

„En dat" zegt hij „schijnt bij die toovenaresse van Endor het geval te zijn geweest." (*p.* 88).

Met dat al ontlokt de goedhartigheid der vrouw hem den uitroep:

„o, Wie zal zeggen, hoe hoog diezelfde vrouw van Endor in het Koninkrijk Gods zou gestaan hebben, als ze zich niet tot *Satan* maar tot *haar God* had gewend."

Ondanks alle verboden en vervolgingen werd ook in later tijden in Israël veel tooverij bedreven, zelfs wel eens door vrome en geleerde mannen.

Een onverbiddelijk bestrijder der tooverij was daarentegen in de eerste helft der eerste eeuw voor onze jaartelling Simon ben Schetach, het hoofd der Farizeësche partij. Met tachtig discipelen uittrekkende — aldus luidt het verhaal — trof hij, te Askalon, tachtig tooveressen aan, die zich op wonderbaarlijke wijze spijs en drank verschaften en de leerlingen van den Rabbi uitnoodigden aan den maaltijd deel te nemen. In plaats

daarvan echter tilde ieder der discipelen ééne der tooveressen op, waardoor dezen al hun magische kracht verloren, welke zij door aanraking met de aarde verkregen hadden. Daarna liet Simon alle tachtig tooveressen op één dag ophangen. Dit verhaal is alles behalve geloofwaardig. Wel is waar laat zich die toovermaaltijd desnoods door een „collectieve hallucinatie" — al is ook dit iets hoogst uitzonderlijks — verklaren en kan er aan de omstandigheid, dat de tooveressen door omhoog te worden getild hunne wonderbaarlijke kracht verloren, iets reëels verbonden zijn. Maar dat het aantal tooveressen precies gelijk was aan dat der discipelen, is zeer verdacht en het was beslist in strijd met de Joodsche wet, meer dan één persoon op één dag ter dood te brengen. Volgens E. Schürer, is het verhaal reeds daarom onhistorisch te achten, omdat Askalon buiten het Joodsche rijk gelegen was en Simon ben Schetach terhalve daar niets te gebieden had. (*E. Schürer, Geschichte des Jüdischen Volkes I, 4e opl.*, 1901, *p.* 289). — Met dat al kan die legende er toch op wijzen dat ook in dien tijd tooveressen wel eens zijn terechtgesteld.

Eerst in den Talmoed (een verzameling van voornamelijk op de verklaring der Mozaïsche wet betrekking hebbende geschriften uit den Romeinschen keizertijd) wordt het geloof aan het booze oog bij de Israëlieten uitdrukkelijk vermeld.

De vrees voor het booze oog was overigens zeer groot. Twee wetgeleerden deden de uitspraak dat van honderd menschen negen en negentig door „het oog" sterven en van rabbi Simon ben Jochai (± 150 na Chr.) vertelde men dat hij „de oogen op iemand sloeg en hem aankeek, waarop die persoon in een hoop beenderen werd veranderd." (*L. Blau, Das altjüdische Zauberwesen*, 1898, *p.* 153—156).

Bij het verweer tegen het booze oog kwamen veelal tooverspreuken te pas.

Aan iemand, die op het punt stond, een stad binnen te gaan en voor het booze oog bevreesd was, werd aangeraden, zijn rechter duim in zijn linkerhand en zijn linkerduim in zijn rechter hand te steken en te zeggen: „Ik, X, zoon van Y (naam van de moeder) stam af van het zaad Jozef's dat door het booze oog niet kan worden gedeerd" (volgens de legende).

Wij vestigen de aandacht er op, dat men bij magische spreuken en bezweringen, zooals ook later nog zal blijken,

de moeder noemt van de persoon, waarop men wil inwerken, aangezien er meer zekerheid bestaat wie iemands moeder dan wie zijn vader is.

Gewoonlijk verdedigde men zich tegen het booze oog door de vertooning van een indecent voorwerp of door een obsceen gebaar: de bedoeling daarbij was den betooverenden blik te noodzaken, zich af te wenden.

De Babylonische Joden inzonderheid trachtten hun vaatwerken — want ook levenlooze voorwerpen waren voor tooverij niet veilig — door zekere opschriften tegen het booze oog te beschermen.

Van tooversnoeren e.d. wordt reeds in het Oude Testament melding gemaakt. De profeet Ezechiël (6e eeuw v. Chr.) richt (*XIII*, 17—21) scherpe verwijten tegen vrouwen die „voor een handvol gerst en een stukje brood" tooversnoeren resp. toovershuiers vervaardigen om „zielen te dooden die niet moesten sterven". (*I. Scheftelowitz Das Schlingen- und Netzmotiv im Glauben u. Brauch der Völker*, 1912, *p.* 16.).

En in een Joodsch tooverboek uit latere tijden kan men lezen, dat de demonen, die men aanroept om een vijand te vernietigen, met zes knoopen diens hoofd, oogen, mond, tong, hals en luchtpijp boeien, (*vgl. M. Gaster, Sword of Moses*, 1896, *p.* 51).

Teneinde een boozen geest uit een bezetene te verdrijven namen de Israëlieten, evenals de Babyloniërs en Assyriërs (*z. b.*) hun toevlucht tot bezweringen, waarin inzonderheid de namen van goede engelen worden gebruikt als Michaël, Gabriël, Raphaël. Die namen toch zijn samenstellingen van „El" hetgeen in het Hebreeuwsch „God" beteekent en hebben vooral daaraan hun uitwerking te danken.

Aangaande de doodenbezwering, waarvan ook in den Talmoed sprake is, maakt L. Blau, D. altj. Zauberw. p. 53, de volgende opmerking:

„Naar het schijnt heeft men niet zoo zeer het feit zelf, als veeleer de door de magiërs toegepaste middelen, voor ongeoorloofd gehouden".

Inderdaad was het niet verboden heimelijk een gesprek van overledenen te beluisteren. Sommigen brachten, na te hebben gevast, den nacht op een kerkhof door, opdat de „geest der onreinheid" tot hen zou komen en hen in staat zou stellen, een verborgen voorwerp te vinden of de toekomst te doorgronden.

„Geest der onreinheid" luidt het want de dooden werden verondersteld op een onreine plaats te vertoeven.

De echte doodenbezweerders bedienden zich, naar het heette, ook van stoffelijke hulpmiddelen. Er wordt ergens vermeld, dat de bezweerder wierook voor den demon brandde en hem aldus ondervroeg. Of wel de toovenaar nam een stukje gebeente van een zeker dier in zijn mond en deed dit door middel van magie spreken. Ook het gebruik van een menschelijken schedel bij de doodenbezwering kwam voor.

Het zich bedienen van een bekkeneel heeft uiteraard iets griezeligs en moest in die tijden waarin men over 't algemeen anatomie op menschenlijken een gruwel achtte, nog meer afschuw wekken.

Wat de demonen betreft, willen wij in het bijzonder op één de aandacht vestigen.

De profeet Jesaia verkondigt in hfdst. XXXIV den ondergang van Edom en zegt v. 14 dat in de verwoeste streken aldaar Lilith hare woning zal vestigen en haar rustplaats vinden.

Blijkbaar is deze Lilith dezelfde vrouwelijke demon als waarvoor de Babyloniërs en Assyriërs (z. b.) bevreesd waren.

In den Talmoed is Lilith een nachtelijke demon in menschengestalte maar met vleugels, een onguur wezen, dat zich vastklampt aan de mannen die in een vertrek alleen slapen.

Zooals wij nog zullen zien, werd de figuur van Lilith hoe langer hoe meer met zwarte kleuren geteekend.

IV

Ook in Hindostan kwam de zwarte magie reeds in de vroege oudheid voor en wordt nu nog beoefend.

De Hindoes gelooven aan de macht van het booze oog — getuige o.m. het volgende voorschrift: (*Caland, Altindisches Zauberritual, in Verh. Kon. Akad. Wet. Lett. N.R. III No.* 2, 1900, *p.* 79 *aanm.* 27)

Wie een vijand wil deren, moet drie dagen lang kuisch zijn, dan naar hem toegaan en een magische formule over hem uitspreken, n.l.: „met mijn tooverij tref ik u, met den vloek der tooverij vervloek ik u, met den boozen blik van Bhrigu (een mythische figuur) kijk ik u aan, u, X."

Men kan, terwijl men zich van nog andere middelen bedient

en een zeker tooverlied fluistert, een vrouw onvruchtbaar maken door den blik op de scheiding in hare haren te richten. (*Kausika-Sutra XXXVI*, 34, *bij Caland, Alt. Zauberrit, p.* 124).

Ook op afweer van den boozen blik was men bedacht.

Wanneer iemand in gezelschap een bijzondere spijs nuttigt, moet hij — om niet door het booze oog van een afgunstige te worden gedeerd — met een zeker tooverlied op de lippen zijn eigen blik op die spijs richten. (*Kaus-Sutr. XXXVIII*, 22, *bij Caland, Alt. Zauberrit. p.* 131).

Veel waarde hechtten de Hindoes van oudsher aan tooverspreuken; de Atharvaveda, een van hun kanonieke boeken, was grootendeels een verzameling van magische liederen.

Ook beelden werden vaak voor tooverdoeleinden gebruikt.

Een zeker voorschrift dienaangaande luidt: „Men make een leemen figuur van degene, wier liefde men wil opwekken en schiete op die figuur van af een uit hennep gedraaide boogpees een pijl, waarvan de punt een doorn is, in het hart," (*Kaus. Sutr. XXXV*, 28, *bij Caland, Alt. Zauberrit. p.* 119), na het volgende lied uit de Atharvaveda III, 25 er over te hebben uitgesproken dat wij, terwille van zijn hartstochtelijken gloed, hier aanhalen:

„1. Moge de verontruster (Kama, de minnegod) u verontrusten; houd het niet uit op uwe legerstede! Met den schrikwekkenden pijl van Kama doorboor ik uw hart.

2. De pijl, bevleugeld met verlangen, geweerhaakt met liefde, de pijl, welks schacht is onwrikbare begeerte, met dien, wèlgemikten pijl moge Kama u het hart doorboren!

3. Met dien wèl-gemikten pijl van Kama, die de milt verschroeit, de pijl, welks veder vooruitvliegt, de pijl, die verteert, doorboor ik uw hart.

4. Moogt gij, verteerd door brandenden gloed, met verschroeiden mond, tot mij komen, gedwee, met afgelegden trots, alleen de mijne, met zoete taal en mij toegedaan!

5. Ik drijf u met een prikkel van af uwe moeder en uw vader, zoodat gij in mijn macht zult zijn, mijn wensch zult tegemoet komen.

6. O Mitra en Varuna (goden) drijft al hare gedachten uit haar! Berooft haar van haar wil en levert haar over aan de macht van mij alleen!"

Een tooverfiguur dient ook om een vijand ten onder te brengen of te dooden.

Men verwarme, zooals een ander voorschrift luidt, (*Caland, Alt. Zauberrit. p.* 184) een uit was vervaardigd beeldje van de persoon in quaestie over een vuur van Khadira-hout, terwijl men in den geest een zeker couplet achterste voren opzegt; men verwarme het beeldje, welks nek men met een spies heeft doorboord, dag in dag uit, zoolang tot de vijand zich onderwerpt; is het beeldje gesmolten, dan gaat hij te gronde.

Aan het achterste voren opzeggen van een couplet schrijft men, zooals licht te begrijpen valt, losrafelende bijgevolg vernietigende kracht toe.

Ook uitgroeisels en uitscheidingen van iemand of voorwerpen, waarmee hij in nauwe aanraking is geweest, worden voor booze doeleinden gebruikt.

Wie bijv. een medeminnares wil deren, moet o.m. eenige haren en den tandenstoker van deze in een stuk huid van een koe wikkelen, die door (God) Rudra is getroffen (blijkbaar op een onverklaarbare manier aan haar einde kwam) of bij een lijkplechtigheid is gebruikt en, na een lied er over te hebben gereciteerd, dien bundel in de reet van een vijzel steken en er drie steenen bovenop leggen. (*Kaus. Sutr. XXXVI*, 15, *bij Caland, Alt. Zauberrit, p.* 121 *vlg.*).

Het ligt voor de hand dat men, evenals van een lijk zelf of van een begraafplaats (vgl. het bij de Egyptische magie p. 17 vermelde) ook van hetgeen bij een lijkplechtigheid was gebruikt, een verderfelijke werking achtte uit te gaan. En dat men door het opleggen van steenen het slachtoffer wilde ter neer drukken resp. verpletteren, is een zeer doorzichtige symboliek.

Het lied in quaestie, t.w. Atharvaveda, I, 14 is te karakteristiek, om het niet, op één couplet na, aan te halen:

„1. Ik heb haar geluk en haar luister mij toegeëigend, als een krans van een boom. Moge zij, als een berg met breeden grondslag langen tijd bij hare ouders blijven zitten!

2. Deze vrouw zal u onderworpen zijn als uwe echtgenoote, o Yama, koning (van het doodenrijk); laat zij (tot zoo lang) verbonden zijn aan het huis van hare moeder, van haar broer of van haar vader!

3. Deze vrouw zal de houdster zijn van uw huis, o Yama en haar doen wij u over! Moge zij lang bij hare bloedverwanten zitten, tot het haar van haar hoofd afvalt!"

De volgende tooverij is nog in Malabar gebruikelijk (*E.*

Thurston, Omens and superstitions of southern India, 1912, p. 248):

Men neemt wat aarde van de plek, waarop iemand heeft geurineerd, speeksel door hem opgegeven, benevens een kleine haarvlok en legt dit, ingesloten in een stuk braaknoteboom, binnen een zachte kokosnoot. De kokosnoot wordt met een-en-twintig spijkers doorboord en begraven, voorts een vogel geofferd.

Vermeldenswaard is ook de in magische handeling, (*Kaus. Sutr. XLVII*, 25-29, *bij Caland, Alt. Zauberrit. p.* 162 *vlg.*):

Terwijl degene, dien men wil dooden, zuidwaarts voortschrijdt maakt men door middel van een zeker blad insnijdingen in het spoor van diens linker voet, drie keer in de lengte, drie keer in de breedte, ten laatste in dwarse richting, bij elke insnijding een zeker lied fluisterende. Men neemt het zand van de ingesneden plek, wikkelt dit in het blad en werpt het in een braadpan. Knettert het zand, dan is de bedoelde persoon vernietigd.

Zoowel het doorboren van de kokosnoot als het maken van insnijdingen in het zand zijn symbolische handelingen, welke, in verband met zekere stoffelijke benoodigdheden, een verderfbrengende werking moeten uitoefenen.

Een tweede tooverhandeling waarbij een dier een essentieel hulpmiddel vormt, is als volgt (*Kaus. Sutr. XLVIII*, 40 *bij Caland, Alt. Zauberrit., p.* 170).

De magiër snoert met een blauwe en roode snoer een groengestreepten kikvorsch vast, zoodat deze zijn pooten niet kan bewegen en legt hem in heet water. Onder het reciteeren van een tooverlied plengt hij, bij ieder couplet, een zekere olie in 't vuur en stoot na iedere plenging den kikvorsch van zich af of stort, na ieder couplet, een schotel met heet water gedeeltelijk over hem uit.

Dit alles wordt geacht een terugslag te hebben op den persoon, dien men kwaad wil doen.

Niet minder afschuwelijk als het zooeven behandelde procédé is het navolgende, dat nog in Zuid-Hindostan wordt toegepast, (*Thurston, Om. a. superst. p.* 252).

Teneinde een gezwel of zweer aan de voet van iemand te doen ontstaan, schrijft de magiër een zekere tooverformule op een looden plaat, stopt die plaat in den mond van een kikvorsch, herhaalt een andere tooverformule, blaast in den mond

van de amphibie, en naait dien dicht. Daarna omsnoert hij het dier met een-en-twintig windingen van garen, zet het op een pisangblad neer en wikkelt het er in na eerst nog andere ceremoniën te hebben verricht, en begraaft het blad tenslotte op een plek waar twee of meer wegen elkaar ontmoeten en waar het slachtoffer vermoedelijk langs zal gaan.

Platen, alsmede ander gerei uit lood, komen eveneens bijv. in de Grieksch-Romeinsche tooverij voor. Blijkbaar gelooft de magiër, dat lood ook op afstand bezwarend zal werken.

Kikvorschen en soortgelijke dieren, bijv. padden, achtte men, zooals wij reeds gezien hebben (eerste hoofdstuk p. 9 vgl.) en nog herhaaldelijk zullen zien, bij de zwarte magie bijzonder dienstig .

De magiër neemt zijn toevlucht tot nog afschuwelijkere middelen.

Men verzekert, dat wel eens het lijk van een zuigeling wordt uitgegraven om uit diens hersenen een liefdesdrank te bereiden. Men vreest dat de heksenmeester uit de hersenen van een gestorven eerstgeborene een essentie trekt om zijn vijanden er mee te treffen. (*Thurston, p.* 240 *vlg.*).

Een Europeaan zag hoe bij een inwijding in de zwarte kunst, onder ander toovergerei, een schedelkruin gebezigd werd, afkomstig van een eerstgeboren knaap en met verschillende karakters beschreven. (*Thurston, p.* 241).

Er worden nog ergere gruwelen begaan.

Ook rechtskundig onderzoek heeft aan den dag gebracht, dat in Malabar niets ontziende booswichten zwangere vrouwen dooden en uit ongeboren kinderen een zekere olie trekken teneinde er magische kracht door te verwerven. De manier, waardoor zij een vrouw in hun macht krijgen, zou o.a. de volgende zijn. De toovenaar gaat 's nachts eenige keeren rondom het huis van de vrouw, die hij tot slachtoffer heeft gekozen, beweegt een kokosnoot heen en weer, die een mengsel van water, kalk en geelwortel bevat, fluistert magische spreuken, waarmee hij de hulp van de een of andere godheid aanroept, teekent een geheimzinnige figuur op den grond en geeft op allerlei voorteekens acht. De vrouw wordt ten slotte genoodzaakt als in somnambulen toestand haar huis te verlaten en zich gewillig aan haar belager over te leveren. — Met de olie, getrokken uit het embryo, wordt voorts het gruis van een fijngestamp-

ten menschelijken schedel vermengd. (*Thurston p.* 224-230).

Het geloof, dat een mensch dierlijke gestalte kan aannemen, om het zijn vijanden lastig te maken, was van de grijze oudheid af bij de Indiërs inheemsch.

Reeds in de Rigveda, het oudste gedenkstuk der Sanskrietsche letterkunde, is er sprake van vijandige wezens, die blijkbaar als weerwolven zijn te beschouwen. (*VII*, 104, 20 en 22).

En nu nog gelooven o.a. de Kondhs van Ganjam (plaats aan de Zuid-Oostkust van Hindostan) dat hun „halve ziel" het lichaam kan verlaten en zich omvormen in een tijger, ten einde een vijand te dooden of vee te verslinden. Ze zijn, naar men zegt, dof en lusteloos gedurende hun metamorphose en wanneer een tijger in het bosch wordt gedood, zullen zij op hetzelfde tijdstip sterven. (*Thurston p.* 260).

Van heksen weet men allerlei avontuurlijks te vertellen.

In het Godavari-distrikt (Zuid-Hindostan) zijn tooveressen, Chedipe (prostitué) genaamd. Zulk een heks dringt, naar het heet, met ontbloot lichaam, in 't holst van den nacht, het huis van dengene, dien zij haat, binnen, waarbij de gesloten deuren als van zelf voor haar opengaan en allen, die in het huis wakker zijn, ongevoelig worden en neervallen alsof zij een slaapmiddel hadden ingekregen. De Chedipe zuigt dan haar slachtoffer het bloed uit door zijn teen in haar mond te steken. Den volgenden dag gevoelt de persoon in quaestie zich onbehagelijk en gaat, als hij niet door een deskundige wordt behandeld, den dood tegemoet. (*Thurston p.* 261).

Zooals uit de benaming „Chedipe" valt op te maken, staan ook in Hindostan de tooveressen bloot aan de verdenking van zedeloosheid.

Dat sommige demonen met menschelijke vrouwen een seksueele verbinding aangaan vindt men niet ongeloofwaardig. (*Thurston p.* 239).

De zwarte magie kan ook invloed hebben op het weer.

Om regen te verkrijgen, roepen de Brahmanen Varuna aan, de edelste goddelijke figuur uit den Rigveda. Maar velen uit de lagere kasten trachten de godin Kodumpavi „de booze" te nopen, haar geliefde Sukra naar de streek te zenden die onder de droogte lijdt. Men gelooft blijkbaar dat Sukra zes maanden bij zijn beminde afwezig is en dat, wanneer hij niet op tijd terugkeert, droogte intreedt. De magische ceremoniën

zijn als volgt: Een geweldig uit leem gemaakt figuur van Kodumpavi wordt gedurende zeven tot tien dagen op een kar door de straten getrokken. Op den laatsten dag wordt het beeld mishandeld, voornamelijk aan die lichaamsdeelen, welke men gewoonlijk verbergt. Geschoren doodgravers begeleiden het beeld en voltrekken de lijkplechtigheden. Door die handelingen moet Kodumpavi te schande gemaakt en genoodzaakt worden, Sukra te bewegen, om terug te keeren en de droogte te doen ophouden. (*Thurston p.* 308 *vlg.*)

Tot afweer van zwarte magie achten de Hindoes inzonderheid het vuur dienstig.

In de Rigveda wordt Agni, de vuurgod, herhaaldelijk aangeroepen met verzen als „Brand, o Agni, tot verderf der toovenaars; brand altijd de toovenaars neer en wie verbonden zijn met de demonen," (*I*, 12, 5), hetgeen levendig aan soortgelijke uitingen bij de Babyloniërs herinnert.

Er bestonden ook, van oudsher, strafbepalingen tegen zwarte magie.

In het, gedeeltelijk nog gezaghebbende „Wetboek van Manoe," waarvan de tot ons gekomen bewerking van voor 200 n. Chr. dateert, wordt (*XI*, 33) wel is waar aan Brahmanen veroorloofd, zich te bedienen van de bezweringen in den Atharvaveda (z.b.), maar op bezweringen, die ten doel hebben leven te vernietigen, alsmede op andere tooverijen, staat een geldboete. (*IX*, 290). Wordt echter door de magie iemands dood veroorzaakt, dan is de straf dezelfde als voor een moord.

Nog in deze eeuw is het voorgekomen, dat toovenaars, zonder vorm van proces, zijn mishandeld, (*Thurston*, *p.* 257-260), ja zelfs gedood (*p.* 236).

V

Evenzeer als in Hindostan werd in China de magie reeds van oudsher voor booze doeleinden misbruikt.

Over het booze oog spreken de Chineezen hoogst zelden, mogelijk juist omdat ze er erg bang voor zijn. In Tschifoe (Noord-China) althans heerscht het geloof er aan en voornamelijk wordt het booze oog van oude menschen gevreesd. (*S. Seligmann, Die Zauberkraft des Auges*, 1922, *p.* 83 en 121).

Een zeer geliefkoosd middel om een ander te schaden, ja

zelfs te dooden, zijn beeldjes uit hout of andere stoffen vervaardigd, waarmee men op verschillende manieren te werk gaat. (*J. J. M. de Groot, The religious system of China V*, 1907, *p.* 920).

Men geeft bijv. zulk een beeldje — onder het uitspreken van vervloekingen — steken met een nagel, pin of naald. Prikt men in de oogen, dan kan het slachtoffer blind worden, prikt men in het hart, dan kan zulks den dood veroorzaken. (*J. J. M. de Groot, The rel. syst. Ch. V, p.* 921).

Of wel men werpt zulk een beeldje op een drukke straat neer, om vertrapt te worden; dit zal dan, naar men gelooft terugwerken op den betreffende. (*J. J. M. de Groot, V t.p.*). Juist wat ook bij de oude Babyloniërs voorkwam (z.b.).

De Chineesche geschiedenis levert verscheidene gevallen op van aanslagen tegen hooggeplaatste personen door middel van tooverbeelden.

Onder keizer Woe (omstreeks 90 v. Chr.) werden twee hooge ambtenaren er van beschuldigd dat ze, toen de keizer zich naar een zekere stad begaf, menschelijke figuren op den heirweg hadden begraven onder vervloekingen en tooverspreuken. De keizer liet de beschuldigden terechtstellen en, eens door vrees bevangen, vervolgde hij later de toovenaars zoo meedoogenloos, dat tal van slachtoffers zouden zijn gevallen. (*J. J. M. de Groot, V p.* 828—842).

In het jaar 452 na Chr. vervaardigden twee zonen des keizers, op aanwijzing van een tooveres, een beeldje van hem uit nephriet en begroeven dit voor een zeker portaal met de bedoeling hem zoodoende te dooden. De toeleg werd echter ontdekt en het beeldje gevonden. De ontaarde zonen lieten, in 453, hun vader vermoorden maar, in den strijd met een anderen prins overwonnen, ondergingen zij hun verdiende straf. De tooveres en een van haar medeplichtigen werden doodgegeeseld en hun lijken verbrand. (*J. J. M. de Groot, V, p.* 922 *vlgg.*).

Dat ook het gebruik maken van tooversnoeren e.d. aan de Chineezen niet onbekend is, blijkt uit het volgende geval:

Een hooggeplaatst ambtenaar werd, kort na zijn bruiloft, gekweld door geheimzinnige stemmen en door een verschijning, weinig meer dan één voet hoog en op een zuigeling gelijkend. Hij verzwakte met den dag en was eindelijk niet eens meer bij machte op te staan. Zijn familieleden vermoedden dat hij onder

invloed stond van tooverij en vonden ten slotte het houten beeldje van een kind met een rood koord rondom diens nek, waaraan het met beide handen trok als om zich zelf te worgen. Men vernietigde dit beeldje door vuur en maakte aldus een einde aan de beheksing. (*J. J. M. de Groot, V, p.* 909 *vlg.*).

Het is mogelijk — al hebben wij zulks niet uitdrukkelijk vermeld gevonden — dat bij de betreffende aanslagen op den keizer, waarvan inzonderheid de laatste onwillekeurig aan de samenzwering tegen koning Ramses III van Egypte herinnert (zie p. 17 vlgg.), nog bijzondere procédés op de beeldjes werden toegepast. De tooverij met zulke beeldjes heeft immers, ook volgens de overtuiging der Chineezen, meer uitwerking wanneer ze in nadere betrekking met het slachtoffer worden gebruikt, door ze bijv. gedurende eenigen tijd in diens kleeren of onder diens bed te verbergen. (*J. J. M. de Groot, V, p.* 921).

Hiermede hangt samen dat iets van iemands lichaam, als haren, afknipsels van nagels, of iets waarmee hij in nauwe aanraking is geweest, bijv. zijn afgedragen kleeren, daadwerkelijk materiaal voor booze magie worden geacht. (*J. J. M. de Groot, V, p.* 926).

Ook dieren zijn een welkom toovermiddel.

Er werd van zekere magiërs verteld, dat zij op den dag van de grootste zomerhitte allerlei dieren, bijv. slangen, in een pot deden om elkaar te verslinden, en dan de laatste overblijvende loslieten tegen de een of andere persoon om hem te dooden. (*J. J. M. de Groot, V, p.* 851).

Dit herinnert onwillekeurig aan de merkwaardige bij Papoea's gebruikelijke tooverij door middel van een slang. (*Vgl. ons eerste hoofdstuk, p.* 9).

Ten einde, met den bijstand van geesten, hun evenmenschen te verderven, gaan toovenaars en heksen zelfs tot alleronsmakelijkste, ja allerafgrijselijkste handelingen over.

Er zijn heksen die beenderen van kinderen uit de openbare begraafplaatsen opdelven en de zielen dier kinderen oproepen om ze naar haar woningen te vergezellen. Die beenderen worden tot poeder vergruisd en in dien vorm verkocht. Vrouwen, die hun echtgenooten uit den weg willen ruimen, mengen zulk poeder onder de thee of andere dranken en tegelijkertijd bezweert de heks den geest van het kind, welks beenderen zijn gebruikt, den dood van den betreffenden persoon te bewer-

ken. (*Gray, China II*, 1878, *p.* 24, *en J. J. M. de Groot, V, p.* 885 *vlg.*).

Wij zien hier tevens hoe de tooverij gepaard kan gaan met giftmengerij.

Volgens officieele bescheiden deinsden zekere toovenaars zelf voor gruwelen als de navolgende niet terug. (*J. J. M. de Groot, V, p.* 870 *vlg.*).

Zij spoorden iemands geboortetijdstip op en gebruik makende van daaruit te concludeeren aanwijzingen, lokten ze hem in een bergwoud, ontroofden hem daar zijn levensadem, namen bezit van zijn twee zielen en dwongen hem zoodoende, hun als geest dienstbaar te zijn.

Tot toelichting diene dat de astrologie, zooals wij ook later nog zullen zien, vaak in relatie geraakte met de tooverij en dat vele — inzonderheid primitieve — volkeren het bestaan van twee (of meer) zielen bij één persoon aannemen.

Nog vaker kwam het voor dat heksenmeesters een man de vitale deelen of een zwangere vrouw het embryo uitsneden en zich daarvan als toovermiddelen bedienden. Ze banden alsdan den betreffenden geest in een door hen vervaardigd beeld en onderwierpen hem aan zich door magische formules; zij noodzaakten den geest o.m. door mishandeling van het beeld het hem opgedragen kwaad uit te voeren.

Het bannen van een geest in een beeld is een praktijk die wij ook later nog zullen ontmoeten.

Ook het geloof dat een toovenaar zich, met booze bedoelingen, in een dier verandert, is in China inheemsch.

Bij J. J. M. de Groot lezen wij het volgende verhaal over een weertijger (*V, p.* 548)*:*

Een man was uitgegaan om in het gebergte hout te halen. Daarbij overviel hem de duisternis en werd hij door twee tijgers achtervolgd. Hij klom toen in een boom en de tijgers waren niet in staat hem te bereiken. Een der beide tijgers haalde daarop een derde te hulp, die dan ook herhaaldelijk zijn pooten naar den man uitstrekte. Deze echter hieuw met zijn bijl den aanvaller een der voorste klauwen af en de tijgers gingen op de vlucht.

Den volgenden dag bleek, bij onderzoek, dat zekere Choe Toe-shi 's nachts zijn huis had verlaten en met een gewonde hand was teruggekeerd. Men maakte hieruit op dat hij een

weertijger was en deelde dit aan den gouverneur van die streek mee. Deze beval zijn ondergeschikten, met de wapens in de hand, het huis van den onverlaat te omringen en in brand te steken. Choe Toe-shi echter nam de tijgergedaante aan en wist te ontsnappen.

Ook hier wordt dus een wond, die de toovenaar in dierengestalte oploopt, op zijn menschelijk lichaam overgebracht.

Soortgelijke verhalen doen ook van heksen de ronde. Om er twee er van in hoofdzaak weer te geven:

Een negentigjarige heks had een kat als onafscheidelijke metgezel en schepte er behagen in 's nachts uit te treden en zuigelingen te verontrusten. Een witte magiër, te hulp geroepen, zag te middernacht een vrouw van zeven of acht voet hoogte te paard aankomen. Toen schoot hij een pijl in de spookverschijning die een kreunend geluid deed hooren en op de vlucht ging. Men vond, na eenig zoeken, de heks in quaestie thuis met een pijl in haar schouder en de kat tusschen haar dijen. De kat werd doodgeslagen en de heks doodgehongerd. Het kind kon van toen af aan rustig slapen. (*J. J. M. de Groot, V, p.* 819 *vlg.*).

De heks had dus de ziel van de kat tot de spookverschijning van een paard omgetooverd.

In 1755 zou het navolgende zijn gebeurd. (*J. J. M. de Groot, V. p.* 823 *vlg.*):

Een zeker echtpaar had een zuigeling die herhaaldelijk aan krampen leed en reeds in zijn eerste levensjaar stierf. Gedurende die aanvallen van krampen zag men een zwart iets als een uil rondom de lamp fladderen en hoe sneller het vloog, hoe meer het kind hijgde. Toen het kind geheel en al met ademen had opgehouden verdween het zwarte „dier". Niet lang daarna kreeg een ander kind van die familie krampen. Toen bemoeide een officier van de keizerlijke garde zich er mee en trof het onheilbrengende zwarte fladderspook met een pijlschot. Een kreet van pijn werd gehoord en bloed vloeide op den grond neer. De officier volgde het bloedspoor tot aan de stookplaats van het huis waarin de voorzitter van het krijgsbestuur woonde. Deze gaf bevel tot nasporing en men vond in een vertrek naast de stookplaats een heks met een pijl in haar lichaam, waaruit bloed neerdruppelde. Zij werd ondervraagd en bekende, enkel door het opzeggen van zekere tooverspreuken,

zich in vreemdsoortige vogels te kunnen veranderen. In vogelgedaante vloog zij dan uit om de hersenen van zuigelingen te verslinden. De voorzitter liet haar levend verbranden en van af dat oogenblik kwamen, gedurende langen tijd, geen krampen meer bij zuigelingen voor.

Sommige heksen verstonden ook de kunst om anderen in dieren te herscheppen.

Van een zekere herbergierster (omstreeks het begin der negende eeuw n. Chr.) werd verteld dat zij door middel van tooverkoeken de bij haar logeerende reizigers in ezels veranderde waarvan zij een groote kudde op nahield. Een der reizigers was haar echter te slim af; hij deed haar zelf een dier tooverkoeken eten en hetzelfde lot als haar slachtoffers ondergaan. (*J. J. M. de Groot, V, p.* 899—903, *met illustratie*).

Seksueele omgang tusschen menschen en demonen, zelfs met procreatief gevolg, is naar het geloof van vele Chineezen volstrekt geen onmogelijkheid. (*J. J. M. de Groot V p.* 791, *vgl.* en *H. Doré, Recherches sur les superstitions en Chine II, No.* 4, 1912, *p.* 382).

Als een karakteristieke bijzonderheid zij nog vermeld dat tal van Chineezen zout spoken-verdrijvend achten. (*J. J. M. de Groot, V, p.* 784).

Het is geen wonder, dat het met de toovenaars die betrapt werden, slecht afliep. Reeds in de oudste geschreven Chineesche wetten tegen verstoring van de openbare orde en tegen bederf van zeden resp. gewoonten door heterodoxe leeringen of tooverij vindt men zeer strenge strafbepalingen, ja er staat uitdrukkelijk dat misdadigers van dien aard mogen worden terechtgesteld zelfs zonder dat men hun eigen verdediging aanhoort. (*J. J. M. de Groot, V, p.* 815 *vlg.*).

Dit laatste is ook wel bij andere volkeren gebeurd.

III

GRIEKENLAND, ROME. HET OUDSTE CHRISTENDOM

I

Het geloof aan zwarte magie was ook bij de Grieken sterk.

Reeds in de Odyssea van Homerus (voor de zevende eeuw v. Chr.) lezen wij (*boek* 10) hoe Odysseus op zijn dwaaltocht ook naar het eiland van de tooveres Circe verzeild raakt en hoe Circe door middel van kruiden en aanraking met een staf een aantal zijner makkers in zwijnen verandert. Odysseus echter ontvangt van God Hermes (lat. Mercurius) een kruid dat hem voor betoovering vrijwaart en nadat Circe met den held een liaison heeft aangegaan, geeft zij de in zwijnen veranderde makkers door het bestrijken met een zekere zalf hun menschelijke gedaante terug.

Dit verhaal herinnert ons onwillekeurig aan hetgeen in het Gilgamesch-epos van Ischtar wordt vermeld, (vgl. ons vorig hoofdstuk). Zeer opmerkelijk is dat in beide gevallen de tooveres als een vrouw van lichte zeden wordt voorgesteld, een opvatting, waarop wij telkens en telkens weer komen te stuiten.

Nog wonderbaarlijkere kunststukken dan van Circe werden van de thessalische tooveressen verteld; zij zouden n.l. zelfs bij machte zijn geweest, door hunne bezweringen de maan omlaag te halen. Dit vindt men niet slechts bij auteurs; er is uit de oudheid ook nog een afbeelding over, waarop men ziet hoe twee naakte vrouwen, de een met een zwaard, de andere met een roede in de hand, de maan trachten te betooveren. (*Een reproductie hiervan is o.m. te vinden in de Dictionnaire des antiquités grecques et romaines van Daremberg en Saglio, d. III*, 1904, *p.* 1516).

Thessalië was, zooals later nog zal blijken, een der tooverlanden bij uitnemendheid.

Hier zij ook de aandacht erop gevestigd, dat, evenals bij andere kunsten een zekere plaatselijke gebondenheid valt te constateeren — Engeland bijv. heeft weinig musici, Noorwegen weinig beeldhouwers van naam voortgebracht — men zulks ook van de magie geloofde. Ook daar zullen wij later nog voorbeelden van tegenkomen.

De daadwerkelijkheid van het „booze oog" werd door de meeste Grieken niet in twijfel getrokken, ja sommigen hebben zelfs pogingen gedaan, er een wetenschappelijke verklaring van te geven. De beroemdste der antieke atomisten, Democritus (± 400 v. Chr.), een groot onderzoeker, nam, in overeenstemming met de door hem gehuldigde philosophie, aan, dat afgunstige menschen zekere beeldjes uitzenden, van waarnemingsvermogen noch bewegingskracht verstoken en vol van de boosheid en hekserij der betreffende uitzenders. Die beeldjes, in welke de afgunst en hekserij nawerkt, worden bij de slachtoffers ingedrukt en bij dezen verblijvende en met hun verbonden, veroorzaken ze bij hen naar lichaam en geest verwarring en onheil (*Plutarchus, Tafelgesprekken, V, vr.* 7,6).

Bij Plutarchus, „Tafelgesprekken", waaruit wij het voorafgaande hebben geput, staat ook (prg 1): „Wij kennen menschen, die door hun blik kinderen het meest schaden, die, tengevolge van de weekheid en zwakte hunner constitutie, door hen een verandering ten kwade ondergaan, terwijl harde lichamen, die reeds hun beslag hebben gekregen, daar minder onder lijden."

Plato, de jongere tijdgenoot en geestelijke tegenvoeter van Democritus heeft het in zijn laatste en eerst na zijn dood gepubliceerd werk „De wetten" o.m. over schade door tooverij veroorzaakt. (*XI, p.* 932*e*-933*e*).

Boosdoeners hebben de overtuiging, door middel van zekere bezweringen en boeiïngen bij machte te zijn allerlei kwaad te verrichten, terwijl anderen gelooven daardoor in de ergste mate schade te lijden.

Onder „boeiïng" is hier kennelijk het leggen van tooverknoopen te verstaan, een praktijk, die wij reeds in ons eerste hoofdstuk zijn tegengekomen en die wij nog herhaaldelijk zullen tegenkomen.

Dat hiermede allerlei problemen worden opgeworpen, begrijpt Plato heel goed:

„Het is niet gemakkelijk, er achter te komen, hoe het met

deze en alle dergelijke dingen eigenlijk gesteld is, noch, als men er al achter kwam, anderen daaromtrent op overtuigende wijze in te lichten. Evenmin loont het de moeite, menschen, die om dergelijke redenen argwaan tegen elkander koesteren, te willen voorlichten en, als ze bij geval wassen beeldjes, 't zij bij hunne deuren, 't zij bij driesprongen, 't zij bij de grafmonumenten hunner ouders zien, hen aan te sporen, niets om al dat soort dingen te geven, daar ze toch geen duidelijk inzicht dienaangaande hebben."

Hieruit blijkt dat men in Griekenland op soortgelijke wijze als in andere landen, zich van beeldjes als toovermiddelen bediende en dat velen er voor beangst waren.

Plato doet geen poging, een wetenschappelijke verklaring van de feiten in quaestie te geven — hij was, afgezien van zijn wiskundigen aanleg, eerder onwetenschappelijk, ja, anti-wetenschappelijk — maar komt met voorstellen van praktischen aard aan.

Hij gaat dan in de eerste plaats iemand, die door tooverij schade tracht te berokkenen, „verzoeken en aansporen en aanraden niet te probeeren iets dergelijks te doen en niet het gros der menschen als kinderen schrik aan te jagen en bang te maken noch ook den wetgever en rechter te noodzaken de menschen van dergelijke angsten te genezen."

Terloops gezegd, betwijfelen wij het zeer, dat zulk een vaderlijke vermaning bij een kwaadwillige het gewenschte gevolg zal hebben.

„Als iemand . . . den indruk maakt van door tooverboeien of aantrekkingen of zekere bezweringen of door welke hekserijen van dien aard ook, schade te berokkenen, moet hij, als hij een wichelaar of uitlegger van teekenen is, sterven, als hij echter, zonder kennis van wichelarij wegens tooverschade wordt veroordeeld, moet ook aangaande hem de rechtbank schatten, welke straf of boete hem haars inziens moet worden opgelegd."

De zwaardere straf wordt zooals men ziet, door Plato geëischt tegen diegenen, die verstand van de zaken in quaestie hebben, al erkent hij (z. b.) dat „het niet gemakkelijk is, er achter te komen, hoe het met deze en dergelijke dingen eigenlijk gesteld is."

Nog één passage uit „De wetten" moet hier worden aangehaald (*X*, *p.* 909*a-c*):

„Wie het bestaan van goden of hunne voorzienigheid loochenen, of gelooven dat ze te verbidden zijn en voorts tot het beestachtige vervallen en, de menschen verachtende, velen van de levenden verleiden door te beweren de gestorvenen op te roepen en te beloven de goden te zullen overhalen d.w.z. ze door offers, gebeden en bezweringen betooverende, en op die manier zoowel particulieren als geheele families en steden terwille van het geld probeeren te gronde te richten — wie hieraan blijkt schuldig te zijn, dien veroordeele de rechtbank om, overeenkomstig de wet, in de gevangenis in 't binnenland te worden opgesloten en verder dat nooit eenig vrij persoon toegang tot hem hebbe en dat hij de voeding, hem door de handhavers der wet bepaald, uit de handen van slaven ontvange; als hij sterft dan moet men hem buiten de grenzen werpen en de begrafenis ontzeggen. En als een vrije hem helpt begraven, dan mag wie maar wil, dezen wegens goddeloosheid aanklagen."

Wij zien dat Plato op de doodenbezweerders fel was gebeten en hun zelfs beestachtigheid verwijt. Wij vermogen echter, met den besten wil ter wereld, het beestachtige van de doodenbezwering als zoodanig niet in te zien. Wel kan het zijn dat, zooals in ons vorige hoofdstuk is gebleken, bij de doodenbezwering gebruik wordt gemaakt van stuitende middelen. Maar dit was lang niet altijd het geval en aan de doodenbezweerders viel in het oude Griekenland geenszins algemeene minachting ten deel. Aanzienlijke personen, ja regeeringen hebben de hulp van doodenorakels ingeroepen. (*Dr. K. H. E. de Jong, „De magie bij de Grieken en Romeinen"*, 1921, *p.* 11 *vlgg.*).

Het valt niet te loochenen, dat de man, die de grootste denker van Griekenland, ja wel eens de grootste Griek is genoemd, zich door bigotterie en staatsfanatisme op de treurigste wijze heeft laten verblinden. En al is het voor Plato zelf een verzachtende omstandigheid dat hij niet de laatste hand aan dit werk van zijn hoogen ouderdom heeft kunnen leggen, een zware verantwoordelijkheid blijft op hen rusten, die zulk verward en verderfelijk geschrijf — het zal in het latere vervolg van dit werk blijken — gedurfd hebben te publiceeren.

In werkelijkheid was de magie dan strafbaar, als er booze daden door werden verricht. Eén geval daarvan is ons overgeleverd in een redevoering (na het jaar 327) die op naam van Demosthenes staat en een aanklacht bevat tegen den, wij zouden

zeggen, „chanteur" Aristogiton. In die redevoering vinden wij vermeld dat de Atheners de „giftmengster" Theoris uit Lemnos (een eiland) met haar geheele geslacht ter dood lieten brengen en wordt de broeder van Aristogiton ervan beschuldigd, door middel van een slavin der tooveres haar kruiden en bezweringen te hebben overgenomen ten einde, naar zijn zeggen, daardoor o.m. lijders van de vallende ziekte te genezen. (1. *Rede teg. Arist. p.* 79 *vlg.*)

II

Van de magie bij de oudste Romeinen weten wij slechts zeer weinig. Er is echter overgeleverd dat de z.g. wet der twaalf tafelen (ongeveer uit het midden der vijfde eeuw v. Chr.) dengene met straf bedreigde, die het veldgewas had betooverd of een booze bezwering had uitgesproken. Inderdaad werd in het jaar 157 v. Chr. zekere Furius Chresimus, een vrijgelaten slaaf, die van een zeer kleinen akker meer vruchten had geoogst dan zijn naburen van hun uitgestrekte velden, uit afgunst ervan beschuldigd, andermans vruchten door booze kunsten naar zich toe te hebben gelokt, maar de volksvergadering, waarbij hij in beroep was gekomen, sprak hem met algemeene stemmen vrij, (*Plinius de oudere in zijn veel en allerlei omvattend werk „Historia naturalis"*, *XVIII*, 6, 41).

Ook bij de Romeinen werd tooverij bedreven met wassen beelden en met de kleeren van dengene dien men wilde treffen. Voornamelijk was dit bij de erotische magie het geval, zooals ons bijv. het achtste herdersdicht van Vergilius (gest. 19 v. Chr.) leert.

Een verlaten minnares laat een stuk was smelten, om haar trouweloozen geliefde weer in hartstocht te doen ontvlammen. Ook begraaft ze kleeren van hem in de aarde onder den drempel: dit onderpand staat haar borg voor een gelukkigen uitslag.

Van te voren echter moet haar slavin drie knoopen leggen in draden van drie verschillende kleuren, en daarbij uitroepen: „Ik knoop de boeien van Venus."

Wij moeten hier in 't bijzonder de aandacht op vestigen, dat het Latijnsche woord voor behekserij n.l. fascinum (van waar ons „fascineerend") eigenlijk binding beteekent en met fascis, „bundel", samenhangt.

Het gerucht liep dat de magiërs zich van griezeligere middelen bedienden.

Horatius (gest. 8 v. Chr.) beschrijft in zijne vijfde epode hoe de tooveres Canidia o.a. veeren en eieren gebruikt van de gekuifde uil (strix), besmeerd met het bloed van een pad en dat ze een jongen knaap van honger doet omkomen, ten einde uit zijn merg en lever een minnedrank te bereiden.

Dichterlijke fantasie! zal men zeggen.

Cicero echter verwijt (in het jaar 56 v. Chr.) Vatinius in zijn tegen hem gerichte redevoering (*VI*, 14), dat hij zielen uit de onderwereld opriep en schimmen door het offeren van knapen gunstig stemde. Wel is waar hebben wij geen reden, dit als een bewezen feit te beschouwen, te minder daar Cicero zelf er geen bezwaar in zag, Vatinius twee jaren later in rechten te verdedigen. Maar Vatinius zal, als Pythagoreeër, toch wel belangstelling voor occultisme hebben gehad.

Nauw verband met de tooverij houdt het geloof aan den weerwolf, dat in Italië van oudsher inheemsch was.

In het boven aangehaalde herdersdicht van Vergilius zegt de verlaten minnares dat ze van zekeren Moeris magische kruiden heeft ontvangen en laat er op volgen (*v.* 97 *vlg.*): „Dikwijls zag ik Moeris door die kruiden een wolf worden en zich in de bosschen verbergen."

Petronius (gest. 67 n. Chr.) laat in zijn „Satyricon", een soort geestig-onhebbelijke roman, (*c.* 62) een der hoofdpersonen vertellen wat hem overkwam toen hij met een soldaat „een vent als een duivel" in de nanacht op weg was gegaan en juist met hem te midden van grafmonumenten liep:

„Hij (de soldaat) kleedde zich uit en lei al zijne kleeren naast den weg neer. De moed zonk mij in de schoenen: ik stond er als verstijfd. Maar hij maakte een kring om zijn kleeren heen en plotseling was hij een wolf. Denkt niet dat ik grappen verkoop; ik zou niet willen liegen om al het geld van de wereld. Maar waar had ik het over? Wat ik begonnen was te vertellen, toen hij een wolf was geworden, begon hij te huilen en vluchtte naar de bosschen toe. Ik wist eerst niet waar ik was; toen trad ik dichter bij om zijn kleeren op te rapen, maar die waren in steen veranderd. Als ik niet van angst verging, wie dan? Ik trok echter mijn zwaard en hakte al den weg langs op de schimmen in totdat ik het landhuis van mijn meisje bereikte. Als

een spook trad ik binnen; bijna gaf ik mijn ziel op; het zweet brak mij uit; ik zag niet uit mijn oogen; ternauwernood kwam ik weer bij. Mijn meisje verbaasde zich er over dat ik zoo laat wandelde en „als je", zei ze, „eerder was gekomen, had je ons tenminste kunnen helpen; een wolf drong onze stal binnen en al onze schapen — als een slager heeft hij ze het bloed afgetapt. Maar hij heeft er ook van gelust, al is hij ontvlucht, want onze slaaf heeft hem met de lans zijn hals doorboord." Toen ik dit gehoord had, kon ik geen oog meer dicht doen, en zoodra 't dag was, vloog ik als een bestolen kroegbaas naar 't huis van mijn meester en toen ik op die plek kwam, waar de kleeren in steen waren veranderd, vond ik niets dan bloed. Maar toen ik thuis kwam, lag mijn soldaat in bed, als een os, en een dokter behandelde zijn hals. Ik begreep nu dat hij een weerwolf was en van toen af had ik geen stuk brood meer met hem kunnen nuttigen, al had je me doodgeslagen."

Evenals bij andere volkeren (zie ons 1e en 2e hoofdst.) werd dus ook bij de Romeinen geloofd dat een wond, toegebracht aan den toovenaar in dierlijke gestalte, terugslag heeft op zijn menschelijk lichaam. Dit zal later nog herhaaldelijk ter sprake komen.

Niet minder vreemd is het geloof aan nachtelijke verderfelijke wezens in vogelgestalte, een geloof dat voornamelijk in Italië heerschte.

De dichter Ovidius (omstreeks het begin onzer jaartelling) geeft in zijn „Fasti (almanak)" er de volgende beschrijving van (*VI*, 133—138):

„Ze hebben een groot hoofd, strakke oogen, snavels geschikt voor roof, grijsgetinte slagpennen, klauwen met weerhaken. 's Nachts vliegen ze rond, gaan af op knaapjes, door geen minnen beschermd en schenden de lichamen, geroofd uit hun wieg. De faam gaat dat ze het vleesch van zuigelingen uiteenplukken en hun keel is vol van het opgeslorpte bloed. Ze heeten striges."

Terloops zij opgemerkt, dat dit ook de naam is van den vogel welks veeren Canidia (in de zooeven vermelde Horatius-passage) gebruikte.

Ovidius gaat voort (*v.* 141).

„Hetzij ze dus als vogels worden geboren, hetzij ze door een bezwering ontstaan en een Marsisch tooverlied oude vrouwen in vogels omvormt . . ."

De Marsen, een volk in Midden-Italië, waren berucht om hun hekserijen.

Ovidius laat het, zooals wij gezien hebben, in 't midden of die verderfelijke nachtelijke wezens vogels dan wel heksen zijn; in een verhaal bij den reeds genoemden Petronius (*Sat.* 63), wordt het laatste aangenomen.

De vrijgelatene en rijk gewordene Trimalchio, een echte parvenu, vertelt t.p. hoe, toen hij nog slaaf was, een jonge medeslaaf na zijn overlijden door zijn moeder werd beklaagd. „Plotseling", aldus gaat hij door, „begonnen de strigen te krijten, je zoudt denken dat een hond een haas achtervolgde. Wij hadden toen een man uit Cappadocië (in Klein-Azië) bij ons, een reus, stoutmoedig en zoo sterk dat hij een woedenden stier kon optillen. Deze liep stoutmoedig met getrokken zwaard de kamer uit, na zijn linker arm eerst zorgvuldig te hebben omwikkeld en stak een der wijven . . . midden door het lijf. Wij hoorden gesteun, maar, om de waarheid te zeggen, de wijven zelven zagen wij niet. Onze brani echter, teruggekomen, wierp zich op het bed en zijn heele lijf zag bont en blauw, alsof hij door geesels was geslagen, klaarblijkelijk, omdat de booze hand hem had aangeraakt. Wij sluiten de deur en keeren tot de rouwplechtigheid terug, maar, toen de moeder het lichaam van haar zoon wilde omhelzen, raakt ze aan en ziet ze een pop uit stroo gemaakt. Die had geen hart, geen ingewanden, niets; de heksen hadden namelijk den knaap ontvoerd, en een pop van stroo in de plaats ervan neergelegd. Wat zegt ge ervan? Gij moet het gelooven; er zijn vrouwen die meer weten dan wij, nachtwijven, die het onderste boven keeren. Maar die branie, die reus, had na dit avontuur nooit meer zijn eigen kleur, ja, na weinige dagen, is hij krankzinnig gestorven."

De stroopop in dit vertelsel herinnert ons onwillekeurig aan den Australischen inboorling, die verzekerde, dat de heksenmeesters de ingewanden uit hem hadden gehaald en er gras voor in de plaats gestopt (zie het eerste hoofdstuk p. 10).

Petronius' tooververhalen zijn grappen. Maar niet altijd werd de tooverij als een grap opgevat.

Een senaatsbesluit uit het jaar 16 of 17 n. Chr., onder keizer Tiberius beval de verdrijving der magiërs uit Italië. Twee ervan ondergingen zelfs de doodstraf, en wel in dier voege, dat

de een van de Tarpejische rots werd afgeworpen en de ander onthoofd. (*Tacitus*, *Annalen II*, 32).

Prins Germanicus, 's keizers neef, aangetast door de ziekte, waaraan hij zou bezwijken, was er vast van overtuigd, door zijn persoonlijken vijand Piso te zijn vergiftigd en, zegt Tacitus (*Ann.* II, 69,), „er werden onder den grond en bij de muren opgegraven overblijfselen van menschelijke lichamen gevonden, alsmede tooverspreuken, vervloekingen, looden tafelen waarop de naam van Germanicus was ingekrast, halfverkoolde en met bloed besmeerde asch (van lijken uit een brandstapel) en andere booze middelen, waardoor men gelooft dat de zielen aan de onderaardsche goden worden gewijd."

Tafels (of andere gereedschappen) uit lood behooren, zooals wij reeds in het vorige hoofdstuk gezien hebben, tot de magische hulpmiddelen.

Tacitus bericht ook elders van processen over tooverij en in den tijd daarop is het niet anders geworden.

De grootste Latijnsche belletrist in de tweede eeuw n. Chr., tevens een man van encyclopaedische kennis, Apuleius uit Madaura (heden ten dage Mdauroesch in Algiers) werd wegens tooverij aangeklaagd. Hij zou nl. de liefde van zijn veel oudere echtgenoote, een rijke weduwe, door allerlei hekserijen hebben opgewekt.

Die beschuldiging was zeer ernstig bedoeld en kon, zooals het voorafgaande ons leert, voor Apuleius in geval van veroordeeling de doodstraf tengevolge hebben. Hij wist zich echter zoo handig te verdedigen dat hij, buiten allen twijfel, met glans werd vrijgesproken. Zijn verdedigingsrede heeft hij, kennelijk met toevoegselen, later uitgegeven.

Een nauwkeurige analyse van deze ook door den kerkvader Augustinus als „zeer inhoudsrijk en welsprekend" geroemde apologie leert ons echter, dat Apuleius wel degelijk veel aan „occultisme" had gedaan, bijv. met een slaaf wat wij zouden noemen hypnotische experimenten had verricht.

De groote voorliefde van Apuleius voor de magie komt ook uit in zijn bekendste werk, de kleurrijke en artistieke roman „Metamorphosen" d.w.z. Gedaanteverwisselingen, ook wel de „Gouden ezel" genoemd. Een meesterlijke vertaling ervan gaf ons H. Boeken: „Herscheppinge of de gouden ezel" (1901).

De held van den roman Lucius, een jeugdig en onbezonnen

geleerde, beleeft een reeks van de allerzonderlingste avonturen waarvan wij hier op de ons het meest interesseerende nader ingaan.

Lucius reist naar het tooverland Thessalië en hoort onderweg het volgende verhaal. (*Met. I*, 12-19):

Twee reizigers waren 's nachts in een Thessaalsche stad door heksen overvallen, waarbij de een doorstoken werd en hem het hart uit het lijf gehaald. Den volgenden morgen leek de man ongedeerd en gezond, maar verklaarde te hebben gedroomd dat hij in den slaap was gekeeld en van zijn hart beroofd. Bij den verderen tocht zet hij, van dorst gekweld, zijn lippen aan een rivier, maar daar gaat de wond open en zakt hij dood ineen.

Lucius te Hypata, een stadje in Thessalië aangekomen, denkt over de wonderen na die hij verwacht te zien. (*Met. II*, 1):

„Er was niets in dat plaatsje," aldus zegt hij, „wat ik bij den aanblik voor dàt hield wat het was, maar ik geloofde dat alles zonder onderscheid door helsch toovergemompel in een andere gestalte was omgezet, dat de steenen die ik er aantrof, uit menschen verhard, de vogels die ik hoorde, evenzoo bevederd, de boomen, die de stadgrens omgaven, op gelijke wijze bebladerd en dat de bronwateren vervloeide menschenlichamen waren."

Lucius logeert bij een echtpaar, waarvan de vrouw Pamphile als tooveres bekend staat. Ontrouw aan haar weinig sympathieken echtgenoot, legt ze zich vooral op liefdestooverij toe. Ze tracht afgesneden haren van dengene, op wie zij verliefd is, meester te worden en bedient zich voorts van een zeer omvangrijk tooverapparaat: allerlei soort welriekende kruiden, platen met onverstaanbare karakters bekrast, overblijfselen van verongelukte schepen, lichaamsdeelen van overledenen, bloed van vermoorden, bekkeneelen, aan de tanden van roofdieren ontrukt, bezweringen enz. Na vervolgens de haren in elkaar gestrengeld en geknoopt te hebben werpt ze deze ter verbranding in een gloeiend kolenvuur. (*Met. III*, 17 *vlg.*).

Pamphile kan echter nog meer n.l. de gedaante van een dier aannemen. Lucius, die door een slavin, waarmee hij een liefdesbetrekking heeft aangeknoopt, ervan is verwittigd, wil er getuige van zijn. Door zijn minnares gewaarschuwd, klimt

hij in den nacht stilletjes de trap op en ziet door een spleet in de deur, hoe Pamphile zich geheel uitkleedt, — daarna uit een gesloten kastje verscheidene busjes te voorschijn haalt, uit een ervan een zalf neemt en zich van de teenen tot de kruin er mee bestrijkt. Eindelijk schudt ze haar ledematen die zich met veeren bedekken; ze wordt een oehoe en gaat met vollen vleugelslag ervan door. (*Met. III*, 21).

Wij zien dus hoe een zalf vereischt is als men zich in een dier wil veranderen. Op die heksenzalf komen wij nog later terug.

Merkwaardig is ook, in verband met hetgeen wij vroeger aangaande de „striges" hebben vermeld, dat Pamphile de gestalte van een uil verkiest.

Lucius, door dolle nieuwsgierigheid gedreven, wil nu ook een proef met de zalf wagen, maar neemt per ongeluk een verkeerd busje en wordt zoodoende in een ezel veranderd. (*Met. III*, 24). Slechts door het eten van rozen kan hij weer worden onttooverd, maar dit valt hem niet dan na vele allerellendigste wederwaardigheden ten deel. Men begrijpt nu, waarom die roman ook „De gouden ezel" wordt genoemd.

Het verband tusschen zwarte magie en onzedelijkheid (vgl. ons tweede hoofdstuk p. 23 en dit hoofdstuk p. 46) treedt in dezen roman sterk op den voorgrond; geen wonder, daar de tooverij immers heel vaak ten dienste van onbeteugelde lusten werd aangewend. Daarmee is niet in strijd, dat, tot het bereiken van eenig boos doel, op seksueel, en ook op ander gebied, herhaaldelijk den magiër een, zij het dan slechts zeer korte, geslachtelijke onthouding wordt opgelegd.

De z.g. Neoplatonici (te beginnen met Ammonius Sakkas ± 175 — 242 n. Chr.) die de leer van Plato, resp. van Socrates met die van Aristoteles tot één geheel trachtten te verwerken, maar ook veel aan de Pythagoreeën en de Stoa ontleenden, hebben zich ook met het probleem der magie bezig gehouden.

Plotinus (gest. 269 n. Chr.), de eerste Neoplatonicus, van wien ons geschriften zijn bewaard gebleven, geeft op meer dan één passage uiteenzettingen dienaangaande, die wij hier in 't kort en zooveel mogelijk met zijn eigen woorden weergeven:

De ware magie is de liefde in het Al en haar tegendeel, de haat. De menschen zijn tot liefhebben geboren; wat liefde ver-

wekt, trekt tot elkaar aan; zoo ontstond de tooverkunst, die de eene ziel met de andere verbindt. Door de melodie van de bezwering, door de gebaren van den toovenaar wordt de ziel d.w.z. haar niet-redelijk gedeelte, medegesleept, evenals zulks ook door gebaren en uitroepen geschiedt die medelijden wekken. (*Enn. IV*, 4, 40).

De werking der magie op afstand moet in dier voege worden verklaard, dat de wereld één levend organisme is (*Enn. IV*, 4, 36), overal door dezelfde wetten geregeerd. Wanneer op twee (hoe ver dan ook van elkaar afliggende) plaatsen één zelfde spanning heerscht en bij een dier spanningen een zekere verandering intreedt, zal die verandering ook bij de andere spanning intreden, evenals wanneer twee snaren op twee verschillende instrumenten gelijk gespannen zijn en een van beide getokkeld wordt, ook de andere, schoon door vinger noch stift aangeraakt, eenigen klank zal laten hooren. (*Enn. IV*, 4, 41). Dit is de (oorspronkelijk stoïcijnsche) leer der sympathie d.w.z. der saamlijdelijkheid. Door middel van de (reeds door Plato aangenomen) alziel is het mogelijk dat tooverzangen en magische kunsten de menschen tot elkaar voeren, dat een zacht gefluisterd woord het verafliggende beïnvloedt en op ontzaggelijken afstand zich verneembaar maakt. (*Enn. IV*, 9, 3).

Ook de wijze is, voor zoover hij deel heeft aan het niet-redelijke, vatbaar voor magische invloeden en zou er zelfs ziekte, lichamelijk ongemak of den dood door kunnen ondergaan. Zoo noodig, zal hij die booze aanvallen door afwerende magie krachteloos maken. (*Enn. IV*, 4, 43).

Porphyrius, een discipel van Plotinus en een man van critische waarheidsliefde, vermeldt in de biographie van zijn leermeester het volgende, op zwarte magie betrekking hebbende feit (*c.* 10):

„Van hen, die zich voor philosofen uitgaven, zag Olympius uit Alexandrië, die korten tijd discipel van Ammonius was geweest, met verachting op Plotinus neer, daar hij gaarne zelf den eersten rang had ingenomen. Olympius bestookte Plotinus ook in dier voege, dat hij zelfs door tooverijen den schadelijken invloed der gesternten op hem wilde doen inwerken. Daar hij echter gevoelde dat zijn poging op hem zelf terugsloeg, zeide hij tot zijn vertrouwelingen, dat de zielskracht van Plotinus groot was, zoodat deze de tegen hem gerichte aanvallen tegen

de kwaadwilligen zelven vermocht te keeren. Plotinus verzette zich dan ook, wanneer Olympius tegen hem werkte en zei dan: „Nu wordt het lichaam van Olympius als een in elkaar gewrongen geldbeurs saamgetrokken en wel zóó dat zijne ledematen zich tegen elkaar wrijven." Aangezien Olympius aldus vaak in de onaangename situatie had verkeerd van eerder zelf te lijden dan Plotinus te deren, hield hij met zijn pogingen op."

Wij hebben reeds in ons vorig hoofdstuk gezien dat de sterren ook voor magische doeleinden werden geraadpleegd en zullen het ook later nog zien. Voorts moet men, in het bovenstaande geval, rekening houden met de omstandigheid, dat het vaste geloof aan de macht der sterren, telergie (d.w.z. supranormale vèr-werking) zou kunnen veroorzaken resp. versterken.

Er zijn, meestal uit de derde eeuw n. Chr. en later, tal van z.g. tooverpapyri bewaard gebleven, die ons allerlei belangrijke inlichtingen verstrekken. Een groote ruimte nemen ook bij hen de pogingen in, om zinnelijke liefde op te wekken, zooals o.m. blijkt uit de inhoudsopgave van den grooten papyrus der „Bibliothèque Nationale" te Parijs die 3274 regels telt. Bepaalde aanwijzingen om iemand ziek te maken of te dooden komen in die magische leerboeken overigens slechts zelden voor.

De „Papyri graecae magicae, Die Griechischen Zauberpapyri" zijn in twee deelen (1928 en 1931) met vertaling door K. Preisendanz uitgegeven.

Het tooverapparaat, in deze geschriften uiteengezet, is omvangrijk en ingewikkeld, stemt echter in hoofdzaak overeen met hetgeen wij reeds vroeger hebben vermeld. Wij beperken ons hier bij enkele voorbeelden van min of meer gepronnonceerde zwarte magie.

De „liefdesaantrekking bij een offer van mirre (gummi arabicum)," is betrekkelijk sober en vrij van afkeerwekkende benoodigdheden. (*Pap. Paris* 1496—1594, *Pap. Gr. Mag. ed. Preisendanz I, p.* 122-125).

Er wordt mirre op een kolenvuur gebrand en daarbij een bezwering met tal van tooverwoorden uitgesproken.

„Blijf," aldus roept de bezweerder de mirre aan (*v.* 1527-1531), „in haar hart en brand haar binnenste, haar borst, haar

lever, haar adem, haar beenderen, haar merg, totdat zij kome tot mij enz." — dus ongeveer zooals in de op Nieuw-Ierland gebruikelijke bezwering (*vgl.* ons eerste hoofdstuk p. 6).

Het is felle hartstocht, die zich in deze „liefdesaantrekking" uit, maar ze blijft toch binnen zekere perken en het er bij aangewende materieele hulpmiddel is hoogst eenvoudig.

Schaamteloozer van uitdrukking en vrij omslachtig is daarentegen de volgende aanwijzing voor liefdestooverij. (*Pap. XXXVI Col. III bij Preisendanz II, p.* 164 *vlg.*):

„Aantrekking, het beste vuurmiddel, niet te overtreffen. Het voert mannen naar vrouwen en vrouwen naar mannen toe en maakt dat maagden van hun huis wegloopen. Neem zuiver papier, schrijf met ezelsbloed de volgende namen en de tooverfiguur er op, leg eenige stof erop van de vrouw, die gij begeert, bestrijk het blaadje met vloeiend azijngom, hecht het vast aan de droge muur van de warme badkamer en gij zult versteld staan. Maar pas er voor op, niet zelf te worden getroffen. Het geschrevene luidt: Kom, Typhon, die op de bovenste poort gezeten zijt . . . Seth; evenals gij wordt verbrand en in het vuur verteerd, zoo moet ook de ziel, het hart van X, gebaard door Y, (verbrand worden) totdat zij kome tot mij, Z, mij liefhebbende en haar geslachtsdeel met het mijne samenvoege. Reeds, reeds, schielijk, schielijk!"

Er volgt dan de bedoelde figuur, waarvan een reproductie te vinden is bij Preisendanz (*deel II tafel III, afb.* 18).

Typhon, of, zooals hij vroeger heette, Seth, een machtig Egyptisch god, werd vaak als de personificatie van het onheilbrengende beschouwd. De ezel was zijn lievelingsdier, vandaar blijkbaar dat de bezwering met ezelsbloed moet worden geschreven.

De waarschuwing „pas er voor op niet zelf te worden getroffen", houdt in dat de handeling in quaestie zonder eenige fout moet worden verricht, wil zij niet voor den toovenaar zelf noodlottig worden.

Allerontuchtigst en tevens alleringewikkeldst is de „Wonderbaarlijke liefdestooverboei" (*v.* 296-466) van den bovenvermelden grooten papyrus te Parijs, (*in de uitgaaf van Preisendanz I, p.* 82-89). Wij halen er het meest kenschetsende van aan:

„Neem was (of leem) van een pottebakkersschijf en kneed er twee beeldjes van, een mannelijk en een vrouwelijk; maak

het mannelijke als den gewapenden krijgsgod, met een zwaard in de linkerhand en een slag doende neerkomen op haar rechter sleutelbeen, haar zelve echter met de armen op den rug geboeid en op de knieën neergezonken."

Er volgt dan een aanwijzing, omtrent welke wij geen volle zekerheid hebben. Preisendanz geeft, terwijl hij een woord in den tekst verandert, er de uitlegging van, dat de toovenaar iets van de vrouw, wier liefde hij wil forceeren, bijv. een haarvlok, vast moet maken aan het hoofd of aan den hals van het beeldje. Er is echter ook een andere opvatting mogelijk, maar die wij liever met stilzwijgen voorbijgaan.

Verder moet de magiër op verschillende plekken van het vrouwelijk beeldje, zelfs op de schaam- en achterdeelen toovervoorden schrijven en vervolgens met dertien bronzen naalden het beeldje in dier voege doorprikken dat hij allereerst een in de hersenen steekt met de woorden „Ik doorprik de hersenen van u, Y," en zoo voort met de overige lichaamsdeelen.

Daarna moet hij op een looden plaatje de bezwering inkrassen en ze uitspreken, voorts het plaatje aan de beeldjes vastbinden met een draad uit een weefsel, na in dien draad 365 knoopen te hebben gelegd en zeggen „Abrasax houd vast!"

Op de symboliek der vermelde — en nog later te vermelden — toovermiddelen behoeven wij niet nader in te gaan. Wat Abrasax (onjuister gespeld Abraxas) betreft, dit was een geheimzinnig gnostisch woord met de Grieksche getalwaarde van 365. Bij de Grieken immers had iedere letter een getalwaarde, o.m. a = 1, b = 2, r = 100, s = 200, x = 60. Volgens den gnosticus Basilides (± 130 n. Chr.) was Abrasax de hoogste of wel de totaliteit der 365 hemelsferen.

Onder Gnostieken verstaat men in engeren zin de theosofen, die, het hoogste heil door kennis (Grieksch: gnosis) verkrijgbaar achtende, in de eerste eeuwen onzer jaartelling, allerlei cosmische theorieën in verband trachtten te brengen met het Christendom.

Het bovengenoemde toovergereedschap moet bij zonsondergang naast het graf van een ontijdig gestorvene, of van een gewelddadig omgekomene worden neergelegd met de bloemen van het jaargetijde er bij.

In de verdere bezweringen van dezen „Liefdestooverboei"

komen allerstuitendste onsmakelijkheden en uitdrukkelijk een aansporing tot echtbreuk voor (*v.* 375).

Het moet overigens worden gezegd, dat de meeste andere ons bekende erotische passages in de tooverpapyri althans in uitdrukkingen minder onhebbelijk en onzedelijk zijn dan in het boven aangehaalde specimen staan. Uit een aesthetisch oogpunt beschouwd staan enkele bezweringen zelfs op een zeer hoog peil (*Dr. K. H. E. de Jong, De magie bij de Grieken en Romeinen*, 1921, *p.* 155 *vlgg.*).

Een staaltje van booze magie in den ergsten zin des woords vindt men evenzeer in het volgende (*Papyrus XXXVI, col. X, bij Preisendanz II p.* 170 *vlg.*):

„Neem een plaat van lood, kras met een bronzen stift de volgende woorden en de figuur er in; bestrijk die plaat met het bloed van een vleermuis, vouw de plaat samen, zooals dat gebruikelijk is en na een pad te hebben opengesneden, steek de plaat in haar maag, naai dien met een Anubis-draad en een bronzen naald samen, hang dit aan een inheemsch riet op met haren uit het onderste einde van den staart eener zwarte koe genomen, aan het oosten van die plek dicht bij zonsopgang."

Daaronder staat de bedoelde figuur met tooverwoorden, rechts en links er naast. (*Een reproductie ervan geeft tafel III afb.* 17).

Verder staat, rechts van de figuur, de aanroeping:

„Heerschende engelen! Evenals deze pad, moet ook het lichaam van X, den zoon van Y, vergaan en verdrogen, omdat ik u bezweer die over het vuur zijt gesteld enz."

De zinsnede „omdat ik u bezweer die over het vuur zijt gesteld" herinnert ons onwillekeurig er aan, dat in de Babylonisch-Assyrische magie inzonderheid de vuurgod werd aangeroepen om het slachtoffer in quaestie te verteren (*zie ons tweede hoofdstuk p.* 22 *en* 24).

Wat den „Anubis-draad" betreft, zij opgemerkt, dat Anubis een Egyptische doodengod was, zoodat ook hier de symboliek in het oog springt.

Over 't geheel worden in de tooverdocumenten de goden van Egypte, het land der magie bij uitnemendheid, vaak vermeld, vgl. bijv. de boven aangehaalde bezwering ter wille van een erotisch doeleinde.

Van menschenoffers is er in de tooverpapyri o.w. slechts op twee passages sprake (*Pap. IV* (*Paris*) *v.* 2579 *en* 2646, *in de*

uitgaaf van Preisendanz I p. 153-157). Daar wordt n.l. voorgeschreven hoe men, teneinde een vrouw in zijn macht te krijgen, den toorn der maangodin tegen haar moet opwekken, n.l. door haar ervan te beschuldigen, dat zij o.m. het embryo van een vrouw en het hart van een jongen knaap offert. Dit is echter, zooals vanzelf spreekt, slechts een fictie.

Daarentegen bericht bijv. de bisschop Theodoretus (gest. 458) in zijn „Kerkgeschiedenis" (III, 26) dat te Carrhae (Mesopotamië) ,door welke stad Julianus de afvallige met zijn leger was gemarcheerd, in een geheim vertrek van een tempel een vrouw werd gevonden „aan de haren opgehangen en met uitgestrekte handen. Blijkbaar las de booswicht, die haar buik liet opensnijden, in haar lever zijn overwinning op de Perzen."

Er bestond immers oudtijds, allereerst in Babylonië, later ook in andere landen, een wichelkunst die op de voren en de lijnen van de lever bij offerdieren berustte, en wier hulp in den oorlog placht te worden ingeroepen.

Het bericht van Theodoretus verdient echter geen vertrouwen, ondanks Th. Hopfner, die zich in zijn artikel „Mageia" (*Pauly-Wissowa, Real-Encyclopaedie d. classischen Altertumswissenschaft XIV*, 1930, *c.* 330) betreffende de menschenoffers van den in 363 gesneuvelden Julianus o.a. op het „leven van Constantijn (den Groote)" (*I*, 36) beroept, geschreven door den in 339 overleden Eusebius!

Dat echter magiërs van de slechtste soort zich wel eens aan gruweldaden als bovenvermelde hebben schuldig gemaakt, is reeds elders gebleken, vgl. ons vorig hoofdstuk p. 38.

Merkwaardig is ook dat goden en demonen worden bezworen, (*Pap. XXXVI col. V, bij Preisendanz II p.* 167), een meisje, dat tegen haar minnaar weerbarstig is, den slaap te ontrooven en haar door de lucht te laten vliegen.

Voorts richten in de magische documenten uit die tijden de toovenaars, evenzeer als eeuwen geleden in de Egyptische teksten, felle dreigementen tegen de goden en verzekeren o.m. dat ze, indien hun wenschen onvervuld blijven, de hemellichamen zullen omlaag halen.

Een treffend voorbeeld:

In een papyrus, (*Pap. XII, Pap. Gr. Mag. Ed. Preisendanz II p.* 58-63), waarin eerst de vervaardiging en wijding wordt beschreven van een Eros-beeld, dat door allerlei gaven en offers

bezield moet worden gemaakt, geeft de magiër aan dien Eros zijn wenschen te kennen en roept uit, (*p.* 60 *vlg*):

„Als gij mij niet verhoort, zal de kring (der zon) neerbranden en duisternis zal er zijn over de geheele bewoonde aarde en de tor (symbool van den zonnegod) zal neerdalen, totdat gij me zult doen alles wat ik schrijf of zeg, zonder overtreding. Reeds, reeds, schielijk, schielijk."

Porphyrius, de reeds boven vermelde discipel van Plotinus, maakte in zijn, slechts zeer fragmentarisch tot ons gekomen „Brief aan den Egyptenaar Anebo", waarin hij allerlei moeilijke vragen doet omtrent de wichelarij en de magie, de opmerking: „Nog veel onzinniger is het echter, dat een, aan den eersten den besten, ondergeschikt mensch niet slechts, als het zoo uitkomt, een demon of de ziel van een overledene, maar den zonnegod zelf of de maan of den een of ander der hemelingen met dreigementen schrik aanjaagt en liegt, opdat zij (de goden) de waarheid zullen zeggen (*prg.* 30)."

Het was, naar alle waarschijnlijkheid, Iamblichus, een discipel van Porphyrius, die in een uitvoerig „Antwoord van den leermeester Abammon op den brief van Porphyrius aan Anebo" de „oplossingen van de daarin opgeworpen problemen" trachtte te geven.

In dit antwoord wordt (*VI*, 5) betoogd, dat de magiër die bedreigingen niet richt tegen de goden maar tegen een soort van in de wereld verspreide demonen, die wel naar een ander luisteren maar geen eigen inzicht hebben noch het ware van het onware of het mogelijke van het onmogelijke onderscheiden. Dergelijke wezens geraken, zooals hun aard het meebrengt, door het aanhooren van opeengehoopte dreigementen in ontzetting, daar zij geen verstand hebben, maar slechts een verbijsterde en onbestendige verbeelding.

Terloops zij hier opgemerkt, dat ook de Babyloniërs en Assyriërs aan demonen geloofden die van inzicht waren verstoken, vgl. ons tweede hoofdstuk p. 24.

Er wordt door Abammon in het volgende hoofdstuk nog een andere theorie geopperd, n.l. dat de hoogere magiër, de theurg (d.w.z. die goddelijke werken verricht) niet als mensch de kosmische machten gebiedt, maar, alsof hij tot de goden behoorde, bedient hij zich van grootere dreigementen dan met zijn eigen wezen overeenkomstig is, niet alsof hij alles zal doen

wat hij verzekert, maar om bij het gebruik van zulke krachttermen te toonen over wat voor een macht hij beschikt door zijn eenzelvigheid met de goden, welke hij te danken heeft aan zijn kennis der geheime symbolen.

Hoogst merkwaardig is, dat in de tooverpapyri, ook waar ze een erotisch doel hebben, de Israëlietische namen van God en van de aartsvaders zeer vaak voorkomen. Op een te Hadrumetum (in Tunis) naast een graf gevonden looden plaat staat een in 't Grieksch gestelde bezwering, waarin zekere Domitiana, de dochter van Candida den aldaar vertoevenden anonymen demon bij den heiligen naam Aooth en Abaooth, den god van Abraham en Jakob, voorts bij Iaoo aanspoort, Urbanus, den zoon van Urbana naar haar toe te brengen. Geen naam van andere goden of demonen komt in deze bezwering voor; Aooth en Abaooth zijn kennelijk afkortingen van Sabaooth, zooals immers de god Israëls vaak de God Sabaooth d.w.z. der heirscharen wordt genoemd. Iaoo resp. Ja, zijn blijkbaar afkortingen van den geheimen godsnaam Jhwh (zie ons vorig hoofdstuk p. 25) (*Vgl. de uiteenzettingen dienaangaande van L. Blau, Das altjüdische Zauberwesen.* 1898 *p.* 96-112).

III

Ook Jezus werd dikwijls van tooverij beschuldigd. In de apokryphe „Acta Pilati" (Handelingen van Pilatus), op zijn vroegst uit de 4e eeuw na Chr. dateerende, wordt Jezus een (*c.* 1) „goeet", d.w.z. beoefenaar der zwarte magie, genoemd. Volgens Celsus (2e helft der 2e eeuw n. Chr.), een fel bestrijder der Christenen, had Jezus in Egypte de magie geleerd en zijn wonderen door middel daarvan verricht; aldus bij Origenes in zijn werk „Tegen Celsus" (*I*, 28). In den Talmoed staat te lezen dat Jezus de tooverij d.w.z. tooverwoorden, resp. figuren in zijn vleesch ingekrast, uit Egypte had weggedragen. Ook in het voor 800 n. Chr. dateerende Joodsche polemische geschrift „Toldoth Jeschoe" wordt verzekerd dat Jezus in Egypte veel magie had geleerd en dat hij den toovermachtigen godsnaam, teneinde hem niet te vergeten, op perkament schreef, zijn heup openscheurde, het perkament in het vleesch stak en de huid er overheen trok, voorts dat hij allerlei wonderen deed, o.m. zijn handen gelijk de vleugels van een arend verhief en vloog.

Zijn tegenstander Judas Iskariot, met hem in strijd geraakt, vloog ook en bezoedelde Jezus op een niet te noemen manier, waardoor beide onrein werden en ter aarde nedervielen. De verontreiniging toch deed Jezus de letters van den tooverkrachtigen naam vergeten. (S. *Krauss, Das Leben Jesu nach Jüdischen Quellen*, 1902, *p.* 104, 93, 53, 98, 54, 99 *vlg.* 55).

De volgelingen van Christus ontgingen evenmin de beschuldiging van toovenarij. Wanneer bijv. Suetonius in het leven van Nero (*c.* 16) als een goede daad van dien keizer bericht: „Met den dood werden de Christenen gestraft, een soort menschen van een nieuw en boosdoend wangeloof" dan is opmerkelijk dat het hier gebruikte woord voor „boosdoend" n.l. „maleficus" inzonderheid als betrekking hebbende op zwarte magie werd gebruikt. En wanneer hardnekkig het praatje ging, dat de Christenen in 't geheim kinderen slachtten en perverse ontucht pleegden, dan herinnert ons dit onwillekeurig aan hetgeen wij vroeger aangaande Canidia (bij Horatius), Vatinius (bij Cicero), Pamphile (bij Apuleius) hebben uiteengezet.

In de oud-Christelijke geschriften echter werd, over 't algemeen genomen, de magie, ook waar zij niet bepaaldelijk iets slechts beoogde, verworpen, en wel hoofdzakelijk omdat de magische handelingen gewoonlijk gepaard gingen met de aanroeping van goden en demonen, die, volgens de christelijke leer, booze geesten waren. In de z.g. Didache (onderwijzing), een soort katechismus, waarschijnlijk uit de eerste eeuw n. Chr. dateerende, wordt het beoefenen van magie in één adem genoemd met ontucht, giftmengerij, kindermoord (*II*, 2 *vgl. III*, 4).

Daarentegen werd de magie, volgens het zeggen van Christelijke schrijvers, sterk beoefend door zekere Gnostieken (z.b.) of wie hun nabij stonden.

In een der oudste ons bekende Christelijke romans, de op naam van Clemens Romanus staande „Homiliën (toespraken)", misschien uit de tweede helft der tweede eeuw dagteekenende, wordt van Simon den toovenaar allerlei wonderbaarlijks en afschuwelijks verteld. (*Vgl. ook Hand. d. Apost. VIII*, 9-24).

„Hij wentelt zich in het vuur en brandt zich niet; soms vliegt hij ook ... hij wordt een slang en verandert zich in een geit ... hij maakt dat men de gereedschappen in huis van zelf ziet aan-

komen en ten dienste staan, zonder dat men ziet wie ze dragen." (*Hom.* II, 32).

Terwille van magische doeleinden bevlekte hij zichzelf met moord, (*Hom. II*, 26):

„Door middel van gruwelijke bezweringen deed hij de ziel van een knaap van diens eigen lichaam scheiden teneinde een medewerkster te zijn bij hetgeen hij wilde vertoonen. Hij teekende een gelijkenis van den knaap en bewaart dit in het binnenste van zijn huis, waar hij zelf slaapt, bewerend, dat hij eens den knaap door magische veranderingen uit lucht had gevormd en, na zijn gelijkenis te hebben geteekend, hem weer had teruggegeven aan de lucht."

Op de verdere uiteenzettingen over de veranderingen die de toovenaar de ziel van den knaap doet ondergaan, komen wij in ons laatste hoofdstuk terug.

Terloops zij opgemerkt, dat die tooverij van Simon onwillekeurig doet denken aan hetgeen ook van Chineesche magiërs is overgeleverd, vgl. ons tweede hoofdstuk p. 43.

Van de priesters der zich naar Simon noemende secte zegt de kerkvader Irenaeus (tweede helft der tweede eeuw) in zijn werk „Weerlegging en afwending der valschelijk dus genoemde Gnosis (wetenschap)" (*I*, 23,4):

„Zij leven losbandig en bedrijven tooverijen zooveel als ieder maar kan. Zij maken gebruik van exorcismen en bezweringen."

Het exorcisme, d.w.z. de uitbanning van een boozen geest uit een bezetene en wel voornamelijk door middel van bezweringen (vgl. hetgeen dienaangaande in het vorige hoofdstuk p. 22 en 33 is gezegd) werd overigens (en wordt eventueel nog) ook door de kerkelijke Christenen toegepast.

„Zij houden zich," gaat Irenaeus t.p. voort „ijverig bezig ook met liefdes-toovenarijen en aantrekkingen, met de z.g. bijzitters en droomenzenders (droomenzendende geesten) en met wat er verder voor onbescheidene kunsten bestaan."

Voorbeelden van een „aantrekking" hebben wij boven (p. 58 vlg.) gegeven.

Onder „bijzitters" verstond men dienstbare geesten, die door middel van zekere magische verrichtingen in verbinding waren gebracht met een beeld dat men alsdan zorgvuldig bewaard hield, vgl. hetgeen zooeven aangaande Simon den too-

venaar en boven aangaande de wijding van een Erosbeeld is gezegd.

Om nog een specimen aan te halen: van Carpocrates' volgelingen (tweede eeuw n. Chr.) bericht de kerkvader evenzeer, (*I*, 25, 3):

„Zij laten zich ook zelf in met magische kunsten, bezweringen liefdesdranken, aantrekkingen, bijzitters, droomenzenders en de overige booze werken, zeggende dat zij de macht hebben reeds nu over de vorsten en de formeerders dezer wereld te gebieden en niet alleen over hen, maar ook over al hetgeen er in is."

Dit herinnert ons aan het feit dat reeds de oud-Egyptische toovenaars ook tegen bovenmenschelijke machten bedreigingen richtten, vgl. ons tweede hoofdstuk p. 19.

Irenaeus legt den Carpocratianen ook immoreele theorieën ten laste, maar heeft blijkbaar niet geloofd, dat zij die ook in praktijk brachten, (4 *vlg*).

Bij al hun afkeer tegen de magie hebben toenmalige Christenen toch wel eens de desbetreffende feiten als bewijsmateriaal tegen de ongeloovigen gebruikt. Justinus de martelaar bijv. doet in zijn eerste van omstreeks het jaar 154 dagteekenende „Apologie" (c. 18) de volgende uitspraak:

„De doodenbezweringen . . . de oproepingen van menschelijke zielen en wat de magiërs droomenzendende geesten en bijzitters (z.b.) noemen en hetgeen verricht wordt door hen, die in deze dingen ervaren zijn, mogen u ervan overtuigen, dat de zielen ook na den dood nog waarnemingsvermogen bezitten; let ook op de menschen die door de zielen van overledenen gegrepen en geschokt worden, welke men eenstemmig bezetenen en waanzinnigen noemt."

Minder onbevangen toonde zich zijn jongere tijdgenoot Tatianus, die in zijn „Rede tot de Grieken" zooveel mogelijk de booze geesten er bij haalt en o.m. van amuletten alsmede van dergelijke middelen ter genezing niets wil afweten, (*c.* 17):

„Alle soorten van wortelen die men gebruikt, de magische toepassing van pezen en beenderen hebben uit zichzelf geen uitwerking. Zij zijn slechts het werktuig, waarvan de demonen zich in hun boosheid bedienen; zij hebben het bijzondere gebruik van ieder dier heelmiddelen vastgesteld en wanneer zij zien dat de menschen genegen zijn om de hulp te aanvaarden

die ze hun door dit middel verstrekken, dan slagen ze er in hen tot slaven te maken terwijl ze hun bijstaan."

Het is den demonen er om te doen, eerbewijzen te verkrijgen, die hun niet toekomen. Tot dat doel maken zij de menschen eerst ziek en geven dan gehoor aan de bezweringen die zij zelf hebben ingevoerd (*c.* 18):

„De demonen genezen niet, maar vangen de menschen met list . . . zij dringen de ledematen van zekere menschen binnen, wekken vervolgens door droomen het geloof aan hunne macht op, bevelen de zieken, in het openbaar, ten overstaan van allen te verschijnen, en na de eerbewijzen te hebben genoten, die men hun toekent, vliegen zij uit het lichaam van deze zieken en maken een einde aan de ziekte die zij zelven hadden veroorzaakt en herstellen de menschen in hun vroegeren toestand."

Die redeneeringen van Tatianus zijn, zooals wij zullen zien, weer opgenomen door diegenen, die, in de Middeleeuwen en later, sterk aan duivelsche invloeden op den mensch geloofden.

In tegenstelling met Justinus ontkent Tatianus dat de dooden zelven bij de oproepingen verschijnen (*c.* 16):

„De demonen, die aan de menschen bevelen geven, zijn niet de zielen der gestorvenen."

Tertullianus uit Afrika, (± 200 n. Chr.), origineel stylist maar bekrompen fanaticus, loochent eveneens de realiteit der doodenbezwering en verklaart dat bij de oproeping van Samuel door de toovenares te Endor een duivelsche geest de ziel van den profeet nabootste, vgl. zijn geschrift „Over de ziel," de eerste proeve van een Christelijke psychologie, (*c.* 57).

Satan vermag zich in een engel des lichts (2 *Cor. XI*, 14) hoeveel te meer dus in een man des lichts te veranderen:

„Zou hij, zoo ooit, toen geaarzeld hebben, zich voor een profeet Gods uit te geven, vooral tegenover Saul, in wien hijzelf reeds huisde?"

„Meen niet, dat de demon, die het fantoom deed ontstaan een ander was dan die welke het aanbeval, maar dat dezelfde geest èn in de leugenprofetes èn in den afvallige gemakkelijk loog, om geloof te vinden, die geest, door wien Saul's schat daar was, waar ook zijn hart was n.l. waar God niet was. En derhalve zag hij ook door middel van dengene, door wien hij geloofde te zullen zien, omdat hij hem geloofde door wien hij zag."

Deze passage is een zeer kenschetsend staaltje van de vernuftige maar tevens averechtsche manier waarop Tertullianus maar al te vaak redeneert.

Afgezien nog ervan, dat hij de bezweerster, van wie ons geen leugen is overgeleverd, een leugenprofetes noemt, blijkt uit het verhaal zelf, dat niet Saul, maar de toovenares de verschijning in quaestie zag, en dat de ingenieuze dialectiek van Tertullianus derhalve op niets uitloopt. Bovendien zal, zooals wij reeds in ons vorig hoofdstuk p. 29 hebben opgemerkt, geen onbevangen lezer uit het verhaal ooit de conclusie trekken, dat de schrijver ervan niet aan de echtheid van Samuels verschijning geloofde.

Waardevol daarentegen zijn de beschouwingen, die de grootste geleerde en denker der oude Christenen, Origenes uit Alexandrië (gest. ± 252) over de magie heeft gegeven.

Met het oog op het feit dat de toovenaars veel aan zekere namen en een bepaalde uitspraak daarvan hechtten, betoogt Origenes in zijn van 248 dateerende verdediging des Christendoms tegen Celsus (*I*, 24), dat, wanneer de z.g. magie geen zaak zonder eenige orde of verband is, maar, zooals de erin bedrevenen aantoonen, op vaste regels en grondstellingen berust, die echter slechts aan zeer weinigen bekend zijn, men gerust mag aannemen, dat de namen der hoogere machten voor zekere doeleinden kunnen worden gebruikt, mits uitgesproken op een zekere manier en in de taal van dat volk waartoe zij behooren; de aardsche demonen zijn immers in dier voege over de verschillende landstreken verdeeld, dat bijv. sommigen slechts over Egypte, anderen slechts over Perzië macht uitoefenen.

En (*I*, 25): „Wat de quaestie van de namen betreft, moeten wij nog opmerken, dat diegenen, welke in het gebruik der bezweringen ervaren zijn, berichten, dat dezelfde bezwering, in haar eigenaardigen tongval uitgesproken, ten uitvoer kan brengen wat zij belooft, maar dat ze, omgezet in een andere taal, welke dan ook, krachteloos blijkt te zijn en niets vermag. Dus is het niet de zakelijke beteekenis der woorden, maar zijn het de hoedanigheden en eigenaardigheden der klanken, die in zich de kracht hebben om dit of dat te bewerken."

Inderdaad hangt het succes van een woord minder af van zijn zakelijken inhoud en logische samenstelling, dan van de klankverbindingen die zich er in uiten. Zoo is bijv. het woord

„Spiritisme", hoewel op de grammatikale vorming ervan een en ander valt aan te merken, door de scherpe medeklinkers en de drie i's, die het bevat, een bij vriend en vijand gebruikelijke uitdrukking geworden en gebleven.

Overigens geloofde ook Origenes, zooals hij o.m. in zijn werk „Over de beginselen", de eerste Christelijke dogmatiek (± 220), (*III*, 3, 3) zich uitlaat, dat „diegenen, die de booze machten vat op zich geven, door bedrijf, leefwijze of beoefening van wat hun lief en welgevallig is, de inspiratie van dezen ontvangen en hun wijsheid en kennis deelachtig worden."

Er is van Origenes nog een preek over I Samuel 28, 3-25 bewaard gebleven, waarin hij nadrukkelijk de realiteit van Samuels verschijning handhaaft. Tot hen, die evenals Tertullianus (z.b.) hierbij aan een demonische mystificatie denken, richt de geleerdste van alle oude Christenen de nuchtere vraag (*c.* 4): „Maar wat is het, wat de vrouw zag? — „Samuel". En waarom" — aldus gaat hij voort — „luidt het niet: „De vrouw zag een demonisch wezen dat voorgaf, Samuel te zijn? Maar er staat geschreven: „Saul herkende Samuel dat hij het was" (n.l. uit de beschrijving, die de vrouw van de verschijning gaf). Als het niet Samuel was geweest, had er geschreven moeten staan: „En Saul meende dat het Samuel zelf was." Nu staat er echter geschreven: „Saul herkende", en niemand herkent iets wat niet bestaat" Voorts betoogt Origenes (*c.* 5 *vlg*) dat de woorden, Samuel in den mond gelegd, waarheid bevatten, hetgeen er niet voor pleit dat een demon, maar dat Samuel zelf verschenen is, en tracht hen, die zich ontzetten bij de gedachte dat de „heilige" Samuel zich in het schimmenrijk zou bevinden (*c.* 3), gerust te stellen door uitvoerig te betoogen (*c.* 6) dat immers Christus zelf, die toch hooger staat dan wie ook der profeten en heiligen, naar het schimmenrijk is neergedaald.

De kerk zelf trad officieël tegen de magie op.

De vierentwintigste canon (regel) van de synode te Ancyra (in Klein-Azië) uit het jaar 314 bepaalde:

„Zij, die waarzeggen en de gewoonten der volkeren (d.w.z. der niet-Christenen) volgen of lieden in huis halen teneinde toovermiddelen op te sporen of reinigingen te voltrekken, moeten in de voorgeschrevene vijfjarige boete vervallen naar de bepaalde graden van drie jaren kniebuiging en twee jaren gebed zonder offer."

Men mocht dus magie niet eens als afweermiddel gebruiken.

De zesendertigste canon van de synode te Laodicea (tusschen 343 en 381) luidt:

„De hoogere en lagere clerici mogen geen toovenaars, bezweerders of sterrewichelaars wezen noch zoogenaamde amuletten vervaardigen, die boeien voor hunne eigen zielen zijn. Diegenen echter, die deze amuletten dragen, moeten buiten de kerk worden gesloten."

Ook de wereldlijke rechtspraak bleef niet achterwege.

Waren de keizerlijke strafbepalingen tegen de magie vroeger reeds streng, bij de overwinning van het Christendom werden zij, zoo mogelijk, nog strenger.

Weliswaar toonde Constantijn de Groote, zooals uit navolgend, in 321 uitgevaardigd, besluit blijkt, zich in dit opzicht, blijkbaar om redenen van opportunistischen aard, vrij gematigd (*Codex Justin. IX*, 18, 4):

„Terecht moet met de strengste wetten de wetenschap dergenen worden gestraft, van wie men ontdekt dat zij, gewapend met magische kunsten, iets tegen het leven van menschen ondernomen of kuische gemoederen tot wellust verleid hebben. Geen beschuldigingen echter zijn in te brengen tegen de toepassing van geneesmiddelen in 't belang van menschelijke lichamen gebruikt, of tegen tooverspreuken, in landelijke streken onschuldiglijk toegepast om bij rijpen wijnoogst zich van vrees voor slagregens of schade door hagelsteenen te vrijwaren, hulpmiddelen waardoor niemands leven of goede naam gevaar loopt, maar wier uitwerking moet dienen om te beletten dat goddelijke gaven en menschelijke arbeid te niet gaan."

Men heeft zich in latere tijden, zooals blijken zal, niet aan dezen stelregel gehouden.

Keizer Constantius was bijzonder op de magie en wat er mee samenhangt, gebeten; driemaal heeft hij er verordeningen tegen uitgevaardigd.

In de eerste (van het jaar 357) staat o.m.: „De Chaldeeërs (sterrewichelaars) en magiërs en de overigen, die het volk om de grootte hunner misdrijven boosdoeners noemt" en: „zwijgen worde voor altijd opgelegd aan alle onbescheiden onderzoek naar de geheimen der toekomst. Want al wie aan onze bevelen gehoorzaamheid weigert, zal de doodstraf ondergaan, door het wrekende zwaard neergeveld." (*Cod. Justin. IX*, 18, 5).

De tweede, niet geheel duidelijke verordening (van 't zelfde jaar) luidt: „Velen, gebruik makende van tooverkunsten, aarzelen niet, de elementen in verwarring te brengen, de levens van onschuldigen te bedreigen en durven de schimmen op te roepen . . . opdat een ieder zijn vijanden door booze kunsten ombrenge. Dezen vertere het doodelijk verderf, daar zij de natuur vijandig zijn." (*Cod. Justin, IX*, 18, 6).

Met vooropstelling van het feit dat bekleeders van eerambten in gewone gevallen niet aan den lijve mogen worden gepijnigd, gelast evenwel het derde, slecht geredigeerde edict (358) dat „indien eenig magiër . . . of astroloog . . . of wie iets dergelijks in mijn omgeving . . . uitoefent, wordt betrapt, dan zal zijn waardigheid hem niet voor de pijnbank behoeden. Wanneer hij, hoewel van schuld overtuigd, zich met hardnekkig loochenen tegen diegenen heeft verzet, die zijn misdaad aan den dag brengen, moet hij aan de pijnbank worden overgeleverd en, terwijl de folterklauwen hem de zijden verscheuren, straffen ondergaan, zulk een misdaad waardig." (*Cod. Justin. IX*, 18, 7).

Dat de wichelarij hier — en ook elders — in één adem wordt genoemd met de magie, mag geen verwondering baren, daar beide van geheimzinnigen aard zijn en zekere magische bezweringen een divinatorische bedoeling hadden. En ook is het zeer begrijpelijk, dat de keizers eveneens voor de wichelarij bevreesd waren, want door langs dien weg hun levenslot na te speuren kon men aanleiding geven tot samenzweringen en andere politieke verwarringen.

Er zijn dan ook later nog door de keizers besluiten tegen de „booze kunsten" uitgevaardigd (*Dr. K. H. E. de Jong, „De magie bij de Grieken en Romeinen,"* 1921, *p.* 198 *en* 208 *vlg*).

Ondanks al die kerkelijke en wereldlijke strafbepalingen namen ook Christenen herhaaldelijk hun toevlucht tot magische of althans er aan verwante middelen.

Allermerkwaardigst is het volgende feit, door Rufinus in zijn (omstreeks 402 geschreven) „Kerkgeschiedenis" (*I*, 5) medegedeeld aangaande den H. Spiridio, een bisschop op Cyprus en tijdgenoot van Constantijn den Groote:

„Hij had een dochter, Irene genaamd, die altijd haar plichten jegens hem trouw vervulde en als maagd stierf. Na haar overlijden kwam iemand die zeide dat hij aan haar eenig deposito

had toevertrouwd. De vader wist niets van de zaak af. Men doorzocht het geheele huis maar vond nergens het verlangde. Toch bleef hij, die het deposito had toevertrouwd, met geween en tranen aandringen; hij verzekerde zelfs aan zijn leven een einde te zullen maken, als hij het deposito niet terug kreeg. De vader, door zijn tranen bewogen, snelde naar het graf van zijn dochter en riep haar bij den naam. Toen riep zij uit het graf: „Wat wilt gij, Vader?" Hij vroeg: „Waar hebt gij het deposito van den man neergelegd?" Daarop wees zij hem de plaats aan en zeide: „Daar zult gij het ingegraven vinden." De vader keerde naar huis terug en gaf het deposito, dat gevonden werd zooals de dochter uit het graf had geantwoord, terug aan hem die het opeischte."

Uit dit verhaal blijkt in elk geval ten duidelijkste, dat ook rechtgeloovige, ja zelfs later voor heilig verklaarde Christenen evenmin als de rabbijnen (zie ons vorig hoofdstuk p. 33) het als een kwaad beschouwden om terwille van een goed doel de dooden te ondervragen. En de naam dien Spiridio droeg was — dit dringt zich onwillekeurig aan ons op — van profetisch vèrstrekkende beteekenis.

Van alle oud-Christelijke schrijvers heeft o.w. de kerkvader Augustinus (gest. 430), die over 't geheel zijn aandacht sterk op zielkundige vraagstukken richtte, het meest diepzinnig over de zwarte magie getheoretiseerd en wij moeten dan ook op zijn desbetreffende beschouwingen nader ingaan.

In zijn (tusschen 413 en 426 geschreven) hoofdwerk „Over den Godsstaat" spreekt hij (*X*, 9) van „bezweringen en zangen, voortbrengels eener van schendige nieuwsgierigheid getuigende kunst, magie of met een meer verfoeilijken naam goëtie (z.b. p. 64) of met een meer eervolle theurgie (goddelijk werk) geheeten door diegenen, die deze praktijken als 't ware trachten te onderscheiden en die sommigen van de aan ongeoorloofde kunsten verslaafden, t.w. hen, die het groote publiek „malefici" (boosdoeners, z.b.) noemt, verdoemelijk achten — want ze zeggen dat dezen zich met goëtie afgeven —, anderen daarentegen, immers beoefenaars der theurgie, voor prijzenswaardig willen laten doorgaan, terwijl toch dezen zoowel als genen gebonden zijn aan de bedriegelijke gebruiken waarmee men de demonen onder den naam van engelen vereert."

Als de magiërs iets vermogen te volbrengen, dan is dit door

den bijstand der booze engelen, die den mensch in waarneming en kunde verre te boven gaan.

In verband hiermede is Augustinus, evenals Tatianus (z.b.) er dan ook van overtuigd, dat de beoefening der tooverij een zekere verdrags-verhouding tusschen de demonen en de magiërs schept, vgl. bijv. zijn geschrift „Over de christelijke leer" (*II*, 20, 30) waar er sprake is van „Raadplegingen en zekere op teekens berustende overeenkomsten en afspraken met de demonen, zooals het in 't werk stellen van magische kunsten."

Bij die opvatting hebben, zooals wij zullen zien, ook middeleeuwsche en latere denkers zich bereidwillig aangesloten.

Naar aanleiding van de tooveres Circe (z.b. p. 46) en van een bericht bij Varro dat in Arcadië zij, die een zekeren poel doorzwommen, in wolven werden veranderd, maar, wanneer zij geen menschenvleesch hadden gegeten, en na negen jaren denzelfden poel doorzwommen, hunne menschelijke gedaante herkregen, (*Ov. d. Godsst. XVIII*, 17) stelt Augustinus (c. 18) zich de vraag: „Wat moet men gelooven van de gedaanteverwisselingen, welke de menschen door de kunst der demonen schijnen te ondergaan?" en beantwoordt haar op de volgende hoogst opmerkelijke wijze:

„. . . Als wij zeggen, dat men er niet aan moet gelooven, dan staat daar tegenover dat het ook nu nog niet aan personen ontbreekt, die verzekeren iets dergelijks of uit een goede bron te hebben vernomen of zelf te hebben ondervonden. Want ook ik hoorde, toen ik in Italië was, iets dergelijks van een zekere streek aldaar, waar men zeide dat herbergiersters, doorkneed in die booze kunsten, aan welke reizigers zij wilden of konden, iets in de kaas plachten te geven, waardoor deze terstond in trekdieren werden veranderd en allerlei benoodigdheden droegen en na gedanen arbeid hunne vroegere gedaante herkregen, dat echter hun geest niet dierlijk was geworden, maar het redelijke en menschelijke bewaarde, zooals Apuleius in zijn boek, waaraan hij den titel „De gouden ezel" gaf, vermeld of verzonnen heeft, dat het hem zelf is overkomen, om, door toediening van vergif, een ezel te worden, terwijl zijn ziel die van een mensch bleef."

Wij hebben boven gezien dat Augustinus niet onbekend was met de geschriften van zijn landgenoot Apuleius. Hier moeten wij echter opmerken, dat Apuleius' roman eigenlijk den titel

droeg: „De Metamorphosen (Gedaanteverwisselingen)" en dat Augustinus niet bepaald spreekt van een bestrijking met een tooverzalf, waardoor, in genoemd verhaal, Lucius-Apuleius zijn menschelijke gedaante verloor. Waarschijnlijk ging Augustinus bij deze passage enkel op zijn geheugen af. Maar laten wij zien wat hij verder van die gedaanteverwisseling denkt:

„Dit is òf onwaar òf zoo ongewoon, dat men het terecht niet gelooft. Echter moet men onwrikbaar gelooven dat de almachtige God alles kan doen wat Hij wil hetzij om te straffen hetzij om gunsten te betoonen, en dat de demonen niets bewerken . . . dan wat Hij toelaat, wiens oordeelen vaak verborgen, maar nooit onrechtvaardig zijn. In geen geval scheppen de demonen substanties, wanneer zij iets dergelijks doen als waarover nu de quaestie loopt, maar zij veranderen naar het uiterlijk hetgeen door den waren God is geschapen, zoodat het schijnt te zijn wat het niet is. Ik geloof dus dat — om van de ziel geheel te zwijgen — niet eens het lichaam op eenige wijze door de kunst of macht der demonen werkelijk in dierlijke ledematen of gestalten kan worden veranderd, maar wél, dat het voorstellingsvermogen (phantasticum) van den mensch, dat ook in 't denken en droomen ontelbare soorten van voorwerpen afwisselend uitbeeldt, en, hoewel zelf geen lichaam, met wonderbaarlijke snelheid vormen aanneemt die op lichamen gelijken, eveneens, terwijl de lichamelijke zintuigen des menschen in slaap bevangen of bedwelmd zijn, op onuitsprekelijke wijze in een lichamelijke gedaante binnen het bereik van eens anders zintuigen kan worden gebracht, zoodat, terwijl de lichamen zelven der menschen ergens liggen, weliswaar levend, maar met meer verdoofde zinnen dan ooit in den slaap, het voorstellingsvermogen als 't ware verlichamelijkt, in het beeld van eenig dier aan eens anders zinnen verschijnt en dat de mensch ook zichzelf verbeeldt een dier te zijn, zooals hij zich dat in den droom kan verbeelden en lasten te dragen; welke lasten, als ze werkelijk stoffelijk zijn, door demonen gedragen worden, om de menschen te foppen, die deels de werkelijk stoffelijke lasten, deels de schijngestalten van trekdieren zien. Een zekere Praestantius toch verklaarde dat het zijn vader overkomen was bedoeld vergif in een kaas thuis tot zich te hebben genomen en op zijn bed als in een slaap te liggen, waaruit hij echter op geen manier kon worden opgewekt. Na eenige dagen was hij echter als 't

ware ontwaakt en had als een droom verteld wat hem was overkomen, dat hij n.l. een paard was geworden en te midden van andere trekdieren voor de soldaten graan had getransporteerd, dat het Raetische heet, omdat het naar Raetië (ong. Tyrol en Zuid-Beieren) wordt vervoerd. Bij onderzoek bleek het aldus geschied te zijn als hij vertelde; en toch scheen het hem een droom toe. Een ander verklaarde dat hij, in zijn eigen huis 's nachts, voor hij ter ruste ging, een hem wel bekend philosoof tot zich zag komen, die hem eenige Platonische denkbeelden uiteenzette, die hij vroeger, hoezeer er om verzocht, niet had willen uiteenzetten. En toen men dienzelfden philosoof vroeg, waarom hij in het huis van den ander had gedaan wat hij in zijn eigen huis had geweigerd te doen, zeide hij: „Ik heb het niet gedaan, maar gedroomd dat ik het gedaan had." En aldus is aan den een door middel van het voorstellingsbeeld tijdens zijn waken vertoond wat de ander in zijn droom zag.

Dit is niet door den eerste den beste, aan wien ik mij zou schamen geloof te slaan, tot mij gekomen, maar door zegslieden van wie ik niet mag aannemen dat zij mij belogen hebben. Wat men dus zegt en wat ook in boeken is neergelegd, dat door de Arcadische goden of liever demonen menschen in wolven plachtten te worden veranderd, en dat Circe Odysseus' makkers herschiep door toovergezangen, schijnt mij toe op deze wijze te hebben kunnen gebeuren, indien het gebeurd is."

Een zeer verdienstelijk onderzoeker, aan wien schrijver dezes veel te danken heeft, J. Hansen, zegt in zijn werk „Zauberwahn, Inquisition u. Hexenprozess": „Augustinus nahm . . . an, dass sich die Seele, die er hier „Phantasticum" nennt, im zauberischen Schlafe aus dem Körper des Menschen entfernt." (*Zauberwahn, Inquisition u. Hexenprozess*, 1900, *p.* 27). De vereenzelviging van „phantasticum" met „ziel" lijkt ons echter minder juist, daar Augustinus hier bepaaldelijk aan het voorstellingsvermogen denkt, waarvan hij mogelijk acht dat het ook op afstand vermag te werken, een hypothese, die, zooals wij later zullen zien, zeer waardevol is uit een parapsychologisch oogpunt.

Augustinus veronderstelt in de zooeven aangehaalde passage, dat de demonen in zekere gevallen stoffelijke lasten dragen, en in aansluiting hieraan gelooft hij ook, dat zij menschen snel vermogen te ontvoeren en iets anders er voor in de plaats te

stellen „zooals de hinde voor Iphigenia, de dochter van koning Agamemnon", t.p. . . . Agamemnon stond immers, volgens de sage, op het punt zijn dochter aan de godin Diana te offeren, teneinde een voorspoedige vaart naar Troje te erlangen, maar de godin ontrukte hem het meisje en stelde er een hinde voor in de plaats. „Want," aldus gaat de kerkvader voort, „dergelijke wonderen te verrichten kan den demonen, met Gods toelating, niet moeilijk vallen," t.p.

Augustinus' leer van de toelating Gods, speciaal inzake tooverij, is sindsdien algemeen aangenomen.

Met het zooeven behandelde onderwerp der gedaanteverwisseling hangt althans eenigszins de vraag samen, die men zich naar aanleiding van Exodus VII, 11 vlg. en VIII, 7 wel moest stellen, of n.l. de toovenaars van Pharao werkelijk slangen en kikvorschen hadden doen ontstaan, een vraag die Augustinus bevestigend beantwoordt.

In de oudheid geloofde men, op grond van uiteraard oppervlakkige waarneming, dat dieren, inzonderheid insecten en wormen, producten van slijk en afval konden zijn. Augustinus, betoogende dat alle aardsche lichamen uit verborgen kiemen ontstaan, die de mensch in tal van gevallen door een zeker ingrijpen tot ontwikkeling vermag te brengen, bouwt alsdan, overigens in niet altijd duidelijke bewoordingen, de volgende redeneering op in zijn werk „Over de drieëenheid" (*III, c.* 7-9, *resp. prg.* 12-19, *c.* 9 *prg.* 17 *f.f.*):

„Hoe vele menschen weten niet, uit welke kruiden of vleeschen of sappen of vochten van welke dingen ook, door een zekere plaatsing of bedelving of vermorzeling of vermenging zekere dieren plegen te ontstaan . . . Hoe kan het dus verwondering baren dat, evenals de een of andere inslechte mensch kan te weten komen waaruit deze of gene wormen en muggen ontstaan, aldus de booze engelen naar de mate van de fijnheid hunner zintuigelijke waarneming weten uit welke meer verborgen kiemen der elementen kikvorschen en slangen ontstaan en verder deze kiemen door zekere hun bekende, op den juisten tijd toegepaste mengelingen langs verborgen wegen tot genoemde dieren kunnen omvormen?"

En de magiërs van Pharao werden door booze geesten bijgestaan.

Wat de doodenbezwering betreft, is het zeer de moeite waard,

na te gaan, hoe Augustinus op meer dan één passage zich over het te Endor voorgevallene heeft uitgelaten.

In zijn van 397 dagteekenend geschrift aan Simplicianus „Over verschillende vragen" zegt hij (*II, vr. IV*, 1):

„Gij vraagt of de onreine geest, die in de toovenares was, bewerken kon, dat Samuel door Saul gezien werd en met hem sprak . . . Indien dit u schokt, dat het aan een boozen geest vrij stond, de ziel van een rechtvaardige op te wekken en als 't ware uit de geheime verblijfplaatsen der dooden te voorschijn te roepen, moet het dan niet meer verbazing wekken dat Satan den Heer zelf opnam en op de tinne des tempels zette? Op welke wijze hij het ook gedaan heeft, de manier waarop het aan Samuel overkomen is, opgewekt te worden, blijft ons evenzeer verborgen . . . Het is niet absurd om te gelooven dat door een zekere uitzonderingsbepaling van den goddelijken wil toegestaan werd dat de geest van den heiligen profeet niet tegen zijn zin noch door gebiedende en noodzakende tooverkracht maar gewillig aan de geheime beschikking Gods gehoorzamende, welke aan die toovenares en Saul ontging, er in toestemde om zich aan den blik des konings te vertoonen, teneinde hem door een goddelijke uitspraak te verpletteren."

Volgens het verhaal in Samuel I, 28 — dit zij nog eens opgemerkt — zag niet Saul, maar de tooveres de verschijning van Samuel. Dat deze echter „niet tegen zijn zin" en „gewillig" aan een goddelijke beschikking gehoorzamende verscheen, lijkt moeilijk overeen te brengen met het feit, dat Samuel in het verhaal (*v.* 15) tot Saul zegt „Waarom hebt gij mij in mijn rust gestoord door mij te doen opkomen?"

De kerkvader maakt nog een opmerking, die blijk geeft van diplomatisch inzicht:

„Waarom toch zou de ziel van een goed mensch, als zij, door booze levenden opgeroepen, verscheen, hare waardigheid verliezen, daar ook levende goede menschen dikwijls op bevel tot boozen komen en met hen verhandelen over 't geen plicht en billijkheid vereischt, terwijl ze daarbij hunne eer en deugd ongerept bewaren en tegenover de ondeugden van de anderen zulk een houding aannemen als in overeenstemming is met de omstandigheden?"

„Er is echter," gaat Augustinus voort „ bij dit feit een andere gemakkelijkere uitweg en een meer geschikte verklaring

mogelijk, n.l. om aan te nemen, dat niet werkelijk de geest van Samuel uit zijne rust is opgewekt, maar een fantoom en een spel van verbeelding door de machinatiën van den duivel zijn vertoond, hetwelk de Schrift daarom met den naam van Samuel noemt, omdat de beelden der dingen met de namen van datgene plegen genoemd te worden, waarvan zij beelden zijn . . . Wie toch aarzelt, een geschilderd mensch een mensch te noemen?"

Dat die redeneering onvrij en gekunsteld is, zal men, bij onbevangen nadenken, gereedelijk toegeven.

Alles overwegende en geen uitspraak willende doen in de vraag of de menschelijke ziel al of niet door magische bezweringen kan worden opgeroepen en verschijnen komt Augustinus, (3), hoewel „schoorvoetende, om niet meer nauwgezette onderzoekingen van te voren uit te sluiten" tot de conclusie om „liever aan te nemen" dat „door de booze medewerking van die toovenares" hier de eene of andere satanische illusie is teweeggebracht.

In zijn geschrift „Over de acht vragen van Dulcitius (niet voor 421) haalt hij in vr. VI het voorgaande betoog over deze quaestie aan, voegt er echter aan toe (5):

„Maar dat ik niet tevergeefs gezegd heb, dat wij, om geen meer nauwgezette onderzoekingen van tevoren uit te sluiten (niet dan) schoorvoetende moesten aannemen, dat bij dit feit een schijnbeeld van Samuel door de booze medehulp van de toovenares is vertoond, dat heeft mijn later onderzoek mij geleerd, daar ik gevonden heb, dat in het boek van Jezus Sirach, waarin de aartsvaders van de rij af geprezen worden, Samuel in dier voege geprezen wordt, dat het heet „Hij heeft ook nog na zijn dood geprofeteerd."

Het boek van Jezus Sirach, in Grieksche vertaling opgenomen onder de Apokryphen van het Oude Testament en sinds 1896 voor het grootste gedeelte (waaronder ook bovenvermelde passage) in den Hebreeuwschen oertekst teruggevonden, dagteekent uit de eerste helft der tweede eeuw v. Chr. en bevat tal van wijsheidsspreuken. Van Samuel wordt gezegd (*hoofdstuk* 46, *v.* 20):

„Ook na zijn dood liet hij zich ondervragen en wees den koning zijn weg en verhief uit de aarde zijn stem."

Met „wees . . . zijn weg" zal wel bedoeld zijn „verkondigde . . . zijn noodlot".

„Mocht men echter," aldus gaat Augustinus voort, „ook dit boek tegenspreken op grond van den canon der Hebreën omdat het zich daarin niet bevindt: wat moeten wij van Mozes zeggen, die zeer zeker volgens Deuteronomium (*XXXIV*, 5) stierf en volgens het Evangelie (*Matth. XVII*, 3) met Elia, die niet stierf, aan levenden is verschenen?"

Ook in het van omstreeks 421 dateerende boekje „Over de vereering den dooden te betoonen" heeft Augustinus (*XV*, 18) zich op dezelfde wijze uitgelaten.

Daarentegen zegt hij in zijn tusschen de jaren 397 en 426 geschreven werk „Over de Christelijke leer" (*II*, 23, 35) terloops, dat het beeld van den overleden Samuel door heiligschendende kunsten ter vertooning is gebracht.

Men ziet dus dat Augustinus zich inzake de oproeping van Samuel, — zooals ook wel ten opzichte van andere onderwerpen — niet gelijk is gebleven, maar tenslotte, bij nader overleg, er eerder toe overhelde, een verschijning van Samuel zelf aan te nemen.

Alleropmerkelijkst is de voorstelling, die de kerkvader ervan heeft, hoe nauw de betrekkingen tusschen menschen en booze engelen kunnen zijn. Geslachtelijke omgang van demonen met menschen acht hij niet onmogelijk, (*Ov. d. Godsst.*, *XV*, 23):

„De faam verkondigt het alom en velen verzekeren het zelf te hebben ondervonden of gehoord van anderen, die het zelf hadden ondervonden, en aan wier geloofwaardigheid niet valt te twijfelen, dat Silvanen en Faunen (bosch- en veldgoden) die men gewoonlijk incubi (opliggers) noemt, dikwijls de vrouwen tot overlast zijn geweest en geslachtelijken omgang met haar hebben gezocht en volvoerd. En dat zekere demonen, door de Galliërs Dusii geheeten, deze onreine handelingen gestadig beproeven te verrichten en ook werkelijk ten uitvoer brengen wordt door zoovele personen en van zulk een autoriteit voor waar verklaard, dat men door dit te ontkennen, den schijn van verwatenheid op zich zou laden. Dientengevolge durf ik niet beslissen, of zekere geesten, bekleed met een lichaam uit lucht gevormd (want dit element wordt ook, wanneer een waaier het in beweging brengt, door het lichamelijke zintuig en de aanraking gevoeld) ook deze lust kunnen gevoelen, zoodat ze, voor zoover hun zulks mogelijk is, de vrouwen het mingenot doen smaken."

Later is men — dit zij hier alvast opgemerkt — naar aanleiding van den „incubus" (opligger) ook gaan spreken van een „succubus" (onderliggende) en heeft de theorie ontworpen, dat de demon, bij zijn geslachtelijken omgang met een mensch, tegenover een man de rol van een vrouw (als succubus) en tegenover een vrouw die van een man (als incubus) vervult. Wij komen in ons vijfde en zesde hoofdstuk daar herhaaldelijk op terug.

De booze engelen vermogen ook het weer te verstoren. In Augustinus' aanteekeningen op Psalm 77 prg. 28 staat: „Wij lezen (*in Job. I*, 16) dat de duivel ook bij machte is geweest, vuur van den hemel neer te werpen om het vee van een heilig man in grooten getale door een wonderbaarlijken en schrikwekkenden plof te vernietigen, welke macht wellicht niemand der geloovigen den duivel zou durven toeschrijven, als het niet in de heilige en gezaghebbende Schrift te lezen ware." En in zijn betoog „De divinatione daemonum (Over de voorspellingsgave der demonen)", waarin hij den demonen een uit lucht gevormd lichaam toekent, (*III*, 7) zegt hij (*V*, 9) dat zij dikwijls van God de macht ontvangen ziekten te doen toekomen en de lucht zelf ziekteverwekkend te maken door haar te besmetten."

Een voor de hand liggende consequentie van dit geloof was, dat ook de toovenaars, door den bijstand der demonen, in staat zijn, een ongunstigen invloed op de weergesteldheid uit te oefenen. Ook dit zal in de volgende hoofdstukken nog herhaaldelijk ter sprake komen.

IV

DE VROEGERE MIDDELEEUWEN. DE ISLAM

1

De zwarte magie zal ook in Noord-Europa reeds van oudsher zijn beoefend. Wel is waar is ons dienaangaande rechtstreeks vrijwel niets overgeleverd, maar er valt toch uit folkloristische gegevens en latere gebeurtenissen een en ander met een tamelijke mate van waarschijnlijkheid op te maken.

(*Nadere uiteenzettingen vindt men in het bijzonder bij J.de Vries, Altgermanische Religionsgeschichte I*, 1935, *II*, 1937).

Wij mogen aannemen, dat ook destijds bij de volken van Noord-Europa de vrees voor het booze oog bestond, dat aan het speeksel wonderkracht werd toegeschreven en dat men zich van afbeeldingen resp. van knoopen voor magische doeleinden bediende.

Het geloof aan tooverkollen, die door de lucht konden vliegen, en aan verandering van menschen in dieren was ongetwijfeld reeds Oud-Germaansch.

Van seksueelen omgang tusschen menschen en bovenmenschelijke wezens is uitdrukkelijk sprake bij Jordanis, een Christelijk auteur van omstreeks 550 n. Chr., in zijn werk „Over den oorsprong en de daden der Goten":

„Filimer, koning der Goten (170 n. Chr. of later) . . . vond onder zijn volk zekere toovervrouwen, die hij zelf in zijn moedertaal Haliurunnen noemt. Daar hij ze in verdenking hield, verjoeg hij ze . . . en dreef ze ver van zijn leger naar een eenzame streek. De onreine geesten, die de vrouwen in de eenzaamheid zagen rondzwerven, hadden met hen geslachtelijken omgang en verwekten zoodoende dit meest woeste volk (n.l. de Hunnen)." (*Over den oorsprong en de daden der Goten, XXIV, prg.* 121 *vlg.*).

Halja (vgl. hel) is een oude naam voor het doodenrijk en de Haliurunnen waren blijkbaar vrouwen die met overledenen in aanraking trachtten te komen. In oud-Duitsche glossen (aanteekeningen) wordt dan ook Haliurunna gelijkgesteld met „necromantia" d.w.z. doodenbezweerster.

Van den invloed der tooverij op het weer zullen de meesten overtuigd zijn geweest.

Zooals wetten, omstreeks 500 n. Chr. en later uitgevaardigd, ons leeren, werd ook bij de oude Germanen de zwarte magie bestraft. En dat het volk eigenmachtig vrouwen, die voor toovenaressen doorgingen, levend verbrandde, blijkt zoowel uit het Alemannische volksrecht (± 600 n. Chr.) als uit nog een ander gegeven, waarop wij later terugkomen.

De oud-Germaansche voorstellingen betreffende de tooverij smolten met de Grieksch-Romeinsche resp. oostersche voorstellingen tot een wonderlijk mengelmoes samen.

Het vrouwelijk geslacht treedt daarbij sterk op den voorgrond.

Geen wonder. Daar de oude Germanen bij zekere vrouwen een aanleg voor helderziendheid en waarzeggerij aannamen, achtten zij evenzeer vrouwen bij voorkeur in staat zwarte magie te bedrijven.

Het voor toovenares hoe langer hoe meer gebruikelijke woord heks, dat zijn succes blijkbaar aan zijn kortheid en samenvoeging uit felle letterklanken te danken heeft, luidt in den oudsten ons bekenden vorm „hagazussa". De grondbeteekenis van „hag" is heg, heining, die van „zussa" vrouw, en volgens de thans bovendrijvende opvatting zou met „hagazussa" een vrouw zijn bedoeld, die op een heggehout door de lucht vermag te vliegen, dus een tooveres. De voorstelling van een tooveres, die op een stuk hout door de lucht vliegt, vindt men reeds bij de oude Babyloniërs, vgl. ons tweede hoofdstuk p. 23.

Overigens komt — dat zij hier alvast opgemerkt — het woord heks en wat er van is afgeleid in de literatuur tot aan de veertiende eeuw slechts zelden voor. De eerste keer dat, voor zoover bekend, de uitdrukking „hekserij" bij een proces en wel te Luzern (Zwitserland) is gebruikt, dateert uit het jaar 1419. Sindsdien echter heeft het woord heks vrij spoedig algemeene verbreiding gevonden.

Toen het Christendom in de noordelijke landen van Europa doordrong, werden de aldaar vereerde goden, zooals moeilijk anders te verwachten, als duivelen beschouwd en terwijl vroeger de vrouwen zelfs priesteressen konden worden, was hun dit voortaan ontzegd. „Deze vernedering verdroegen zij niet; nog lang bewaarden zij hunne geheime kundigheden en gingen voort, heelkunde, waarzegging en tooverij te beoefenen."

Aldus de beroemde germanist K. Simrock (*Handbuch der Deutschen Mythologie*, 6 *opl.* 1887, *p.* 476.).

Men krijgt dan ook den indruk dat in het heksenwezen een, zij het dan meer spontane, oppositie van, om het zoo uit te drukken den Germaanschen geest tegen het Romaansche Christendom uiting vond, een oppositie, die ook in onze dagen, zij het dan op een geheel andere wijze, zich openbaart.

Op verscheidene synoden heeft de Kerk bepalingen gemaakt tegen tooverij e.dgl. (*Onze voornaamste bron in dezen is C. J. von Hefele, Conciliengeschichte, 2 opl., bd. III*, 1877, *en IV*, 1879.).

De zwaarste door de Kerk toegepaste straf was de ban of excommunicatie (onttrekking van geestelijke gunsten of (voor) rechten). Het bleef echter niet bij kerkelijke straffen. In 551 werd op een provinciaal concilie te Elusa (Frankrijk) in den derden canon (kerkrechtelijke bepaling) tegen den minderen man resp. slaven, die tooverij hadden bedreven, de straf van geeseling door den rechter geëischt d.w.z. de hulp der wereldlijke overheid ingeroepen.

Het geloof dat op die synoden inzake de macht der tooverij heerschte, was, in vergelijking met dat in latere eeuwen, vrij sober, getuige de achtste canon van de tweede Spaansche synode te Braga (563): „Wie gelooft dat de duivel omdat hij eenige dingen in de wereld heeft voortgebracht, ook uit eigen macht onweer en droogte kan doen ontstaan, dien treffe de ban." Met den ban werd dus niet het ongeloof bestraft, maar de lichtgeloovigheid.

Terechtstellingen wegens zwarte magie waren in de vroegere Middeleeuwen (500-1200) vrij sporadisch, al zijn ons bijv. reeds uit de tweede helft der zesde eeuw gruwelijke voorvallen uit Frankrijk bekend. Wij gaan daarbij af op het zeer betrouwbare getuigenis van een tijdgenoot, den bisschop Gregorius van Tours, in diens „Geschiedenis der Franken".

Toen koningin Fredegunde, berucht om hare wreedheid, in

het jaar 580 twee zonen aan een epidemie had verloren, geloofde zij dat deze door de magische kunsten eener vrouw uit den weg waren geruimd. Zij liet die vrouw gevangen nemen en haar door de pijnbank een bekentenis afpersen. Toen de rampzalige naar den brandstapel werd geleid, herriep zij hare bekentenis, maar men leverde haar desondanks aan de vlammen over. (*Gesch. d. Franken, V.* 39).

Ongeveer vier jaren daarna verloor Fredegunde weer een zoon en men zeide haar dat dit door tooverijen en bezweringen was geschied. Op last van de koningin werden eenige vrouwen uit Parijs gevangen genomen en gepijnigd. Dezen bekenden tooveressen te zijn en velen te hebben vermoord, er aan toevoegende: „Wij hebben uwen zoon, o koningin gedood, opdat Mummulus in leven zou blijven." Mummulus was een hooggeplaatst ambtenaar die bij de koningin reeds lang in een zwart blaadje stond. Fredegunde veroordeelde de toovenaressen tot den strop (?), den brandstapel en het rad. De koning zelf liet Mummulus ontbieden en folteren. Deze bekende echter niets anders, dan dat hij van de vrouwen in quaestie zalven en tooverdranken had verkregen teneinde zich de gunst van het koningspaar te verwerven. Na de ondervraging, zeide Mummulus tot den beulsknecht: „Bericht mijn heer den koning dat ik niets voel van hetgeen mij is aangedaan." Daarop riep de koning uit: „Moet die man geen toovenaar zijn, als hij door al die straffen niets heeft geleden?" en beval hem nog erger te pijnigen. Tenslotte werd Mummulus, toen hem reeds de dood door het zwaard dreigde, op voorbede der koningin, het leven geschonken, maar hij stierf kort daarna, blijkbaar aan de gevolgen van de ondergane mishandelingen. (*Gesch. d. Fr. VI*, 35).

Het zal van Mummulus wel grootspraak geweest zijn, dat hij beweerde geen pijn te gevoelen; intusschen lezen wij ook later nog herhaalde keeren van gevoelloosheid op de pijnbank.

Zooals reeds uit de verschillende bestraffingen blijkt, was het in dit geval de willekeur eener voor geen gruweldaad terugdeinzende koningin en van haar onder den pantoffel staanden echtgenoot, die tot zulke afgrijslijke wreedheden voerde.

De kerkelijke autoriteiten daarentegen gingen toenmaals inzake tooverijen en wat er mee samenhangt, zeer zachtaardig te werk. Het navolgende geval toont dit ten duidelijkste aan.

Een lijfeigene vrouw in het bisdom Verdun had zich door

allerlei waarzeggerijen o.m. aanwijzing van dieven, vrijheid en schatten weten te verwerven. Zij liep in prachtgewaden rond en men beschouwde haar als iemand van goddelijke gaven. De bisschop Agerich liet haar vóór zich brengen en achtte haar door een boozen geest bezeten. Toen hij echter noch door het uitspreken van bezweringen noch door bestrijking van haar voorhoofd met heilige olie den demon vermocht uit te drijven, stond hij het meisje toe, heen te gaan. (*Gesch. d. Fr. VIII*,44.).

Dat ook bij de oude Saksers heksenverbrandingen voorkwamen, zelfs met een zeker kannibalisme gepaard gaande, moet men opmaken uit den zesden canon van de door Karel den Groote bijeengeroepene Synode te Paderborn (785), n.l.: „Wie, door den duivel verblind, naar de wijze der heidenen gelooft dat eenige man of vrouw een toovenaar of heks is en menschen vreet en hen om die reden heeft verbrand en hun vleesch aan anderen heeft te eten gegeven of zelf gegeten, die moet met den dood worden gestraft."

Dus de doodstraf voor diegenen, die heksen verbranden!

Die bepaling maakte tevens deel uit van het wereldlijk strafrecht.

En in het jaar 799 werd, wederom op last van Karel den Groote, door de synode van Beiersche bisschoppen te Reisbach-Freising bepaald, (*canon* 15), dat degenen die door middel van tooverij stormen hadden opgewekt of ander onheil veroorzaakt, op aanwijzing van den aartspriester uit het betreffende district, met de meeste nauwgezetheid moesten worden ondervraagd, teneinde ze tot een bekentenis te dwingen. De aangeklaagden mochten echter — blijkbaar bij de toegepaste pijniging — geen levensgevaar loopen en moesten verder in hechtenis blijven, totdat zij beterschap beloofden.

Men ziet dus dat, wanneer de Kerk iemand van tooverij of dgl. schuldig achtte, ze de wereldlijke jurisdictie te harer beschikking had om de vereischte straf te doen toepassen. De straf in quaestie was echter toenmaals, met later vergeleken, vrij matig.

Al trokken ook de geleerden dier dagen de realiteit der magie niet in twijfel, er kwam toch, evenals op de Synode te Braga (z.b.) weer oppositie tegen het geloof dat de toovenaars in staat waren het weer te beïnvloeden.

De aartsbisschop van Lyon, Agobard, eminent en harts-

tochtelijk auteur, schreef in 814 een boekje „Contra insulsam vulgi opinionem de grandine et tonitruis" (Tegen de zotte meening van het volk over hagel en donderslagen)".

„In deze streken," aldus begint hij zijn verhandeling „meenen bijna alle menschen, adellijken en niet-adellijken, stedelingen en landlieden, grijsaards en jongelingen, dat hagelbuien en donderslagen door de willekeur van menschen kunnen ontstaan. Zij zeggen nl., zoodra zij donderslagen hebben gehoord en bliksemstralen gezien: Er is een opgetrokken lucht. Gevraagd wat een opgetrokken lucht is, verzekeren sommigen met schroom, daar het geweten hun een weinig knaagt, anderen daarentegen driest, zooals het de gewoonte van onkundigen is, dat de lucht door de bezweringen van menschen, die men Tempestarii (stormverwekkers) noemt, is opgetrokken en daarom aldus heet."

En in het tweede hoofdstuk zegt hij: „Wij hebben zeer velen gezien en gesproken, die door een zoo groote ontzindheid waren bevangen en door een zoo groote dwaasheid verbijsterd, dat zij gelooven en zeggen dat er een landstreek is, Magonia geheeten, vanwaar schepen in de wolken komen, op welke de vruchten, die bij hagelbuien afvallen en bij stormen vergaan, naar genoemde streek worden vervoerd, terwijl, zooals spreekt, de luchtschippers betaling aan de Tempestarii uitkeeren en daarvoor het graan of de andere vruchten in ontvangst nemen."

En hij vermeldt t.p. een feit, waarvan hij zelf getuige was: „Van die door zoo'n verregaande dwaasheid verblinde lieden dat zij aan de mogelijkheid hiervan gelooven, hebben wij gezien, hoe velen hunner, bij een oploop van menschen, vier geboeide personen n.l. drie mannen en een vrouw vertoonden die van de schepen zelve heetten te zijn neergevallen. Nadat zij dezen een dag of wat in de boeien hadden gehouden en tal van menschen waren bijeen vergaard, vertoonden zij hen, zooals ik zeide, in mijn tegenwoordigheid, om te worden gesteenigd. Maar toch zegevierde de waarheid en zijn, na lange redeneeringen, diegenen zelf, die hen vertoond hadden, volgens het woord van den profeet, beschaamd geworden evenals een dief beschaamd staat wanneer hij betrapt wordt."

In het vijftiende hoofdstuk bericht de schrijver, dat er „op zeer vele plaatsen ellendelingen zijn, die zeggen weliswaar niet te weten, hoe stormen te ontketenen, maar wel te weten

hoe de bewoners van die plaats tegen een storm te beveiligen." En hij klaagt verder steen en been, dat tal van Christenen nooit vrijwillig de tienden voor de priesters opbrengen of, ondanks herhaalde vermaningen, aalmoezen aan weduwen, weezen en andere behoeftigen verstrekken, maar wel, zonder aandringen van iemand, alleen door den duivel verlokt, jaarlijks een bepaald gedeelte van hun veldvruchten afstaan aan de bedriegers, omdat ze gelooven door dezen tegen stormen te worden beveiligd.

En in het zestiende hoofdstuk roept Agobard, tegen het einde, uit: „Zulk een geweldige dwaasheid heeft reeds de deerniswaardige wereld bevangen, dat thans zoo absurde dingen worden geloofd door Christenen, als vroeger niemand den heidenen kon aanpraten, die den schepper van alle dingen niet kenden."

Agobard toont, voornamelijk op grond van vele bijbelplaatsen, de onwaarheid van bovenvermeld volksgeloof aan. Het merkwaardige van de zaak is echter, dat thans werkelijk vruchten door middel van luchtschepen kunnen worden vervoerd en dat ook maar al te vaak menschen uit die luchtschepen neer storten. De mannen der „verlichting" worden inderdaad soms door de feiten weerlegd en de „bijgeloovigen", zij het dan langs een anderen weg dan zij het vermoeden, in het gelijk gesteld.

In 873 vaardigde de Frankische koning Karel de dikke een scherpe wet uit tegen toovenaars, giftmengers, wichelaressen.

Diegenen, die wel in verdenking stonden van deze misdrijven, maar wier schuld niet was aangetoond, moesten aan een godsoordeel worden onderworpen. Dit godsoordeel bestond in den regel daarin, dat men den geïncrimineerde aan een touw in het water neerliet en hem voor schuldig verklaarde wanneer hij bovendreef. Echter werd ook de vuurproef toegepast d.w.z. de beschuldigde moest uit een ketel met kokend water een voorwerp halen zonder daarbij brandwonden op te loopen.

Was de schuld in quaestie bewezen, dan wachtte de veroordeelden zelven als ook hun medeplichtigen, medeweters en aanstokers, 't zij mannen of vrouwen, de doodstraf.

Niet slechts bij Agobard, maar ook in officieel gezaghebbende compilaties van kerkrechtelijke stukken, laat zich hier en daar de stem der critiek hooren, t.w. in de geschriften van abt Regino van Prüm en van bisschop Burkard van Worms.

Regino van Prüm (in Duitschland) publiceerde omstreeks het jaar 906 „Libri duo de synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis (twee boeken over synodale quaesties en kerkelijke tucht)."

Hij verlangt daarin dat vrouwen, die verklaren door tooverijen of bezweringen haat en liefde te kunnen opwekken en menschen hun eigendom te ontnemen, uit de parochieën worden gejaagd, hij verlangt ook dat toovenaars, bezweerders, ontketenaars van stormen alsook lieden die door aanroeping des duivels den geest der menschen verbijsteren door straffen van allerlei aard zullen worden getroffen.

De 371ste canon echter van het tweede boek, de z.g. canon Episcopi (aldus genoemd omdat hij met het woord „Episcopi" d.w.z. van den bisschop begint) geeft blijk van een vrij critische opvatting. In dien canon toch „Over de vrouwen welke beweren in nachtelijke uren met de demonen door de lucht te vliegen" staat o.m.:

„De bisschoppen en de dienaren der bisschoppen moeten met al hun krachten zich erop toeleggen, om de verderfelijke en door den duivel uitgevonden kunst der waarzeggerij en tooverij uit hun parochieën geheel en al uit te roeien en als ze eenigen man of vrouw gevonden hebben, die deelgenoot is aan zulk een misdaad, dan moeten zij hem of haar met smaad en schande uit hunne parochiën verjagen ... Sommige misdadige vrouwen, weer tot Satan afgevallen (*I Timoth.*, 5, 15) en verleid door begoochelingen en spookbeelden der demonen, gelooven en komen er voor uit, dat zij in nachtelijke uren met Diana, een godin der heidenen en een ontelbare menigte van vrouwen op zekere dieren rijden en afstanden van vele landstreken in het holst van den zwijgenden nacht afleggen en aan hare (n.l. Diana's) bevelen als aan een heerscheres gehoorzamen en op bepaalde nachten tot haar dienst worden opgeroepen ... Een ontelbare menigte, door deze valsche meening bedrogen gelooft dat dit waar is en wijkt door dit te gelooven van het ware geloof af en zakt weer terug tot de dwaling der heidenen, daar zij meenen dat er eenige goddelijke macht buiten den éénen God om bestaat. Daarom moeten de priesters in de hun toevertrouwde kerken het volk op de dringendste wijze aan het verstand brengen, dat dit alleszins onwaar is en dat niet door den goddelijken maar door den boozen geest zulke spookerijen

aan het brein der wangeloovigen worden ingeprent. Immers wanneer Satan zelf, die zich als een engel des lichts kan voordoen, den geest van een of ander vrouwtje heeft bevangen, en deze door haar ontrouw en ongeloof aan zich heeft onderworpen, verandert hij zich terstond in de gedaanten en gelijkenissen van verschillende personen en terwijl hij den geest, dien hij gevangen houdt, in droomen misleidt, nu eens blijde, dan weer droeve dingen, nu eens bekende dan weer onbekende personen vertoonende voert hij hem door allerlei afgelegen oorden. En terwijl slechts de geest dit ondergaat, meent het wangeloovige gemoed dat dit niet in de ziel maar in het lichaam geschiedt. Wie toch wordt niet in droomen en nachtelijke gezichten buiten zichzelf gebracht en ziet niet al slapende veel wat hij wakende nooit had gezien? En wie is zoo dwaas en stompzinnig om te meenen dat dit alles, wat slechts in den geest geschiedt, ook in het lichaam voorvalt? De profeet Ezechiël toch zag de visioenen des Heeren in den geest, niet in het lichaam (*Ezech. I*, 3) en de apostel Johannes zag en hoorde de geheimen der openbaring in den geest, niet in het lichaam, zooals hij zelf zegt: „Terstond was ik in den geest" (*Openbaring IV*, 2). En Paulus durft niet te zeggen, dat hij in het lichaam was weggerukt (*II Cor.* 12). Allen moet het derhalve openlijk worden verkondigd, dat wie iets zoodanigs of wat er op lijkt, aanneemt, het geloof heeft verloren en wie het ware geloof in God niet heeft, die behoort niet Hem toe maar dengene in wien hij gelooft, n.l. den duivel. Want van onzen Heer staat geschreven „Alles is door Hem zelf gemaakt". (*Ev. Joh. I*, 3). Al wie derhalve gelooft dat iets kan worden geschapen of dat eenig schepsel in iets beters of iets slechters kan worden veranderd of omgevormd tot een andere gestalte of gelijkenis, tenzij door den schepper zelf, die alles heeft gemaakt en door wien alles gemaakt is, is buiten twijfel een wangeloovige."

Achter Diana (z. b.) is later ingevoegd „of met Herodias". Herodias toch was, volgens de legende, wegens den haar te wijten moord op Johannes den Dooper (*Matth. XIV*, 6-11) veroordeeld om rusteloos rond te dwalen. Evenals Diana, de antieke jachtgodin, met wie men haar vaak in één adem noemde, werd zij tot nachtelijke leidsvrouw der demonen en zoodoende ook van de heksen bij hare vlucht naar de vergaderplaatsen. Vooral in de Duitsche sagenwereld was Herodias een populaire figuur.

Men ziet, dat in den boven aangehaalden canon, die gedurende langen tijd in onbetwist aanzien stond, wel overeenkomstig de Christelijke leer, het bestaan van den duivel en zijn inwerking wordt aangenomen, maar de laatste, wat de nachtelijke vlucht der heksen betreft, slechts in zooverre als zij 's menschen geest vermag te beïnvloeden en tot allerlei van het ware geloof afwijkende voorstellingen te verleiden; de verklaring van de feiten in quaestie is dus in hoofdzaak van psychologischen aard.

Omstreeks 1020 stelde Burkard van Worms zijn „Decretum" (Besluit) samen dat twintig boeken bevat van talrijke in bijzonderheden elkaar vaak tegensprekende gegevens. In het negentiende boek is een geschrift over het opleggen van boetedoeningen opgenomen, de z.g. „Corrector" (verbeteraar) waarvan wij hier een en ander aanhalen.

De schrijver van den „Corrector" was van de realiteit der erotische tooverij blijkbaar overtuigd.

„Hebt gij gedaan," vraagt de biechtvader, „wat sommige boeleerende vrouwen plegen te doen? Zoodra zij hebben begrepen dat hun minnaars hun wettige gaden willen omhelzen, verdooven zij door een zekere booze kunst de drift der mannen, zoodat ze met hun wettige vrouwen geen seksueelen omgang kunnen hebben. Indien gij dat hebt gedaan of anderen hebt geleerd, moet gij veertig dagen op water en brood boete doen, (*c.* 172 *in de uitgaaf van F. W. H. Wasserschleben, Die Bussordnungen der Abendländischen Kirche*, 1851, *vgl. ook voor bijna alle volgende citaten J. Hansen, Quellen und Untersuchungen zur Geschichte des Hexenwahns*, 1901, *p.* 39-42, *een voortreffelijk werk, waaruit wij ook in 't vervolg veel hebben geput*).

Ook betreffende de uitwerking van zekere andere tooverpraktijken wordt geen twijfel geopperd:

„Hebt gij gedaan wat sommige vrouwen plegen te doen en vast gelooven, ik bedoel dat, indien hun buurman overvloed heeft van melk of bijen, zij gelooven al dien overvloed van melk en honing ... met bijstand van den duivel door hun tooverijen en bezweringen tot zich, tot hun dieren of tot wie zij maar willen ... te kunnen trekken? Indien gij dit hebt gedaan, moet gij drie jaren gedurende de wettelijke feesttijden boete doen," (*c.* 156). Of het volgende:

„Hebt gij bindingen en bezweringen en die verschillende

fascinaties verricht, welke goddelooze menschen, zwijnen- of koeienherders en somwijlen jagers verrichten, terwijl zij duivelsche spreuken over brood of over kruiden en over zekere booze tooverknoopsels uitspreken, en deze voorwerpen of in een boom verbergen of op een twee- of driesprong neerwerpen om hun dieren of honden voor ziekte en verderf te vrijwaren en die van een ander te verderven? Indien gij dat hebt gedaan, moet gij twee jaren gedurende de wettelijke feesttijden boete doen." (*c.* 54).

Of:

„Hebt gij in den gordel van een doode knoopen gelegd om iemand schade toe te brengen? (*c.* 83).

Of nog erger:

„Hebt gij gedaan, wat sommige vrouwen plegen te doen, duivelsche kunsten toepassende? Vrouwen, die de voetsporen... van Christenen nagaan, de aarde er van oprapen en . . . daarmee hopen gezondheid en leven hun te ontnemen? Indien gij dat hebt gedaan of er in hebt toegestemd, moet gij vijf jaren gedurende de wettige feestdagen boete doen." (*c.* 163).

Daarentegen beschouwt de „Corrector" andere magische opvattingen en handelingen als ijdelen waan.

Hij neemt blijkbaar een loopje met de volgende manier om schade toe te brengen:

„Hebt gij geloofd wat sommige vrouwen plegen te gelooven, dat ze n.l., welk huis zij ook zijn binnengegaan, de kuikens van ganzen, pauwen, kippen, ook de varkentjes en de jongen van andere dieren door een woord of een blik . . . kunnen mismaken en verderven? Indien gij dat hebt gedaan of geloofd, moet gij een jaar gedurende de wettelijke feestdagen boete doen." (*c.* 157).

Zeer uitdrukkelijk is het navolgende:

„Hebt gij geloofd of zijt gij deelachtig geweest aan die superstitie dat er eenige vrouw bestaat die door zekere euvele praktijken en bezweringen de gevoelens der menschen in staat is te veranderen, — dat wil zeggen, van haat in liefde of van liefde in haat — of de goederen van menschen door haar tooverijen heimelijk weg te nemen? Indien gij dat hebt geloofd of er deel aan hebt gehad, moet gij een jaar gedurende de wettelijke feestdagen boete doen." (*c.* 64).

Wanneer het hier onmogelijk wordt geacht „de goederen

van menschen door . . . tooverijen heimelijk weg te nemen," dan is dit niet geheel in overeenstemming met c. 156. Maar wij gaan verder.

Ook het vliegen van tooveressen door de lucht wordt ontkend en naar aanleiding daarvan de bovenvermelde „Canon Episcopi" met eenige verkortingen aangehaald, (*c.* 78 *aanm.* 6).

In verband hiermede worden nog zekere andere waanvoorstellingen veroordeeld:

„Hebt gij geloofd, wat vele weer tot Satan afgevallen vrouwen gelooven . . . dat gij in de stilte van den rustigen nacht, . . . terwijl gij toch lichamelijk zijt, bij gesloten deuren kunt uitgaan en met anderen, die door een gelijke dwaling zijn bevangen, verre afstanden vermoogt af te leggen en gedoopte menschen . . . zonder zichtbare wapenen te dooden, hun vleesch te koken en op te eten en in de plaats van hun hart stroo of hout of iets anders van dien aard te stoppen en de menschen, nadat ze zijn opgegeten, weer levend te maken? . . . Als gij dat hebt geloofd, moet gij veertig dagen . . . op brood en water gedurende zeven achtereenvolgende jaren boete doen." (*c.* 158).

Bij het instoppen van stroo in de plaats van het hart denken wij onwillekeurig aan hetgeen in ons eerste hoofdstuk p. 10 en in ons derde hoofdstuk p. 53 is vermeld.

Verandering van menschen in dieren bestaat niet.

„Hebt gij geloofd, wat sommigen plegen te gelooven, dat die (bovenmenschelijke) vrouwelijke wezens die door het volk Nornen worden genoemd of zelf bestaan of dit vermogen te doen wat men van haar gelooft t.w. dat zij, wanneer een mensch geboren wordt, in staat zijn, op dat tijdstip diens lot naar hun willekeur te bepalen, zoodat die mensch, wanneer hij het zal willen, in een wolf, wat men in het Duitsch weerwolf noemt, of in een andere gedaante kan worden veranderd? Indien gij geloofd hebt, dat dit ooit geschiedde of mogelijk is, dat het goddelijke beeld in een anderen vorm of soort kan worden veranderd door iemand, behalve door den almachtigen God, dan moet gij tien dagen op water en brood boete doen." (*c.* 139).

Evenmin is er een geslachtelijke verbinding tusschen menschen en demonen mogelijk.

„Hebt gij geloofd, wat sommigen plegen te gelooven, dat er landelijke vrouwelijke demonen bestaan, die men bosch-

vrouwen noemt, van wie men zegt dat zij lichamelijk zijn, en, wanneer zij willen, zich vertoonen aan haar minnaars en zich met hen vermaken en evenzeer, wanneer zij het willen, zich verbergen en verdwijnen? Indien gij dat hebt geloofd, moet gij tien dagen op water en brood boete doen." (*c.* 140).

Ook de weertoovenarij is illusoir:

„Hebt gij ooit geloofd, of zijt gij ooit deelgenoot geweest van dat wangeloof, dat bezweerders en diegenen, die beweren verwekkers van stormen te zijn, door de bezwering der demonen stormen kunnen doen ontstaan . . .? Indien gij dat geloofd hebt of er deelgenoot van zijt geweest, moet gij een jaar gedurende de wettige feesttijden boete doen." (*c.* 59).

Men ziet, dat de „Corrector" nog al critisch is, ja zelfs iets ontkent, wat niet geheel onmogelijk is te achten, n.l. het opwekken van liefde of haat door geheimzinnige middelen (men zou tegenwoordig spreken van suggestie). En ook wat de bestraffing betreft, is hij verre van de wreedheid, waardoor lateren, zooals wij zullen zien, zich op de gruwelijkste wijze hebben geschandvlekt.

Wij moeten hier ook de verlichte en zachtzinnige opvattingen van twee beroemde pausen vermelden.

Nicolaas I, een der grootste kerkvorsten, schreef (866) in zijn antwoord op de vragen der Bulgaren betreffende de kerkelijke leer en tucht (*hoofdst.* 86):

„Gijl. verzekert, dat bij u, wanneer een dief of roover gegrepen is en ontkent wat hem ten laste wordt gelegd, de rechter zijn hoofd met slagen laat beuken en ijzeren stekels in de zijde drijven totdat hij de waarheid bekent. De goddelijke zoowel als de menschelijke wet staat dit in 't geheel niet toe, daar de bekentenis niet onvrijwillig maar spontaan moet zijn en niet met geweld moet worden ontlokt, maar vrijwillig uitgebracht. En als het tenslotte voorkomt, dat gij, ook na toepassing van die martelingen, in 't geheel niets ontdekt van hetgeen het slachtoffer wordt verweten, schaamt gij u althans dan niet en erkent gij niet hoe snood gij oordeelt? En evenzeer, wanneer een aangeklaagde, zulke pijnigingen niet kunnende doorstaan, zegt begaan te hebben wat hij niet heeft begaan, op wien komt dan, vraag ik, de schuld van zulk een gruwel neer, dan op dengene, die den aangeklaagde noopte een leugenachtige bekentenis te doen? . . . Laat dus af van dergelijke ongerechtig-

heden en verfoeit uit den grond des harten wat gij tot dusver in uw onverstand hebt misdreven."

Niet minder humaan schreef Gregorius VII, de bekende tegenstander van keizer Hendrik IV, in 1080 aan koning Harald van Denemarken en geheel diens volk:

„Dit mag niet worden voorbijgegaan, maar moet ten zeerste door ons apostolisch verbod worden verhinderd, wat ons van uw volk bekend is geworden, dat gij n.l. de ongunstige weersgesteldheid dezer dagen, het bederf der lucht en alle mogelijke lichamelijke ellenden den priesters ten laste legt... Meent verder niet, dat gij het recht hebt iets snoods te begaan tegenover vrouwen, die gij om dezelfde reden met de wreedheid van uw barbaarsch gebruik veroordeelt. Leert liever, het oordeel der goddelijke wraak door waardiglijke boetedoening af te wenden, dan door tevergeefs tegen die onschuldigen wreeddadig te woeden, den toorn des Heeren nog meer uit te dagen."

Wij willen nu de uitlatingen over magie en hekserij aanhalen van een vertegenwoordiger der scholastiek uit de twaalfde eeuw, n.l. van Johannes van Salisbury, in zijn meest bekende werk, „Policraticus" (Staatsheerschappij), dat hij in 1159 voltooide.

Onder scholastiek (eig. philosophie der school) verstaat men gewoonlijk de op de kerkelijke overlevering gegrondvestte en met de theologie feitelijk vereenzelvigde wijsbegeerte.

Johannes van Salisbury zegt (*b. I c.* 9): „De heilige vaders... wisten dat al deze kunsten of liever misdadigheden uit een zekere verderfelijke gemeenzaamheid tusschen demonen en menschen zijn voortgevloeid." Wij verwijzen in dezen naar de uitspraken van Augustinus in ons derde hoofdstuk p. 74.

Onze scholasticus vermeldt (*I, c.* 10) nader, dat er magiërs zijn, „die met God's toelating... de geesten der menschen vertroebelen, droomen zenden en menschen door de macht van een tooverlied dooden."

Hij spreekt (I, c. 12) van „vultivoli" d.w.z. toovenaars, „die, teneinde de aandoeningen der menschen te veranderen. in een zachte stof, bij geval was of klei, beelden van degenen vormen die zij willen verbijsteren, van welke begoocheling Vergilius in zijn achtste herdersdicht (*v.* 80 *vlg.*) melding maakt:

„Evenals deze klei hard wordt en dit was smelt door één en

hetzelfde vuur, aldus moge Daphnis de kracht van mijn liefde ondervinden." (*Vgl. hierbij ons vorig hoofdstuk p.* 50).

„Vultus" is het Latijnsche woord voor gelaat. De bovenvermelde handeling werd, bijv. in de wetten van Hendrik I van Engeland (1100—1135) „invultus" genoemd en daarvan is het werkwoord „invultare" afgeleid, in het Fransch „envoulter", later „envoûter", zooals dan ook „envoûtement" een gebruikelijke term is geworden.

„De boosheid van deze toovenaars" aldus gaat Johannes voort „wordt, ook wanneer zij zeer veel schade veroorzaken, door een gemakkelijken kunstgreep te niet gedaan, indien n.l. degenen, die verdacht zijn, door iemand gedagvaard, hun misdrijf loochenen, maar indien zij het hebben bekend, moeten zij worden genoopt, zelf hun misdrijf ongedaan te maken."

Aangaande de heksenvlucht laat onze scholasticus zich negatief uit.

„Men beweert dat een zekere nachtvrouw of Herodias of een het voorzitterschap bekleedende heerscheres der nacht 's nachts vergaderingen en samenkomsten bijeenroept, dat er gelagen van verschillenden aard worden gevierd, soorten van diensten met allerlei werkzaamheden verricht en dat nu eens sommigen naar verdienste straffen ondergaan, dan weer anderen tot glorie worden verheven. Voorts dat zuigelingen aan moorddadige spoken worden overgeleverd en nu eens in stukken gescheurd, met vraatzuchtige gulzigheid in den buik verzwolgen en verteerd, dan weer door de voorzitster uit erbarmen teruggezonden en weer in de wieg gelegd worden. Wie is zoo blind om hierin niet de boosheid te zien van demonen, die hun spel met ons drijven? Hetgeen reeds daaruit blijkt, dat dit aan eenvoudige en in 't geloof zwakke vrouwtjes en mannen overkomt. Indien men echter iemand dergenen, die aan deze begoocheling lijden, consequent en op grond van eenige aanwijzingen weerlegt, wordt de booze geest terstond òf overwonnen òf wijkt hij en, zooals de spreuk luidt, houden, zoodra iemand in het licht wordt weerlegd, de werken der duisternis op. De meest krachtdadige behandeling van deze verderfelijke ziekte bestaat daarin dat men, zich aan het geloof vasthoudende, de ooren des geestes aan deze leugens onttrekt en geenszins acht slaat op dergelijke nonsens en onware dolzinnigheden." (*II*, c. 17).

Van de (*Pol. I*, c. 10) reeds vermelde magiërs zegt Johannes ook, dat ze „aan de dingen hun uiterlijk ontnemen;" zij kunnen— dat is blijkbaar de bedoeling — bewerken dat men bijv. een mensch voor een dier aanziet.

Inzake de doodenbezwering waarschuwt hij (*b. II, c.* 27) voor de „bedriegelijkheid der booze geesten" en betoogt in een omslachtige en verwarde bespreking van I Samuel 28 dat niet Samuel, maar een „engel des Satans" zou zijn verschenen.

Hij spreekt ook (*I c.* 12) van „imaginarii (beeldelingen)" d.w.z. „degenen, die de beelden welke zij vervaardigen, als 't ware ten bezit geven aan presideerende geesten, teneinde door hen aangaande twijfelachtige zaken te worden ingelicht. De H. Schrift verklaart dezen schuldig aan afgoderij en verdoemd door het oordeel der goddelijke majesteit."

Ter toelichting heeft men hierbij Ezechiel XXI, 21 aangehaald, waar van Babel's koning gezegd wordt dat hij de teraphim d.w.z. beelden van huisgoden ondervraagt. Wij verwijzen inzonderheid naar hetgeen in ons derde hoofdstuk p. 66 over de „bijzitters" is gezegd.

De magiërs kunnen ook, volgens Johannes van Salisbury, (*I, c.* 10) „de elementen in beroering brengen."

Betrekkelijk humaan — vooral in vergelijking met hetgeen later in gebruik kwam — waren de strafbepalingen tegen de heksen in een land, dat aan de grens lag van de westersche cultuur, t.w. in Hongarije.

Koning Stephan (gest. 1038) bepaalde: „Indien eenige heks is betrapt, moet zij, volgens de rechterlijke wet, naar de kerk gevoerd en aan den priester toevertrouwd worden om te vasten en zich in het geloof te laten onderwijzen; na het vasten echter moet zij naar huis terugkeeren. Wordt zij voor den tweeden keer op hetzelfde vergrijp betrapt, dan moet zij aan een soortgelijk vasten worden onderworpen, na het vasten echter moet haar, alvorens zij naar huis terugkeert, met een gloeiende kerksleutel het teeken des kruises op de borst, het voorhoofd en tusschen de schouders worden ingebrand. Indien zij echter voor den derden keer wordt betrapt, moet zij aan de rechters worden overgeleverd." Een der opvolgers van Stephan, Koloman (gest. 1114) ging zoo ver, te verklaren: „Naar de heksen, die niet bestaan, moet geen onderzoek worden ingesteld."

Wij gaan nu over tot het Byzantijnsche rijk, toenmaals de zetel van de meest verfijnde beschaving.

Er is van een der beroemdste Grieksche kerkvaders, den H. Johannes van Damascus (gest. 749 n. Chr.) een fragment „Over de Strygen" bewaard gebleven (*in de uitgaaf bij Migne, Patr. Gr.* 94, 1864, *c.* 1603 *vlg.*) Wij halen hieruit het navolgende aan:

„Sommigen van de onontwikkelden zeggen, dat er vrouwen bestaan, Stryges . . . genaamd. Ze beweren, dat deze 's nachts in de lucht verschijnen en, een huis rondgaande, door deuren noch grendels worden tegengehouden, maar, terwijl de deuren onwrikbaar zijn gesloten, indringen en de zuigelingen wurgen. Anderen zeggen, dat zij hun lever en alles waardoor hun lichaam in stand blijft, verslinden, ja, ook grenzen aan hun leven stellen. En dit verzekeren sommigen gezien, anderen gehoord te hebben, hoe ze nl. de huizen, bij gesloten deuren, met hun lichaam of enkel met hun ziel binnen dringen."

De kerkvader bestrijdt dit op bijbelsche gronden en vraagt verder:

„Als de tooverkol de lever van het kind heeft verslonden, hoe kan dit dan in leven blijven? Dit alles is beuzelpraat van ketters, wier gevoelen tegen de heilige algemeene Kerk ingaat en die de eenvoudige zielen van de rechte leer willen afkeerig maken."

Dezelfde opvatting dus, die ook in den „Canon Episcopi" (z.b.) is te vinden.

Michael Psellos, de geleerdste en veelzijdigste Byzantijnsche auteur der elfde eeuw heeft een zeer belangrijken dialoog geschreven „Over de werkzaamheid der demonen."

Er bestaan verschillende soorten van demonen. De laagst staande hebben wel een verward voorstellingsvermogen maar zijn voor rede onvatbaar, (*c.* 13 en 19), juist zooals ook de Neoplatonicus Iamblichus had geleeraard (vgl. ons derde hoofdstuk p. 63).

De demonen hebben een fijn en — behalve bij de laagststaanden — voor allerlei veranderingen vatbaar lichaam, zoodat ze o.m., hoewel van aard noch mannelijk noch vrouwelijk, al naar willekeur de gedaante van een man of vrouw kunnen aannemen (*c.* 18 *vlg*).

De met een zekere sluwheid begaafde demonen oefenen o.m.

een verderfelijken invloed uit op het geslachtsleven der menschen, soms op zeer rechtstreeksche wijze (*c.* 12).

De demonen, die in de laagst gelegen oorden verkeeren, lijden zoozeer door de aldaar heerschende koude, dat ze, om zich te verwarmen, ook in de badinrichtingen sluipen (*c.* 13).

De van inzicht verstoken demonen worden gemakkelijk door de zwarte magiërs naar hun hand gezet, die hen door middel van uitscheidingen t.w. speeksel, nagels, haren, ook door lood, was, fijne draden en het uitspreken van gruwelijke bezweringen, dwingen bij de menschen noodlottige hartstochten op te wekken (*c.* 21).

Het komt wel eens voor, dat een demon bij monde van iemand dien hij obsedeert, een taal spreekt, aan den bezetene onbekend. Het geval wordt vermeld van een kraamvrouw, die in wilde geestvervoering een taal uitgilde die ze niet kende en aan een er bijgeroepen bezweerder, een Armeniër, drieste antwoorden in diens moedertaal gaf, terwijl zij van haar bed opsprong. De Armeniër richtte bezweringen tegen den demon, de vrouw echter zakte ineen en geraakte in slaap. Weer bijgekomen, deelde zij, op ondervraging, mede, een demonische verschijning te hebben gezien, welke op een vrouw met loshangende haren geleek en een der aanwezigen te lijf ging; van schrik was zij zelf toen voorovergevallen op haar legerstede en had van het verder gebeurde niets gemerkt (*c.* 16).

Wanneer daarentegen een demon van de laagste orde een mensch binnensluipt, onderdrukt hij bij den gegrepene de stem en maakt hem aan een doode gelijk. Zulk een demon luistert naar geen bezweringen en kan slechts, bij bidden en vasten, door de goddelijke macht worden verdreven (*c.* 13).

Merkwaardige verhalen aangaande tooverij vinden wij o.m. bij den geschiedschrijver Nicetas Choniata (*Ed. Bekker*, 1835, *IV p.* 192 *vlgg.*). Er leefde — aldus lezen wij (p. 193 *vlg.*) — ten tijde van keizer Manuel Komnenus (gest. 1180) een zekere Sicidites, van wien men geloofde dat hij het gezichtsvermogen van anderen door geheime handelingen kon verbijsteren en scharen van demonen op diegenen afzond die hij wilde verschrikken.

Van beide vaardigheden wordt een staaltje vermeld.

Sicidites keek bijgeval eens vanaf het hoogere gedeelte van het paleis naar de zee, toen juist een schip, bevracht met potten

en pannen aan kwam varen. Hij vroeg nu diegenen, die naast hem stonden wat zij hem er voor zouden geven, indien hij bewerkte dat de schipper in geestesverbijstering al het aardewerk met een roeispaan kort en klein sloeg. Toen zij hem alles hadden beloofd wat hij maar zou verlangen, stond de schipper kort daarna van zijn zetel op, nam den roeispaan ter hand en sloeg er zoolang mee op de vaten in totdat hij ze geheel tot gruis had verbrijzeld. Zij, die het van boven af zagen, barssten van het lachen, vol verbazing over hetgeen was gebeurd, de schipper echter greep met beide handen zijn baard, jammerde luidkeels en beklaagde zichzelf als iemand wien het door Gods toorn in de hersenen geslagen was. Op de vraag, wat hem scheelde dat hij zijn vracht zoo had toegetakeld, vertelde hij dat hij, op de riemen lettende, plotseling een slang met een vuurkleurigen kam had gezien boven de potten uitgestrekt, die met starren blik naar hem keek en hem dreigde te verslinden. Ze hield, zeide hij, niet op met zich te kronkelen voordat het aardewerk was verbrijzeld; daarna verdween zij plotseling.

Bij dit verhaal vraagt men zich onwillekeurig af, of er niet een afspraak bestond tusschen den toovenaar en den schipper, die allicht er een klein winstje bij kon maken; Sicidites toch kreeg een ruime belooning voor zijn kunststukje. Schrijver dezes althans herinnert zich in een ouden almanak een dergelijk verhaal te hebben gelezen, waarbij de zaak op fopperij berustte.

Het tweede geval is van niet minder drastischen aard.

Toen Sicidites eens in een badinrichting was, maakte hij ruzie met sommige lieden en begaf zich naar de kleedkamer. Kort daarop gingen die menschen op de vlucht, elkaar in doodsangst vertrappende, en beweerden dat mannen, zwarter dan pek uit de warm-water-buis waren gesprongen en hen door schoppen op de achterdeelen uit het bad hadden gejaagd.

Dit geval, hoe dan ook te verklaren, heeft een sterk komische zijde, de keizer echter liet Sicidites wegens dit en nog andere baldadige streken van het gezicht berooven. De Byzantijnen waren met al hun beschaving vaak verregaand wreed.

Echter hebben, zoover ons althans bekend, heksenvervolgingen op groote schaal bij hen niet plaats gevonden.

Onze aandacht weer aan de Oostersche magie schenkende, zullen wij het eerst over de Joden hebben.

De Joden stonden in de Middeleeuwen bij de groote massa als zwarte magiërs bekend en allerlei onheilen werden aan hun tooverkunsten geweten.

Eén voorval zij hier vermeld.

Aartsbisschop Eberhard van Trier had — aldus luidt het verhaal bij den kroniekschrijver dier stad, van omstreeks 1130, (*Monumenta Germaniae historiae S. S. VIII, p.* 182) — de Joden voor de keuze gesteld tusschen doop en ballingschap. Toen vervaardigden eenige Joden een wassenbeeld naar de gelijkenis van den aartsbisschop en lieten dit door een omgekochten geestelijke uit het klooster van den H. Paulinus doopen. Daarna verbrandden zij het beeld langzaam en Eberhard, plotseling ziek geworden, overleed (1066).

Opmerkelijk is dat er ook door ongeloovigen zulk een groote waarde aan den doop werd gehecht, deze n.l. als een magische handeling opvattende. Wij zullen die opvatting ook later nog tegenkomen.

Wij gaan nu na, wat Moses ben Maimon of Maimonides (gest. 1204) de beroemdste Joodsche theoloog uit de Middeleeuwen aangaande de tooverij vermeldt en hoe hij er over oordeelt.

In zijn „Mischna Thora" een soort codificatie van de Joodsche Wet zegt hij, in de verhandeling Abod. sar. 6, 2 als antwoord op de vraag, betreffende den „Oob", een soort geest, vgl. ons tweede hoofdstuk p. 25:

„De bezweerder ontsteekt een zeker reukwerk, houdt een myrtentak in de hand dien hij omhoog heft en spreekt met zachte stem zekere woorden zoolang totdat het hem voorkomt alsof iemand van onder uit de aarde met hem spreekt en zijn vragen beantwoordt en wel met een zoo zwak stemgeluid dat het schijnt alsof men dit niet met het oor maar slechts in de verbeelding verneemt. Men bedient zich ook van een doodshoofd voor hetwelk men evenzeer bepaalde reukoffers brengt en bepaalde tooverformules opzegt, totdat men een zeer zachte stem meent te hooren, die van onder de armen van den bezweerder opkomt en de gestelde vragen beantwoordt."

(*Wij hebben deze passage ontleend aan P. Scholz, Götzendienst und Zauberwesen bei den alten Hebräern*, 1877, *p.* 92).

Maimonides zelf achtte de waarnemingen bij de doodenbezwering slechts verbeelding.

In zijn „Gids der onzekeren" bericht hij (*III*, 37) een magische handeling, die daarin bestaat dat vier vrouwen achterover liggende haar beenen optillen en uitspreiden en, terwijl zij zich in deze afschuwelijke houding bevinden, het een of ander doen en spreken, teneinde hagelslag af te weren. Hij beschouwt dit echter als een waan.

Daar de toovenarij op de standen der sterren berust en dit onafwijsbaar er toe leidt de gesternten te aanbidden, afgodendienst echter moet worden uitgeroeid, volgt hieruit dat ieder toovenaar, die immers als zoodanig ongetwijfeld een afgodendienaar is, moet worden gedood. Ja, men mag zich, volgens Maimonides, van de tooverij niet eens voor een goed doel bedienen bijv. om wilde dieren te verjagen of ongedierte in de wijnaanplantingen uit te roeien (t. p.).

De rationalistische Joodsche theoloog toont zich dus veel ontoeschietelijker dan de praktisch denkende Christelijke keizer Constantijn de Groote (zie het derde hoofdstuk p. 71).

Ook vraagt men zich onwillekeurig af, hoe Maimonides, die in zijn qualiteit als philosoof zoo goed als niets geloofde, zich op religieus gebied dorst op te werpen als een gids der onzekeren en het is geen wonder dat van meet af aan Joodsche geleerden tegen hem in scherpe oppositie kwamen.

Wat de demonen betreft, werd Lilith (zie het tweede hoofdstuk p. 34) in den loop der middeleeuwen beschouwd als de eerste vrouw van Adam, dien zij echter verliet, zooals Bilderdijk in „De Echt" (1812) poëtisch heeft geschetst. Lilith leeft van alle onreinheid en verricht allerlei kwaad. Ze vliegt in de gedaante van een nachtuil rond en ontvoert, ja vermoordt zuigelingen. Lilith is een soortgelijk figuur als Herodias (z.b.) en haar naam komt in de heksenprocessen nog lang na de hervorming voor. (*G. C. Horst, Zauber-Bibliothek VI*, 1826, *p.* 86).

II

Gaan wij nu tot den Islam over, dan zien wij bij hem, inzake magie, hetzelfde, als bij het Christendom, schoon met minder intensiteit.

In den Koran II, 96 (102 — *volgens de uitgaaf van Abdullah Yusuf Ali, met Engelsche vertaling, Vol. I* 1937 *p.* 44 *vlg.*) verklaart

Mohammed dat de duivelen, die ongeloovig waren, de menschen tooverij leerden. Ook de profeet nam principieel een afwijzende houding aan tegenover de magie.

Aan de macht van het booze oog geloofden de Arabieren reeds voor het ontstaan van den Islam en Mohammed zelf zou hebben gezegd „Het booze oog is iets werkelijks, en bestond er in de wereld iets, wat sneller kon gaan dan het noodlot, dan zou het de uitwerking van den blik zijn" (*S. Seligmann, D. Zauberkr. d. Aug. p.* 23 *vlg.*).

In de geheele Islamitische wereld speelt het booze oog een geweldige rol. Een inboorlinge uit Jeruzalem zei eens tot een Duitsche dame: „Gij Europeanen gelooft het niet, maar het is toch waar: twee derden van alle graven zijn te wijten aan het booze oog en de verwaarloozing van de voorzorg er tegen is oorzaak van het derde deel." (*Seligmann, D. Zauber. d. Aug. p.* 26).

Van enkele personen wordt verzekerd, dat zij zich het booze oog met opzet eigen maken om onheil en ziekte over hun vijanden te brengen. (*Seligmann, D. Zaub. d. Aug. p.* 25).

Men tracht dan ook door verschillende middelen, bijv. door sluiers (bij vrouwen) door verwaarloosde kleeding (bij kinderen van rijke menschen) en vooral door amuletten zich tegen den gevreesden blik te beschermen, (*Seligmann, p.* 24 *vlg.*).

Aan het speeksel wordt, zooals wij straks uit een treffend voorbeeld zullen zien, ook in actieven zin magische uitwerking toegeschreven.

De beoefenaars der zwarte magie verwachten veel van tooverspreuken en — wel verwonderlijk — van de namen Gods.

Men combineert de letters, waaruit die namen bestaan, met de getalwaarde dier letters (a = 1 enz.) en vormt op die manier teekeningen, die meestal rechthoekig of veelhoekig zijn (*E. Doutté, Magie et Religion dans l'Afrique du Nord*, 1909, *p.* 151 *vlg.*, 209).

Een typisch voorbeeld, hoe zulke middelen voor booze doeleinden worden gebruikt, is het volgende (*Doutté, Mag. et Rel, p.* 283):

„Om iemand zijn ziel te ontnemen: Men moet den naam van God El Qâbid, d.w.z. degene die (de zielen) wegrukt gestadig herhalen; men moet ook dien naam op een blad van lood schrijven op het oogenblik dat Saturnus in zijn hoogtepunt staat en

voorts het magische figuur er tegen bij zich dragen. Die naam Qâbid is in hooge mate verderfbrengend. De doodsengel Azraïl spreekt voornamelijk hem uit. Wie er zich van bedient moet dit niet doen dan naar zijn beste weten, anders laadt hij een zware verantwoordelijkheid op zich.

Het gebruik van lood en relaties tusschen tooverij en astrologie zijn wij al eens meer tegengekomen, vgl. ons tweede hoofdstuk p. 37; hier willen wij nog opmerken dat in 't bijzonder het lood als het onder den invloed van Saturnus staande metaal werd beschouwd.

Het tooveren door middel van beelden en knoopen komt ook bij de aanhangers van den Islam vaak voor.

In een arabisch boekje over magie wordt bijv. het volgende voorschrift gegeven, (*Doutté, Mag. e. rel. p.* 61 *vlg.*):

„Teneinde iemand van het gebruik zijner ledematen te berooven, maakt men een wassen beeld dat die persoon voorstelt: men schrijft er, met een mes, welks handvat van hetzelfde was is gemaakt, den naam op van het slachtoffer en dien zijner moeder, evenals zekere geheimzinnige teekenen; vervolgens geeft men een slag tegen dat lid van het beeld wat men bij den persoon in quaestie wil ziek maken en op 't zelfde oogenblik wordt het werkelijke lid getroffen."

Nog karakteristieker is hetgeen de geniale Arabische geschiedschrijver Ibn Chaldoen (gest. 1406) heeft vermeld (*Doutté, Mag. e. rel. p.* 298 *vlg*):

„Wij hebben met onze eigen oogen, een dier magiërs het beeld zien vervaardigen van een persoon, die hij wilde betooveren. Deze beelden worden samengesteld uit stoffen, wier qualiteiten een zekere betrekking hebben op de oogmerken en plannen van dengene, die de handeling verricht en die, met het doel van te vereenigen en te scheiden, symbolisch de namen en hoedanigheden vertegenwoordigen van dengene, die het slachtoffer moet wezen. De toovenaar spreekt vervolgens eenige woorden over het beeld uit dat hij voor zich heeft neergezet en dat de werkelijke of symbolische vertegenwoordiging is van den persoon dien hij wil beheksen; daarna blaast hij en stoot uit zijn mond een gedeelte uit van het speeksel dat er in was bijeengegaard en laat tegelijkertijd de organen trillen die dienen om de letters van de boosdoende formule uit te spreken; dan spant hij boven het symbolische beeld een koord, hetwelk

hij voor dat doeleinde heeft meegebracht, en legt er een knoop in, om aan te duiden dat hij met vastberadenheid en volharding handelt, dat hij een verdrag sluit met den demon die zijn medewerker was bij de handeling op het oogenblik dat hij spuwde en om te toonen dat hij handelt met de onwrikbare bedoeling kracht bij te zetten aan de betoovering. Tengevolge van deze bedoeling en de verderf werkende (magische) namen, ontsnapt met het speeksel een booze geest . . . Het resultaat is, dat de magiër op zijn slachtoffer het kwaad doet neerkomen dat hij hem toewenscht."

Dit voorbeeld bevat, zooals men ziet, verschillende gegevens in zich. Ook blijkt er uit, dat volgens den Islam evenals volgens het Christendom de zwarte magiërs geacht worden een uitdrukkelijk verbond met de demonen resp. den duivel aan te gaan.

Zooals niet anders te verwachten, wordt ook door de volgelingen van Mohammed iets van iemands lichaam zelf of van datgene waarmee hij in liefst nauwe aanraking is geweest, als een krachtig toovermiddel beschouwd.

In een zekere landstreek van Marokko schrijft degene, die een bruid wil afkeerig maken van haar bruidegom, een tooverspreuk op het kaakbeen van een schaap, geslacht bij „het groote feest" d.w.z. het op den 10den dag van de laatste maand gevierde offerfeest, een andere spreuk op een ei, een derde op een boon en begraaft dit tesamen met eenige haren van de bruid onder den drempel van haar woning, voordat ze naar haar echtelijk tehuis wordt gebracht. (*E. Westermarck, Ritual and belief in Morocco*, 1926, *I, p.* 574).

Impotentie wordt o.m. aldus veroorzaakt:

De toovenaar neemt een halsdoek en legt dit ongemerkt op het een of ander lichaamsdeel van den bruidegom . . . daarna legt hij een knoop in dien halsdoek en de bruidegom blijft impotent totdat de knoop er weer is uitgehaald (*Doutté, Mag. e. Rel., p.* 290 *vlg*).

Wat de dieren betreft worden vooral de kikvorsch resp. de pad en de kat bij de tooverij gebruikt.

Wil men iemand ziek maken, dan moet men zekere verzen uit den Koran met den boozen wensch er bij op een blad rood papier schrijven en dit, na een bepaalde berooking, in den bek van een groenen kikvorsch steken, hem den bek met een draad

van roode zijde dichtsnoeren, desgelijks zijn linkerpoot met een draad vastbinden en het dier in stroomend water ophangen. Vervolgens spreekt men de verzen uit den Koran eenentwintig keer boven hem uit. — Door het papier weer uit den mond van den kikvorsch te nemen kan men eventueel een einde aan de beheksing maken (*Doutté, Mag. e. Rel. p.* 285).

Voor een evenzeer boos doel stopt men een pad in een holle bamboesstengel en verbergt ze onder den grond, na het uitspreken van zekere formules, (*Doutté, Mag. e. Rel. p.* 297).

Allerdolst is het volgende dat Westermarck mededeelt (*Rit a. Rel., II p.* 194):

Bij een zekeren marokkaanschen stam neemt de vrouw, die bevreesd is dat haar echtgenoot weer zal trouwen, twee katten met zich mee naar de zeekust, spant ze samen, evenals een paar ossen voor een speelgoed-ploeg en strooit eenig zout op het strand, terwijl zij zegt: „De katten zullen niet ploegen, het zout zal niet groeien, X zal niet trouwen."

Misschien is hierbij eenige oud-Egyptische invloed aan te nemen.

Ook aan gedeelten van een lijk, resp. aan de aanraking er mee, schrijft men tooverkracht toe.

Een ontrouwe echtgenoote bijv. gebruikt stukjes van een lijk of stoffen, die met een lijk in aanraking zijn geweest, om de oogen van haar man voor haar wangedrag te doen sluiten (*Doutté, Mag. e. Rel. p.* 301).

Ook in de landen van den Islam wordt zout nadeelig geacht voor de tooverij.

Wie een magiër wil worden, moet zich van gezouten voedsel onthouden, opdat een demon met hem kan spreken (*Westermarck, Rit. a. Bel., I p.* 362).

Diezelfde onthouding moet, gedurende zeven dagen, in acht worden genomen terwille van een zekere magische handeling, die tot doel heeft, zinnelijke liefde bij een vrouw op te wekken, p. 361.

De verandering van zwarte magiërs in dieren vindt evenzeer geloof (*Doutté, Mag. e. Rel. p.* 52).

Dat inzonderheid de vrouw van tooverij wordt verdacht, mag geen verwondering baren. De vrouw toch staat, volgens de in den Islam heerschende opvatting, bij den man zoowel in verstand als in religieus gevoel ten achter en bovenal zijn oude

vrouwen gevaarlijk (*Westermarck, Rit. a. Bel. II p. 6 vlg.*).

Van de heksen vertelt men veel wonderbaarlijks.

De heks zinkt in het water niet onder. De Kalief Walid I (705-715) herkende daardoor onder de van tooverij beschuldigde vrouwen degenen, die ter dood moesten worden gebracht (*Doutté, Mag. e. Rel., p. 35*).

Na zich het lichaam met koemelk te hebben besmeerd en den Islam te hebben afgezworen, vliegt de heks op een stok door de lucht, ze overmeestert de mannen die ze ontmoet en zuigt hun het bloed uit of verandert ze in dieren (*Doutté, Mag. e. Rel. p. 51 vlg.*).

Een soortgelijk iets als het vervaardigen van een „bijzitter" door de toovenaars der oudheid (Zie ons derde hoofdstuk p. 62) komt ook in Marokko voor (*E. Mauchamp, La sorcellerie au Maroc*, 1911, p. 223 *vlg*):

Tot afwering van onheil en om achter geheimen te komen resp. de toekomst te ontsluieren, neemt een vrouw uit den haard van een naburige weduwe een stuk hout dat begonnen is te branden; zij dompelt het in water, vervaardigt er een klein hemd voor en draagt het vervolgens door alle synagogen of moskeeën, over de graven der heiligen en langs alle oorden, waar demonen wonen (slachthuizen, riolen enz.) en roept dezen aan om de helderziendheid der houten pop te hulp te komen; zij moet, buiten de bezweringen om, het stilzwijgen bewaren.

's Avonds plaatst zij de pop op een meubelstuk, bedekt haar met een nieuw linnen en brandt op een komfoor gember en benzoë (een soort wierook): daarop ziet zij het stuk hout zich bewegen, de kamer verlicht worden door een vreemdsoortigen glans; langzamerhand verandert de pop zich in een kleinen demon die haar zegt: „Spreek, haast u, vraag wat ge wilt weten!" De vrouw richt haar verzoek tot den demon en krijgt van hem de gewenschte aanwijzing. Zij neemt alsdan het komfoor weg en de duivel verdwijnt.

De toovenaar neemt deel aan de samenkomsten der booze geesten; hij kan ook seksueelen omgang hebben met demonische vrouwelijke wezens. (*Doutté, Mag. e. Rel. p. 51, Westermarck, Rit. a. Bel. I p. 266*). Er wordt zelfs beweerd, dat uit zulk een verbinding wel eens kinderen zijn ontsproten. (*Westermarck t.p.*).

De toovenaars, zoowel als de heksen, worden zelfs van de meest verregaande perversiteiten beschuldigd. Het is lang niet

het ergste, wanneer bijv. Leo Africanus (gest. ± 1550) verzekert, dat te Fez de vrouwen, die er roem op dragen, in contact te staan met geesten, zich aan lesbische liefde overgeven. (*Beschrijving van Africa b. III, vgl. Westermarck, Rit. a. Bel. I p.* 579).

De Afrikaansche stammen gelooven dat men op magische wijze den regenval kan verhinderen, maar de middelen daartoe vindt men, omdat zij het algemeen welzijn schaden, in de boeken niet. (*Doutté, Mag. e. Rel. p.* 305).

Westermarck bericht dienaangaande het volgende (*Rit. a. Bel. II p.* 275):

„Toen ik, in 1910, in Fez vertoefde, werd aldaar bericht dat te Mequinez een vrouw juist in de gevangenis was geworpen, omdat ze met katten geploegd en zout gezaaid had, daarbij de woorden herhalende: „Katten zullen niet ploegen, zout zal niet groeien, regen zal niet vallen."

Ze was, naar men zeide, tot die beheksing van den landbouw omgekocht door iemand die een groote hoeveelheid graan bezat en de prijs ervan wilde doen stijgen.

Allervreemdst is wel dat nog heden ten dage in Noord-Afrika, evenals in het oude Griekenland (vgl. ons derde hoofdstuk p. 46) verhalen de ronde doen van het omlaag halen der maan door tooverij.

Doutté vernam, dat voor die handeling de moord op een kind wordt vereischt. (*Mag. e. Rel. p.* 303). In de vrij uitvoerige desbetreffende berichten echter, die schrijver dezes ter beschikking stonden, is hiervan geen sprake.

Merkwaardigheidshalve halen wij de beschrijving aan, die M. W. Hilton-Simpson van zulk een magische krachtproef heeft gegeven. (*Among the Hill-folk of Algeria*, 1921, *p.* 47 *vlg.*).

Het praktische doel is hierbij de bereiding van een toovermiddel, dat iemand van de heks wenscht te verkrijgen.

„Een oude vrouw . . . bekend als een „tooveres van de maan" schrijdt in het holst van den nacht naar een kerkhof en graaft daar de beenderen op van een sinds lang bijgezet lijk, welke zij op een vuur verbrandt met eenigen wierook en magische kruiden, tegelijkertijd de hulp van den Almachtige inroepende . . .

Zij bestrijkt dan slechts één harer oogleden met antimonium, een harer lippen met okkernoten-schors en één hand benevens één voet met henna. Hierna zal de zoeker naar het toovermiddel,

wiens zenuwen op dat oogenblik door de huiveringwekkende omgeving van een kerkhof bij nacht geducht beginnen te worden geschokt, met ontzetting opmerken dat de maan den hemel heeft verlaten en gewillig neer gaat dalen in een schotel met water, gereed om haar op te nemen. Ondertusschen wentelt de tooveres zich in razernij op den grond en roept de maan aan, haar nederdaling te bespoedigen, terwijl de grond onderwijl met de schokken van een aardbeving trilt. De maan glijdt tenslotte in het water van de schotel „grommende als een kameel wien de last op den rug wordt gelegd" — om de uitdrukking van een mijner berichtgevers te gebruiken — en doet in het water een soort van schuim ontstaan dat achter blijft. Gehoor gevende aan de krachtige bezweringen van den kant der tooveres, is de maan teruggekeerd naar haar eigen plaats aan het uitspansel en heeft de aardbeving opgehouden de kalmte van den nacht te verstoren.

Het schuim wordt door de tooveres zorgvuldig van het water afgeschept en vervolgens gedroogd; zij verkoopt er kleine hoeveelheden van tot een zeer hoogen prijs bijv. aan een vrouw, die begeerig is dit in 't geheim onder het voedsel van haar echtgenoot te mengen teneinde zijne genegenheid te behouden." (*De desbetreffende beschrijvingen bij E. Mauchamp, La sorc. a. Maroc, p. 255 vlg. en bij Westermarck, Rel. a. Bel. II p. 553 vlg. komen in hoofdzaak hiermede overeen*).

Als een opmerkelijke bijzonderheid dient echter vermeld, dat volgens Mauchamp de tooveres zich bij die handeling ontkleedt (*p.* 256). Dit is daarom te meer kenschetsend, omdat op een oud-Grieksche afbeelding de twee vrouwen die de maan omlaag halen, naakt zijn, vgl. ons derde hoofdstuk p. 46.

„Het omlaag halen van de maan" wordt dus bereikt door sterk op de fantasie in te werken en het een of andere stoffelijke hulpmiddel toe te passen.

Ook de belijders van den Islam achten de toovenarij strafbaar. Het booze oog kan vaak aanleiding geven tot gerechtelijke vervolging. (*Seligmann, D. Zaub. d. Aug. p.* 25). De toovenaar is — niet zonder reden — te beschouwen als een afvallige van den waren godsdienst en als zoodanig des doods schuldig. Wie echter een zwarten magiër heeft betaald, om iemand te doen sterven, ondergaat de doodstraf niet. (*Doutté, Mag. e. Rel. p.* 336 *vlg.*.) Rechtvaardig is anders.

V

DE LATERE MIDDELEEUWEN

Sinds ongeveer de tiende eeuw ontstonden verschillende sekten, voornamelijk die der Katharen — de naam is afgeleid van het Grieksche woord katharos d.w.z. rein — die op de wijze der Manicheërs een uitgesproken dualisme verkondigden. Mani, een Pers uit de derde eeuw n. Chr. zag in het geheele verloop der dingen een strijd tusschen het rijk des lichts en dat der duisternis. De stof is het booze principe en men moet er zich aan onttrekken door de strengste ascese. Het Manicheïsme telde vele aanhangers — ook Augustinus is jarenlang er een van geweest — maar werd van staatswege fel vervolgd en heeft zich in zijn eigenlijken vorm niet kunnen handhaven.

Omstreeks het begin der dertiende eeuw echter verkregen die dualistische denkbeelden, inzonderheid in Zuid-Frankrijk, zulk een invloed, dat zij een groot gevaar voor de Kerk opleverden, temeer daar zij in zeker opzicht de Christelijke opvattingen nabij kwamen. De kerk trad tegen de ketters — dit woord is een vervorming van Katharen — met groote energie op. In den z.g. Albigensen-oorlog werd de ketterij in Zuid-Frankrijk bedwongen en teneinde ook verder het Katholieke geloof te beschermen, benoemde Paus Gregorius IX (1227-1241) inquisiteurs (onderzoekers) met de opdracht, om, naast de bisschoppelijke jurisdictie, de ketters op te sporen en te bestraffen. Aldus ontstond de z.g. Inquisitie.

Reeds in de elfde eeuw kwam het geloof op, dat bij de samenkomsten der ketters de duivel zelf verscheen en zich liet aanbidden. De afgrijselijkste bijzonderheden werden dienaangaande verteld, dat men n.l. op die samenkomsten de meest perverse ontucht pleegde en een kind verbrandde, welks asch, met zekere spijzen vermengd, een geheimzinnig middel moest

opleveren. Een zegsman van omstreeks 1190 bericht, afgaande op bekentenissen van bekeerde ketters, dat de duivel zich aan zijn aanbidders als een zwarte kater vertoonde en zich op een niet te noemen plek liet kussen, waarop een allerwalgelijkste orgie volgde. De naam „Catharen" heette dan ook van catus (Lat. kat) te zijn afgeleid.

Katten spelen, zooals wij reeds gezien hebben, bij de magie een niet geringe rol, en dat inzonderheid zwarte katten licht den indruk maken van huiveringwekkende geheimzinnigheid behoeft niemand te verwonderen.

Ook het navolgende verdient in dezen hier te worden vermeld:

Gervasius van Tilbury, een auteur van omstreeks 1214, verzekert in zijn aan keizer Otto IV gewijde „Otia imperialia" (Voor 's keizers vrijen tijd). „Wij weten dat zekere vrouwen in de gedaante van katten tersluiks in den nacht door wakenden bespied en gewond, op den volgenden dag wonden en verminkingen van ledematen hebben vertoond. (c. 93)." Dit geloof dat hetgeen een toovenaar resp. heks in dierengedaante ondergaat, een terugslag heeft op zijn resp. haar menschelijk lichaam, zijn wij reeds bij de primitieve volkeren en elders tegengekomen en zullen wij ook later nog ontmoeten.

Men bracht als vanzelf de duivelaanbidding in verband met de magie, daar men ervan overtuigd was, dat de mensch door den bijstand der demonen tot handelingen in staat is, die anders het menschelijke vermogen verre te boven gaan. De inquisitie heeft dan ook reeds in de eerste decenniën van haar optreden haar aandacht op de tooverij, de wichelarij en al wat van dien aard is, gevestigd. Men mag hierbij wel opmerken, dat reeds het Manicheïsme geacht werd in nauwe betrekking te staan tot de tooverij, ofschoon de leer van Mani de magie evenzeer verwierp als de Kerk dit van oudsher had gedaan.

Daar men de ketterij als een gevaar beschouwde dat ten spoedigste moest worden gekeerd, ging men met zoo min mogelijk omhaal te werk, „eenvoudig en duidelijk, zonder dispuut van advokaten en rechterlijke formaliteiten." De geïncrimineerde werd reeds op aangeving, ja zelfs op kwaad gerucht, ter verantwoording gedaagd. Geëxcommuniceerden, eerloozen, ketters, medeplichtigen liet men als getuigen toe, alleen doodvijanden konden worden gewraakt. De namen van

den aangever en van de getuigen werden voor den aangeklaagde geheim gehouden. De ketter mocht niet ten gunste van den aangeklaagde getuigen. Boven alles kwam het er op aan dat de aangeklaagde schuld bekende, en om hem daartoe te brengen, deinsde men zelfs voor bedenkelijke middelen als het doen van strikvragen en dgl. niet terug. Men was, om het kort uit te drukken, er minder op bedacht, een onschuldige te sparen dan een schuldige zijn straf te doen ondergaan.

Het ergste was nog wel dat, op aandringen van Paus Innocentius IV, in 1252, de pijnbank, die, door Paus Nicolaas I. (vgl. ons vorig hoofdstuk p. 94) verworpen, in het Westen tot dusver althans geen integreerend bestanddeel van het strafproces uitmaakte, tegen de ketters werd aangewend. Weliswaar moest de inquisiteur, alvorens hij de pijnbank liet toepassen, eerst de toestemming hebben van den bisschop ter plaatse, wiens raad ook moest worden ingewonnen inzake de uitlevering aan het wereldlijke gerecht en de veroordeeling tot levenslange gevangenisstraf. Maar met dat al werd de aanwending van de pijnbank aan het goedvinden resp. de willekeur van den rechter overgelaten en zelfs geen edelman was er voor gevrijwaard. — Bijzonderheden betreffende de pijniging zullen later ter sprake komen.

Vrijspraak was bijna altijd slechts van voorwaardelijken aard; de ontslagene mocht er zich, bij een latere aanklacht, niet op beroepen.

Had de, voor den eersten keer aangeklaagde schuld bekend, en verklaarde hij zich bereid, zijn dwaling af te zweren, dan moest hij een pelgrimstocht doen of boetekruisen op zijn kleedij dragen of ook wel een hetzij kortere hetzij langere gevangenisstraf ondergaan. Een recidive of onboetvaardige ketter echter werd aan de wereldlijke macht overgeleverd die hem met den dood bestrafte. Geschiedde dit vroeger althans in sommige landstreken door den strop of verdrinking, sinds de dertiende eeuw was verbranding de gebruikelijke manier. De bedoeling van de vuurstraf was blijkbaar, niet alleen den schuldige zoo fel mogelijk te pijnigen, maar ook zijn lichaam zooveel men maar vermocht aan de vernietiging prijs te geven. Vgl. ook hetgeen wij dienaangaande in ons eerste hoofdstuk p. 15 hebben opgemerkt.

Het was onder die omstandigheden geen wonder, dat de

meest vermaarde denkers der scholastiek in niet geringe mate hun aandacht schonken aan de zwarte magie en de duivelleer.

Petrus Lombardus, die omstreeks 1150 in zijn „Liber sententiarum" (Boek der uitspraken) een samenvatting van de theologie beoogde, verklaarde (*boek II distinctie* (*onderscheiding*) 7): „De magische kunsten worden door middel van de wetenschap en macht der booze engelen beoefend." Hij behandelde voorts, in korte bewoordingen, voornamelijk de vraag van de inwerking der zwarte magie op het huwelijksleven (*boek IV dist.* 34).

Ook de grootste middeleeuwsche scholastieken, Albertus Magnus, Thomas van Aquino, Duns Scotus hebben op dit boek van Lombardus commentaren geschreven, waarin, zooals wij straks zullen zien, de desbetreffende onderwerpen nader worden behandeld.

Eerst echter zij het woord aan een minder bekend, maar zeer lezenswaardig denker, Willem van Auvergne.

Willem van Auvergne, van 1228-1249 bisschop te Parijs, die grooten invloed heeft uitgeoefend op de ontwikkeling der theologische studies aan de hoogeschool aldaar en ook Guilielmus Parisiensis wordt genoemd, schreef een werk „De Universo" (Over het heelal) dat men als een soort encyclopaedie kan beschouwen. Hij geeft daarin zeer uitvoerige en ook uit een „folkloristisch" oogpunt belangwekkende uiteenzettingen over wichelarij, tooverij, demonen en dgl. Wij willen er een en ander uit releveeren.

Volslagen lichtgeloovig is Willem niet. Hij verklaart o.m. dat, tengevolge van onze onkunde en het gebrek aan hulpmiddelen, „de magische feiten ten onzent hoogst zelden geschieden en geschied zijn." (*De Un. II*, 3, 23 *p.* 1003). „Maar," laat hij er spoedig op volgen „in de landen van Indië en in de overige aangrenzende streken is de hoeveelheid van dergelijke dingen groot," juist zooals er nu nog zijn, die aan een overvloed van wonderbaarlijke feiten in Indië resp. Tibet gelooven.

Hij twijfelt er niet aan dat men, met hulp der booze geesten, door tooverij onkuische liefde, belemmering van het geslachtsleven, verlamming, ja zelfs den dood van dieren en menschen kan veroorzaken (*II*, 3, 6, *p.* 967).

Betreffende de tooverij door middel van beelden, waar de menschen zoo vast aan gelooven, verklaart Willem: „dat in-

derdaad dergelijke envoûtementen somtijds plaats vinden." (*I*, 1, 46 *p.* 627). Men lette hierbij vooral op het woord „somtijds" en vergelijke deze uitspraak met de zooeven aangehaalde over de uitzonderlijkheid der magische feiten in Europa.

Willem tracht voornamelijk te betoogen, dat de magische beelden niet door een lichamelijk vermogen werken, daar dit immers een (hetzij onmiddellijk hetzij middellijk) contact zou vereischen. De magische beeldjes toch, die men vaak onder den grond begroef, werken niet op de aarde die hen van alle kanten omgeeft, weshalve het onmogelijk is, dat zij eenige uitwerking hebben door middel van hun lichamelijkheid. Bij het envoûtement zijn de booze geesten in het spel. (*t. p. p.* 626).

Het is dus geen wonder, wanneer op hetzelfde uur dat de zwarte magiër in een dergelijk beeld prikt of het in gloeiend water stopt, de demonen een soortgelijk lijden aan degenen doen ondergaan, tegen welke de beelden zijn vervaardigd (*p.* 627).

Dat heksen 's nachts huizen binnendringen om kinderen te ontvoeren en te verscheuren, is een waan, weliswaar bij de vrouwen onuitroeibaar ingeworteld; echter wordt aan booze geesten somtijds toegestaan om, in de gestalte van oude vrouwen, kinderen te dooden van ouders „die hun kleintjes dermate lief hebben dat zij God niet lief hebben," (*II*, 3, 24 *p.* 1005).

Het gebeurt somtijds ten gevolge van een ziekte, dat iemand zich verbeeldt, in een dier te zijn veranderd, maar het kan ook het gevolg zijn van duivelsche ingeving (suggestio) (*II*, 2, 35 *p.* 828).

Het geval van een weerwolf vermeldt hij t.p. en uitvoeriger (*II*, 3, 13 *p.* 983):

„Gedurende de dagen, dat die man bezeten was, dreef de duivel hem naar een verborgen plaats en liet hem daar als dood achter. Ten tijde echter dat de man verborgen lag, drong de duivel een wolf binnen of vertoonde zichzelf in de gedaante van een wolf aan de menschen en deed schrikwekkende aanvallen op menschen en dieren, zoodat ze voor hem vluchtten, vreezende door hem te worden verslonden. Ook ging het gerucht dat die man gedurende zekere dagen een wolf werd en hij geloofde dat zelf ook. . . . Evenzeer geloofde hij, dat hij die wolf was welke dergelijke aanvallen (op mensch en vee) deed."

Een reëele verandering van een mensch in een dier vindt dus niet plaats. Daarentegen kunnen de demonen het ontstaan

van licht te verwekken dieren als kikvorschen bespoedigen en door demonischen bijstand vermag een magiër dat ook. Maar onmogelijk is het, dat dieren als duiven, hazen enz. door tooverij worden voortgebracht, (*II*, 3, 23 p. 1003,)

Onze denker houdt zich dus in dezen aan de theorie van Augustinus (vgl. ons derde hoofdstuk p. 77)

Bij de doodenbezwering te Endor (vgl. ons tweede hoofdstuk p. 26-31) is, volgens den Auvergner (*II*, 3, 24, *p.* 1008), een booze geest in de gedaante van Samuel verschenen. Echter zegt Willem t.p. ook, dat sommigen ten opzichte van dit feit ten zeerste dwalen — dat wil zeggen een meer juiste opvatting huldigen.

De booze geesten die gehoor geven aan de bezweringen der magiërs vertoeven in een gedeelte van de atmosfeer (*II*, 3, 6 *p.* 968). Zij verschijnen meestal in de gedaante van onreine en schrikwekkende dieren als padden, slangen, zwarte katten (*p.* 969).

De demonen verwekken soms bij een mensch de illusie van seksueelen omgang; het is hun mogelijk, ja zelfs gemakkelijk, een kunstmatige bevruchting te veroorzaken, echter niet uit hun zelven, daar zij immers geestelijke substanties zijn, maar door den mannelijken levenskiem op de vrouw over te brengen, (*II*, 3, 25 *p.* 1009 *f.f.*). De geslachtelijke omgang is hierbij iets geforceerds, iets waar de mensch niet naar verlangt.

Ook op de levenlooze stof vermogen de demonen in sterke mate in te werken bijv. stormen op te wekken, schepen te doen zinken, huizen in brand te steken, (*II*, 3, 7, *p.* 972). Evenals Augustinus (vgl. ons derde hoofdstuk p. 81) verwijst Willem hierbij (*II*, 3, 13 *p.* 980) naar het eerste hoofdstuk van Job.

Bij de zoojuist genoemde uiteenloopende handelingen bestaat echter geen wezenlijk verschil tusschen de demonen onderling. Het is niet noodzakelijk dat de substantie of natuur van de demonen die branden veroorzaken, van nature (naturaliter) daartoe meer geschikt is dan die van demonen welke stormen opwekken, daar hun spiritualiteit (z.b.) ver afstaat van de naturen der elementen (*p.* 972 *vlg.*).

Men ziet hoe onze scholasticus — zooals trouwens ook andere van zijn geestverwanten — geducht met de termen „natuur" en „van nature" werkt zonder de zaak daardoor veel duidelijker te maken.

In de eerste plaats stelt hij „natuur" vrijwel gelijk met „substantie," een woord dat wij gewoonlijk met „zelfstandigheid" vertalen, maar omtrent welks beteekenis de opvattingen der philosofen zeer verschillend zijn. Hoe het zij, „natuur" beteekent hier blijkbaar hetzelfde als „aard". En die „natuur" is „van nature" (naturaliter) in meerdere of mindere mate geschikt tot de een of andere handeling. „Van nature" zal allicht gelijkstaan met „uiteraard" — men ziet in wat voor een verbiage men hier verward raakt.

Er is meer. Gewoonlijk beschouwt men demonen en wat door hen heet te worden verricht als iets „bovennatuurlijks," terwijl men onder „natuur" het wetmatige verloop der dingen verstaat buiten bovenmenschelijke wezens resp. occulte krachten om. In de bovenvermelde passage van Willem is zulks niet het geval, daar hij immers van de „natuur" der demonen spreekt. De uitdrukking „van nature" (naturaliter) heeft bij hem betrekking op datgene wat met de door God ingestelde orde overeenstemt. Ook dit kan aanleiding geven tot verwarring.

Later heeft Willem het nog over de „naturen" der elementen. Het woord „natuur" wordt, door het in het meervoud te gebruiken, niet duidelijker.

Het ware beter de vage en verwarring veroorzakende uitdrukking „natuur" en wat er van is afgeleid althans uit de wetenschap geheel te verbannen, (*Dr. K. H. E. de Jong „De Stoa. Een wereld-philosophie"*, 1937, *p.* 53-56).

Albertus Magnus (gest. 1289) de „doctor universalis", ook een scherpzinnig onderzoeker van feiten, heeft inzake magie en demonen verschillende uitspraken gedaan, voornamelijk in zijn commentaar op den bovenvermelden „Liber sententiarum" van Lombardus.

Hij betoont zich ook in dezen, zooals van hem te verwachten, nog al voorzichtig en is niet geneigd, alles wat van magie en dgl. verteld wordt, grifweg aan te nemen. De toovenaars, astrologen, droomuitleggers enz. zijn niet afkeerig van bedrog en de weinig ontwikkelden beschouwen licht datgene als noodzakelijk wat slechts toevallig is. Aldus in het geschrift „De somno et vigilia" (Over slaap en waken) (*II*, 5 *in de gezamenlijke werken, uitgaaf v. Iammy, V p.* 106).

De realiteit der booze tooverij ontkent hij geenszins, vgl. de volgende uitspraak in zijn commentaar op Lombardus' Liber

sententiarum (*IV dist.* 34, *art.* 8, *in de gez. werk*, XVI *p.* 710).

„Niemand mag er aan twijfelen, dat velen zijn betooverd geworden door de kracht en macht der demonen, omdat de heilige vaders dit zeggen en de Kerk dienaangaande rechterlijke bepalingen heeft gemaakt en het is ook duidelijk voor al diegenen, die iets van de zwarte kunst en van de uitwerkingen der beelden afweten."

Albertus t.p. (*art.* 9), de geneeskunst en de tooverij tegenover elkaar stellende, zegt dat de eerstgenoemde op redelijke wijze en door middel van (aardsche) schepselen werkt, de laatste daarentegen meer op experimenten dan op de rede berust en gebruik maakt van de macht der demonen.

Nog meer bepaald luidt het in zijn commentaar op Lombardus (*II, dist.* 7, *art.* 10 *gez. werk*, *XV p.* 90): „De magiërs verrichten hunne wonderen door partikuliere overeenkomsten van een met de demonen aangegaan verbond."

De eene tooverij kan, beweren de magiërs, door een andere te niet worden gedaan. Men mag echter — aldus Albertus — nooit de hulp van een bezweerder inroepen, maar moet liever het door de booze magie veroorzaakte leed altijd verdragen (*Comment. op Lomb. IV dist.* 34, *art.* 9 *gez. werk*, *XVI p.* 710).

Over de verandering in dieren en het doen ontstaan van dieren dacht Albertus evenzoo als Augustinus en Willem van Auvergne (*comm. op Lombardus II dist.* 7 *art.* 8, *gez. werk*, XV, 86, *vlg*).

Geslachtelijken omgang tusschen demonen en menschen acht ook Albertus een onomstootelijk feit: „wij hebben plaatsen gezien, waarin een man ternauwernood één nacht kan slapen, of een succubus-daemon komt tot hem (*Comm. op Lombard II dist.* 8, *gez. werk XV p.* 97). „Wat de quaestie van voortplanting betreft, weet ik naar waarheid niet wat ik moet zeggen, maar het lijkt meer aannemelijk (probabilius) dat de demonen ten opzichte van den een succubi en ten opzichte van de andere incubi zijn" (*Comm. op Lomb. II, dist.* 8, *art.* 5, *Gez. werk*, *XV*, p. 98).

De beroemdste leerling van Albertus Magnus, Thomas van Aquino, (gest. 1274), de grootste systematicus der scholastiek, gaat evenzeer op de magie en wat er mee samenhangt, nader in.

Thomas gelooft aan het „booze oog" en geeft dienomtrent

in zijn „Summa theologiae" d.i. „Samenvatting der godgeleerdheid" (*deel I vraag* 117 *artikel* 3) de volgende theorie:

„De oogen infecteeren de lucht, waarmee zij in aanraking zijn, tot op een bepaalden afstand. Door die beweging krijgen spiegels, die nieuw en zuiver zijn geweest, een zekere onzuiverheid tengevolge van den blik eener menstrueerende vrouw . . . Op die manier derhalve wordt, wanneer iemands gemoed hevig is bewogen tot boosheid, zooals dit meestal bij oude vrouwen gebeurt, op voorzegde wijze haar blik giftig en schadelijk, het meest voor kinderen, die een teer en gemakkelijk voor indrukken vatbaar lichaam hebben."

Dit herinnert sterk aan hetgeen in ons derde hoofdstuk p. 47 omtrent hetzelfde onderwerp is vermeld.

„Het is ook" aldus gaat Thomas voort „mogelijk dat tengevolge van de toelating Gods, of ook tengevolge van eenig occult feit, de boosheid der demonen hiertoe medewerkt, met wie de oude tooveressen eenig verbond hebben."

Thomas spreekt trouwens, in aansluiting aan Augustinus (zie ons derde hoofdstuk p. 74) herhaaldelijk van hetzij uitdrukkelijke hetzij stilzwijgende overeenkomsten tusschen de magiërs en de demonen, (*Summa Theol. I vr.* 110 *art.* 4, *e.a.*).

Aangaande de vraag „Of tooverij het huwelijk kan verhinderen?" (reeds bij Lombardus, z. b. p. 113) verklaart Thomas (*Commentaar op Lombardus b. IV, dist.* 34, *in vr. I art.* 3) dat wij, volgens de ware leer gelooven dat er engelen uit den hemel zijn gevallen en demonen geworden, die, tengevolge van de fijnheid van hun wezen, veel vermogen wat wij niet vermogen. Degenen, die hen tot de bedoelde daden aanzetten, worden boosdoeners (toovenaars) genoemd en door tooverij kan de geslachtelijke vereeniging worden verhinderd. En omdat het bederf van de eerste zonde, waardoor de mensch in de slavernij des duivels is geraakt, door de geslachtsdaad in ons komt, daarom wordt de macht om kwaad te doen den duivel door God bij deze handeling meer toegelaten dan bij andere.

Thomas schreef een verhandeling „De raptu" (Over de ontrukking, t.w. in de ekstase) over de vraag of die ontrukking slechts in den geest dan wel lichamelijk is; hij zegt dat dienaangaande verschillende meeningen bestaan en kiest geen partij.

Zooals uit Thomas uiteenzettingen valt op te maken, vermogen ook de demonen een werkelijke verandering van een

mensch in een dier niet te bewerkstelligen. (*Commentaar op Lombardus b. II dist.* 7, *vr.* 3).

Aangaande de doodenoproeping te Endor zegt Thomas het volgende: (*Summ. Theol. I vr.* 89 *art.* 8).

„Er kan van Samuel worden gezegd, dat hij zelf verscheen ten gevolge eener goddelijke openbaring, overeenkomstig hetgeen in Ecclesiasticus 46 wordt gezegd dat hij sliep (d.w.z. overleden was) en den koning het einde van diens leven bekend maakte. Of die verschijning was bewerkt door demonen, indien het gezag van Ecclesiasticus niet wordt aanvaard, omdat dit boek bij de Hebreën niet tot de canonieke geschriften wordt gerekend."

Met „Ecclesiasticus" wordt het geschrift van „Jezus Sirach" bedoeld, waarvan reeds naar aanleiding van Augustinus in ons derde hoofdstuk p. 79 sprake is geweest.

Ook laat Thomas, (*Summ. theol. II*, 2, *vr.* 95 *art.* 4) met verwijzing naar Augustinus' aan Simplicianus gerichte verhandeling (zie ons derde hoofdstuk p. 78) zich twijfelachtig uit. Opmerkelijk is, dat hij van Augustinus' geschrift „Over de acht vragen van Dulcitius" (zie ons derde hoofdstuk p. 79) in dezen geen kennis schijnt te hebben genomen.

Geslachtelijke omgang tusschen demonen en menschen is ook voor Thomas een feit. Wat het mogelijke gevolg van zulk een relatie betreft, gelooft Thomas onwrikbaar wat Albertus het meest waarschijnlijk acht. (*Summ. theol. I vr.* 51 *art.* 3).

De demonen vermogen, volgens Thomas, de lucht te beïnvloeden, vgl. zijn uitlegging van Iob I, lectio 3:

„Men moet in overweging nemen dat, daar alle voorzegde tegenspoed door Satan is veroorzaakt, het noodzakelijk is, te erkennen, dat, met toelating van God, de demonen een verstoring in de lucht kunnen veroorzaken, winden opwekken en bewerken dat vuur van den hemel valt, want hoewel de lichamelijke materie noch aan goede noch aan booze engelen op hun wenk gehoorzaamt tot het aannemen van vormen, maar alleen aan God den Schepper, toch, wat de plaatselijke beweging betreft, de lichamelijke natuur geboren is om de geestelijke natuur te gehoorzamen, zooals men bij den mensch kan waarnemen, want op het enkele gebod van den wil bewegen zich de ledematen zoodat ze datgene begeleiden wat volgens de beschikking van den wil in ons omgaat. Al hetgeen dus enkel door

plaatselijke beweging kan geschieden, dat vermogen niet slechts de goede maar ook de booze geesten door hun natuurlijke kracht te doen, tenzij zij van Godswege worden verhinderd; de winden nu en regenvlagen en andere dergelijke verstoringen in de lucht kunnen enkel door de beweging van dampen ontstaan, die uit de aarde en het water opstijgen; vandaar dat de natuurlijke kracht van een demon voldoende is om verschijnselen van dien aard te veroorzaken."

De zinsnede dat „de lichamelijke materie noch aan de goede noch aan de booze engelen op hun wenk gehoorzaamt tot het aannemen van vormen" moet wel beteekenen dat geen engel uit zich zelf bij machte is, eenig wezen van een specifieke vorm, bijv. een plant van een nieuw soort, te doen ontstaan.

De groote tegenstander van Thomas van Aquino, Duns Scotus (gest. 1308), beroemd om zijn scherpzinnigheid, was inzake tooverij en wat er mee samenhangt dezelfde opvattingen toegedaan als deze.

Hier zij aangehaald wat hij in zijn commentaar op Lombardus (*IV dist.* 34) aangaande de uitwerking der magie op seksueel gebied zegt (*Nieuwe uitgaaf van zijn werken XIX*, 1894, p. 403):

„Impotentie tengevolge van tooverij ontstaat door de booze geesten, die overeenkomsten met menschen gesloten hebbende, hun beloften nakomen — niet omdat zij betrouwbaar zijn, maar opdat anderen hen aanhangen (want als zij geen verdragen nakwamen, zou niemand hun dienen) en opdat diegenen, wien zij de beloften houden, hen vereeren. Want voornamelijk tengevolge van hun hoogmoed streven zij naar goddelijke eerbewijzen . . . Op die manier krijgt een tooveres, die een verdrag met den demon heeft, van hem gedaan dat hij een man aan een zekere handeling met een zekere vrouw verhindert zoolang het bij een zekere tooverij gebezigde middel, bijv. een gebogen naald of iets van dien aard in stand blijft."

Tegen een dergelijke betoovering moeten gebeden en andere kerkelijke middelen worden aangewend. Helpt dit echter niet, dan is het plicht, het middel der betoovering op te sporen en te vernietigen.

Gaan wij nu van de theorie tot de praktijk over, dan blijkt, dat tot omstreeks het jaar 1320 de processen, door inquisiteurs tegen toovenaars gevoerd, weinig talrijk waren in verhouding tot de processen over ketterij.

Paus Johannes XXII uit Cahors (Zuid-Frankrijk) deed in 1317 den bisschop dezer stad, H. Géraud, een proces aan omdat deze hem door middel van tooverij zou hebben belaagd. De bisschop kwam op den brandstapel. En spoedig daarna liet de paus een onderzoek instellen tegen eenige andere personen, die, naar het heette, medeplichtig waren aan dergelijke pogingen om hem alsmede eenige kardinalen, uit den weg te ruimen. In de bul dienaangaande van den 27 Februari 1318 staat o.m, „dat zij veelvuldig gebruik hadden gemaakt van spiegels en beelden, gewijd volgens een afschuwelijk ritueel, en dat zij . . . vaak booze geesten hadden aangeroepen, om door middel van deze iets tegen het welzijn van hun medemenschen te ondernemen." De aangeklaagden bekenden op de pijnbank en werden terechtgesteld. Zelfs een uiterst sceptisch deskundige erkent: „dat zij werkelijk zulke wassen beeldjes hadden vervaardigd, teneinde den paus uit de verte te dooden, is bij de algemeene verbreiding van dien waan natuurlijk zeer wel mogelijk." (*J. Hansen, Zauberwahn p.* 253). Daar in ligt echter opgesloten, dat de vervolgingen wegens tooverij althans op eenigen reëelen grondslag berustten.

In 1333 werd graaf Robert d'Artois aangeklaagd o.m. de vrouw en den zoon van Philips VI te hebben willen envoûteeren.

De rechtszittingen in deze geruchtmakende zaak hadden, op de meest plechtige wijze, plaats in het paleis onder het voorzitterschap van den koning zelf. De oorspronkelijke acten van dit proces bestaan nog.

(*Wij hebben de navolgende gegevens geput uit A. de Rochas, L'extériorisation de la sensibilité, 6 opl.*, 1909, *p.* 95-98).

Volgens de bekentenis van een monnik, Henry de Sagebran, had Robert hem een „voust" laten zien d.w.z. een wassen beeldje in de gelijkenis van een jong man en ter lengte van anderhalve voet. Toen de monnik het wilde aanraken, verbood Robert hem dit, daar het beeldje geheel gereed en gedoopt was, teneinde Jan, den zoon des konings, te dooden. Robert deelde hem verder mede dat hij nog een ander beeldje gereed had n.l. tegen de koningin „die geen koningin, maar een duivelin" was, en verzocht hem dit te doopen. De monnik weigerde en ook toen Robert hem opdroeg een ander te vinden om den doop te verrichten, verontschuldigde hij zich.

Inzake het doopen van een beeldje verwijzen wij naar een soortgelijk geval, vermeld in ons vorig hoofdstuk p. 101.

De bekentenis van dezen monnik, afgelegd den 31 Januari 1334, in tegenwoordigheid van den bisschop van Parijs, in wiens gevangenissen hij zich bevond, van den bisschop van Atrecht e.a. werd bevestigd door die van een anderen priester, Jean Aimery, op denzelfden dag en in tegenwoordigheid van dezelfde personen.

Een vrouw, in deze zaak betrokken, kwam op den brandstapel; graaf Robert slaagde er in naar Engeland te ontvluchten. „Men behoeft," zegt J. Hansen (*Zauberwahn p.* 357), „aan diens moorddadige bedoelingen niet te twijfelen."

Dergelijke handelingen met ernstige strekking moesten onwillekeurig er toe bijdragen het geloof te versterken aan gruwelen omtrent wier realiteit men menschelijkerwijs gesproken geen zekerheid kon hebben en waarbij de vrije loop werd gelaten aan de meest ongebreidelde en ziekelijke fantasterij.

In 1335 was er te Toulouse een heksenproces, waarbij, volgens een der meest bevoegde deskundigen, J. Hansen, „voor den eersten keer de geheele sabbath zich voor onze oogen ontvouwt". (*Zauberwahn, p.* 315).

Niet minder dan drieënzestig personen hadden zich te verantwoorden en inzonderheid legden twee vrouwen van rijpen leeftijd, na herhaaldelijk te zijn gepijnigd en herhaaldelijk te hebben herroepen, de meest bezwarende bekentenissen af.

Beide vrouwen, aangaande hun geloof ondervraagd, verklaarden dat er een volmaakte gelijkheid bestaat tusschen God en den duivel, dat de eerste de koning des hemels en de tweede die der aarde is, dat de zielen, welke de duivel verleidt, voor eeuwig op aarde of in de lucht vertoeven, dat de strijd tusschen God en den duivel zonder begin of einde is, dat nu eens deze, dan weer gene de overhand heeft en dat toentertijd — let wel niet in 1938! — de triomf van den Satan zeker was.

Ze erkenden, op den duivelssabbath te zijn geweest, die op verschillende plaatsen o.m. op de toppen der Pyreneeën en in hun geheel onbekende streken werd gevierd. Daar verscheen de duivel in de gedaante van een reusachtigen bok en liet zich aanbidden. De sabbathvierders pleegden ontucht met den duivel en onder elkaar. Ook verslond men het vleesch van pas-

geboren kinderen, terwijl het zout bij die afschuwelijke maaltijd ontbrak.

Acht van de beklaagden werden ter dood verwezen, elf tot levenslange, vierenveertig tot een gevangenschap van twintig jaren veroordeeld.

Volgens een berekening van Lamothe-Langon, die nog inzage had in stukken, die blijkbaar verloren zijn gegaan, zouden gedurende de jaren 1320 tot 1350 te Carcassonne (Zuid-Frankrijk) 400, te Toulouse 600 personen wegens tooverij zijn aangeklaagd en 200 resp. 400 zijn verbrand.

Bij een berechting van heksen te Toulouse in 1353 is er o.w. voor den eersten keer uitdrukkelijk sprake van een dans bij den duivelssabbath.

In 1376 voltooide Nicolaus Eymericus, generaal-inquisiteur van Aragon, die door zijn strengheid herhaaldelijk met de kerkelijke autoriteiten in conflict geraakte, zijn „Directorium inquisitorum" (Richtsnoer voor inquisiteurs) dat in geestelijke kringen kanoniek gezag verkreeg.

Het origineel van dit geschrift stond ons niet ter beschikking en wij hebben derhalve het navolgende hoofdzakelijk aan J. Hansen ontleend. (*Zauberwahn, p.* 271-275).

Eymericus tracht op alle mogelijke manieren aan te toonen „dat zij die de tooverkunst najagen en beoefenen als ketters zijn te beschouwen." Weliswaar bestaan er waarzeggers zonder meer, waarmee de inquisitie zich niet heeft te bemoeien, bijv. diegenen, die uit de lijnen der hand voorspellingen doen (chiromanten), anderen daarentegen, die bijv. van de heilige olie misbruik maken teneinde de toekomst of iemands zielsgeheimen te doorgronden, vervallen aan de jurisdictie der inquisiteurs. Alleen wanneer het twijfelachtig is of de middelen, door de geïncrimineerden aangewend, iets met ketterij te maken hebben, bijv. het mompelen van onverstaanbare woorden, moet men ze aan hun gewone rechters, d.w.z. de bisschoppen, overlaten. Bij de aanroeping der demonen echter, al geschiedt deze ook zonder offer, vervalt elke twijfel.

Bij die aanroeping zijn er drie manieren te onderscheiden. Sommige toovenaars vereeren den duivel in optima forma door bijv. voor hem te knielen, hem dieren te offeren, ter zijner eere kuischheid te betrachten, kortom door hem allerlei diensten te betoonen die men slechts Gode mag betoonen. Anderen men-

gen, in den vorm van een gebed, de namen van duivelen onder die van engelen en heiligen, roepen de duivelen als middelaars tusschen mensch en God aan, branden voor hen kaarsen — alles een hulde die slechts heiligen en zaligen geesten toekomt. Weer anderen verrichten handelingen waaruit niet duidelijk blijkt of een werkelijke aanbidding was bedoeld, zij trekken bijv. een tooverkring, lezen uit een boek over zwarte magie en roepen zoodoende den demon aan.

Eymericus volgt in zijne uiteenzettingen den gedachtegang van zijn voorloopers. De uitwerking van de tooverij, de min of meer groote schade, door haar den mensch toegebracht, is niet beslissend voor de juridische beoordeeling ervan. Den doorslag geeft steeds de manier van verbinding, waarin de mensch met den demon treedt en de vraag of van den demon iets wordt verlangd wat slechts God ons vermag te geven. Eymericus gaat echter in de interpretatie van dit beginsel veel verder, aangezien volgens hem alle onderscheidingen in dezen niet van ingrijpende beteekenis zijn en bijgevolg de inquisiteur bij elk geval, wanneer de schuld van den geïncrimineerde is gebleken, de straf in quaestie kan opleggen.

De voorstelling van de verhouding tusschen mensch en duivel had, zooals J. Hansen (*Zauberwahn p.* 275 *vlgg.*) zeer juist uiteenzet, in het verloop der jaren een opmerkelijke verandering ondergaan. Volgens de oudste opvatting roept de mensch den duivel op of verschijnt deze vanzelf en sluiten beiden een verdrag op voet van gelijkheid. De Christen zweert zijn geloof af en de duivel belooft hem hulp, om iets te verkrijgen, wat, in den regel, voor den mensch met gewone middelen onbereikbaar is. Volgens de latere opvatting daarentegen betoont de mensch bij zulk een overeenkomst de diepste onderdanigheid aan den duivel en bewijst hem een eer, die slechts God en de heiligen toekomt.

Geen wonder, dat in dien feodalen tijd de mensch in dat geval als een vasal van den duivel werd beschouwd wien hij, als aan een leenheer, den eed van trouw moest zweren. In sommige landen, met name in Frankrijk, was het gewoonte, die leenplicht ook door een kus op de hand of op den mond van den leenheer te bekrachtigen. De kus nu, dien de ketters resp. de toovenaars bij den sabbath den duivel — maar niet op zijn hand of op zijn mond — heetten te geven, werd derhalve

als een teeken van onderdanigheid opgevat en in dier voege vermengden zich wereldlijke en geestelijke opvattingen op de wonderlijkste en voor de slachtoffers meest verderfelijke wijze.

Wat de berechting der van tooverij beschuldigden betreft, halen wij uit de verkorte Fransche bewerking „Le Manuel des Inquisiteurs" de volgende uiteenzettingen aan van Eymericus over de pijnbank, daar zijn instructies dienaangaande wellicht de meest volledige zijn, die wij hebben. (*Le Manuel des Inquisiteurs*, 1762, *p.* 79-84).

„De pijnbank is . . . geen betrouwbaar middel om achter de waarheid te komen. Er zijn zwakke menschen die bij de eerste pijn zelfs misdaden bekennen die zij niet hebben bedreven, anderen daarentegen, krachtig en hardnekkig, zijn tegen de felste pijnigingen bestand. Er zijn er, die reeds vroeger een pijnlijk verhoor ondergingen en dit nu met meer standvastigheid doorstaan, daar hun (versta: reeds destijds ontwrichte) ledematen bijna terstond wederom lang worden uitgerekt . . . en er zijn anderen, die door de toepassing van toovermiddelen als 't ware ongevoelig worden en liever onder de folteringen zouden sterven dan iets te bekennen."

Bekent de aangeklaagde niet, dan kan men de pijniging op den tweeden en derden dag voortzetten, echter niet herhalen „want de pijniging mag niet herhaald worden, tenzij zich nieuwe aanwijzingen hebben voorgedaan, maar er is geen bezwaar tegen, haar voort te zetten."

Men mag echter geen ongebruikelijke pijnigingen aanwenden. De bedoeling is hierbij, dat men iemand niet door de pijnbank mag verminken of voor zijn leven lang invalide maken.

Bij de bestraffing wil Eymericus geen onderscheid gemaakt zien tusschen de bovenvermelde drie groepen van aanroepers der demonen; bij alle drie is er samenhang tusschen tooverij en ketterij en in alle gevallen moeten de schuldigen als zware ketters worden gestraft d.w.z. de boetvaardigen wacht na de afzwering van hun dwalingen levenslange gevangenis, de weerbarstigen en recidiven worden aan de wereldlijke macht overgeleverd, teneinde den dood te ondergaan.

Het gevolg van dergelijke opvattingen, die meer en meer post vatten, was, dat elke magische handeling, ook al beoogde ze geen misdaad, al was ze ook maar een poging om op, zij het

dan ongeoorloofde wijze een blik in de toekomst te slaan, als een gruwel werd beschouwd en de doodstraf tengevolge kon hebben.

Wij willen één typisch geval mededeelen.

Van 29 October 1390 tot 19 Augustus 1391 was er voor de wereldlijke rechtbank te Parijs een proces aan den gang tegen twee vrouwen die men als „waarzegster" en „tooveres" in hechtenis had genomen. Het zeer uitvoerige protocol geeft ons den besten kijk op de manier waarop zulk een proces voor de wereldlijke rechtbank werd gevoerd, voordat het latere begrip van hekserij ook in het wereldlijke strafrecht indrong. (*J. Hansen, Quellen u. Untersuchungen z. Geschichte d. Hexenwahns*, 1901, *p.* 520.)

De rechtbank bestond uit zeventien rechters en raadsheeren onder een voorzitter (prévôt), benevens vier advokaten. Toen een der beklaagden appel aanteekende bij het parlement des konings, de hoogste rechterlijke instantie, voegde dit drie raadsheeren en den „Krimineelen griffier des konings" aan de rechtbank toe.

Wij bepalen ons in het volgende bij het o.i. belangrijkste aangaande een der aangeklaagden, een zekere Macete.

Een man van goeden stand, Hennequin de Ruilly, had Macete verleid en zich na zeven weken met haar verloofd, maar vertrok, zonder met haar te trouwen, naar Spanje. In zijn afwezigheid leefde Macete met een anderen man, wenschte echter met Ruilly, die mooi, jong en rijk was, weer in relatie te komen. Ruilly keerde spoedig terug en Macete drong bij hem er op aan haar te trouwen. Ruilly antwoordde ontwijkend.

Toen nam ze een toovermiddel te baat; ze kocht was en pek en riep „Luciafer" te hulp. Zij zeide vervolgens over dat was en pek drie keer het evangelie van Johannes (blijkbaar slechts een gedeelte ervan), drie Onze Vaders en Ave Marias op, mengde beide stoffen door elkaar en bestreek daarmee gedurende drie nachten Ruilly tusschen zijn schouders, na van te voren nogmaals de hulp van Luciafer te hebben ingeroepen. „Zij geloofde" naar haar eigen woorden, „in gemoede dat, tengevolge van voornoemde bestrijking, deze Ruilly haar eerder huwde dan hij anders zou hebben gedaan." Het huwelijk was echter zeer ongelukkig, daar haar man haar sloeg alsook anderszins ruw behandelde. Toen besloot ze tot het envoûtement

over te gaan. Ze maakte een beeldje van een kind uit maagdewas en pek, riep onder de hand Luciafer drie keer te hulp, zeide weer driemaal het Johannes-evangelie (z. b.), het Onze Vader en Ave Maria op, zette daarna een bronzen met water gevulden pot op het vuur en deed er het beeldje in. Terwijl zij nogmaals de aanroeping enz. herhaalde, trok zij drie kruisen met de punt van een mes op het beeldje, maakte het beeldje in het water warm, draaide en mishandelde het beeldje verscheidene keeren en prikte ook af en toe met het mes er in.

Hansen merkt op (*Zauberwahn, p.* 359) dat „Luciafer" hierbij niet de minste vrees voor het „Onze Vader" en „Ave Maria" toont, ja, voor het kruisteeken en het Johannes-evangelie zelfs een soort voorliefde schijnt te hebben. Men was dan ook — zooals uit meer andere gegevens blijkt — geenszins altijd voor den duivel bevreesd en Macete bedoelde het per slot van rekening zoo kwaad niet. Ze wou zich immers voor mishandelingen vrijwaren en dit kan haar niemand euvel duiden.

Bij de ondervraging erkende Macete bovengenoemde praktijk verscheidene keeren te hebben toegepast en dat Ruilly iederen dag er over klaagde, aan benauwdheden en pijnen te lijden, in welk gezelschap hij zich ook bevond.

Daar hij echter desondanks niet ophield haar uit te schelden en te slaan, nam zij haar toevlucht tot betoovering door middel van de pad — zooals wij reeds gezien hebben, een der meest gevreesde handelingen in de zwarte magie. Toen echter begon men verdenking tegen Macete te koesteren en op aanwijzing van Ruilly zelf werd een doode pad als corpus delicti aan het gerecht vertoond.

Een der parlementsleden, die, zooals boven vermeld, er bij was gehaald, opperde de meening, dat dit geding veeleer door de bisschoppelijke rechtbank van Parijs en Meaux (onder welke Macete en de andere aangeklaagde ressorteerden) behoorde te worden beslecht, daar immers door de tooverhandeling geen dood maar slechts de ziekte van Macete's echtgenoot was veroorzaakt. De rechtbank sprak desondanks het doodvonnis uit, zond echter, toen in naam van beide bisschoppen formeel verzet werd aangeteekend, de acten naar het parlement en dit besliste dat de rechtbank te Parijs het onderzoek moest doen en de straf bepalen. Den 19den Augustus kwam Macete alsmede haar andere lotgenoote op den brandstapel.

De civiele rechtbank betoonde zich dus, in dit geval, onbarmhartiger dan de kerkelijke autoriteit.

Tot ongeveer het jaar 1400 is, zoover ons bekend, bij de processen over heksen, gevoerd voor de wereldlijke rechtbank, wel sprake van het envoûtement en dergelijke vergrijpen, maar niet van het bestaan eener toovenaars-sekte, van de heksenvlucht, van het boeleeren met Satan of van den duivelssabbath.

In 1424 (?) werd een heks te Rome terechtgesteld. Het meest uitvoerige bericht dienomtrent vindt men in het „Buch aller verbotenen Kunst, Unglaubens und der Zauberei" (1456) van Dr. Johann Hartlieb, lijfarts van hertog Albrecht III van Beieren. Daar lezen wij cap. 33:

„Hooggeëerde vorst, ik vertel u een feit dat mij en menigeen te Rome van zien en hooren bekend is. Het was in het zesde jaar sinds Paus Martijn was gekroond, toen ontstond te Rome een wangeloof dat sommige vrouwen en mannen zich veranderden in katten en vele kinderen te Rome doodden. Op een zekeren tijd kwam een kat in het huis van een burger en beet diens kind in de wieg. Het kind schreeuwde, de vader stond vlug op, nam een mes en gaf de kat, toen ze door een raam uit wilde, een slag door het hoofd. 's Morgens heel vroeg liet de vrouw zich de H. Sacramenten toedienen; de buren beklaagden haar om hare ziekte, zooals het daar gebruik is. De buurman beklaagde haar ook; zij antwoordde hem: „Ware mijn ziekte u leed, gij zoudt mij dit niet hebben gedaan." Den derden dag werd bekend, dat de vrouw een wond aan haar hoofd had. De buurman dacht aan de kat; ook aan haar woord; hij bracht het voor den senaat. De vrouw werd gevangen genomen en . . . zij zeide voor de rechters luidkeels, dat, als zij haar zalf had, zij er van door wilde vliegen. O, hoe gaarne had ik en menig hoveling gezien dat men haar die zalf had gegeven. Toen stond een dokter op en zeide, dat de zalf haar niet moest worden gegeven, want de duivel zou, met Gods toelating, groote dwaling kunnen veroorzaken. De vrouw werd verbrand, dat heb ik gezien."

En kort daarop:

„Uwe genade zou kunnen vragen: „Waarom doen de oude vrouwen dat meer dan de mannen?" Hierop antwoorden de meesters (inquisiteurs) dat de vrouwen gewoonlijk wankeler zijn in hun gemoed en geloof; daarom heeft de duivel meer vat op haar dan op de mannen."

Den 30sten Mei 1431 werd het meest bekende slachtoffer der heksenprocessen, de maagd van Orleans, te Rouen als recidive tooveres verbrand. De Engelschen waren de hoofdbewerkers van dezen justitieelen moord, maar de universiteit van Parijs draagt er voor een groot deel mede de schuld aan.

In 1456 viel Jeanne d'Arc, wier moeder toen nog leefde, eerherstel ten deel door de bemoeiing der Fransche regeering. De Kerk zelf heeft haar in 1909 zalig gesproken en in 1920, op den verjaardag van haar marteldood, heilig verklaard.

Ook in de letterkunde is de figuur van Jeanne d'Arc op zeer uiteenloopende wijze behandeld.

Twee voorbeelden.

In het eerste gedeelte van de op naam van Shakspeare staande tragedie „Hendrik VI" treedt de „Pucelle" op als een echte heks, die met booze machten in contact staat en terecht op den brandstapel komt. Ze gedraagt zich zedeloos en verregaand vlegelachtig, bijv. wanneer zij den zieltogenden hertog Bedford hoont (*3e bedr. 2e toon.*):

„Wat wil je, oude sukkel? Met den dood
Een lans gaan breken op je leuningstoel?"

Maar ze is dapper en in de hoogste mate vaderlandslievend. Als de kans voor de Franschen hachelijk staat, bezweert zij de booze geesten (*5e bedr. 3e toon.*):

„Neemt dan mijn ziel, mijn lichaam, ziel en alles,
Eer England over Frankrijk zegepraal'!"

R. Southey daarentegen heeft in het door hem op negentienjarigen leeftijd geschreven en in 1795 verschenen epos „Joan of Arc" den nadruk gelegd op de „heiligheid van haar karakter." Zijn maagd van Orleans betoont niet slechts ontstuimige dapperheid maar is ook humaan; zij verzet zich tegen hen, die „evenzeer kortzichtig als gevoelloos neerzien op al datgene, wat den ontzettenden oorlog kan verzachten en veredelen" (*zang VIII*). En als zij, aan het slot van het gedicht den koning de kroon op het hoofd heeft gezet, vermaant zij hem „te regeeren overeenkomstig de wetten, die het volk hem heeft toevertrouwd," en om niet „ter vergrooting van eigen macht, zijn onderdanen aan hun tehuis te ontrukken en ter slachting te voeren." (*zang X*).

Blijkens een document in het departements-archief te Grenoble zouden, gedurende de jaren 1428-1447 in Dauphiné in

't geheel 110 vrouwen en 57 mannen door de wereldlijke overheid tot den dood door vuur of verdrinking zijn veroordeeld; slechts enkelen hunner redden zich door de vlucht.

De dominicaan Johannes Nider, professor in de theologie te Weenen, schreef in de jaren 1435-1437 gedurende het concilie te Basel, waaraan hij deelnam, zijn herhaaldelijk gedrukt werk „Formicarius" (Mierenboek), waarin hij, naar aanleiding van Spreuken VI, 6 de menschen vermaant, een voorbeeld te nemen aan de mieren. In dit zijn beroemdste werk heeft hij het herhaaldelijk over tooverij en wat er mee samenhangt.

Hierin is er sprake van personen, die met de demonen ongeoorloofde overeenkomsten aangaan. (*boek II, c.* 4).

Wat de booze inwerking der tooverij op het seksueele leven betreft, is Nider dezelfde opvatting toegedaan als Thomas van Aquino en andere beroemde scholastieken (*boek V, c.* 5).

Ook dat door zwarte magie ziekte, waanzin en dood kan worden veroorzaakt alsmede schade toegebracht aan het bezit en aan de huisdieren, lijkt hem niet twijfelachtig (*boek V, c.* 3).

Vraagt men, hoe het komt, dat inzonderheid de zwakke sekse zich tot de hekserij durft te verstouten, dan luidt Niders antwoord (*boek V*, 8):

Er zijn in de wereld drie dingen, die, wanneer ze de hun gestelde perken te buiten gaan, het toppunt van deugd of slechtheid bereiken, al naarmate ze door een goeden of boozen geest worden bezield, n.l. de tong, een geestelijke en de vrouw.

Aangaande de boosheid der vrouwen zegt Jezus Sirach (zie ons derde hoofdstuk p.79) in zijn spreuken XXV, 16:

„Ik zou liever bij een leeuw en een slang willen vertoeven, dan samenwonen met een slechte vrouw."

En Johannes Chrysostomus d.w.z. Guldemond, een bekend prediker, gest. 407 n. Chr. verklaart in zijn homilie over Matthaeus XIX, (10 *f. f.*) „Het is niet goed te trouwen. Want wat is een vrouw anders, als een vijandin der vriendschap, een onontkomelijke straf, een noodzakelijk kwaad, een geboren verzoeking, een wenschelijke ramp, een huiselijk gevaar, een vermakelijke schade, een euvel der natuur met mooie kleuren overtrokken? Derhalve, indien het een zonde is, haar weg te zenden, maar een marteling haar te houden, is het noodzakelijk dat wij of haar wegzenden en boeleeren of haar houden en iederen dag ruzie hebben."

Er volgen nog andere ongunstige uitspraken over het zwakke geslacht, maar ook wordt aan de goede vrouwen alle lof toegekend.

Zeer opmerkelijk is hetgeen Nider (*boek II, c.* 4) over de heksenvlucht zegt. Door droomen — aldus betoogt hij — worden zeer velen dermate misleid, dat zij bij het ontwaken meenen iets werkelijk te hebben gezien wat zij slechts met hun inwendig zintuig hebben waargenomen. En dan vermeldt hij het volgende geval:

„Ik heb uit den eigen mond van mijn leermeester gehoord dat een pater van onze orde een gehucht binnentrad, waar hij een vrouw aantrof, die zoo zeer verbijsterd was dat zij geloofde in het nachtelijk uur met Diana en andere vrouwen door de lucht te worden gedragen. Toen de pater haar wangeloof door gezonde redeneeringen trachtte te verdrijven, verzekerde zij hardnekkig dat zij meer geloof sloeg aan de ervaring. Daarop zeide de pastoor: „Sta dan toe dat ik aanwezig ben, wanneer gij u uit de nabijheid verwijdert." Zij antwoordde: „Goed, gij zult zien dat ik mij verwijder in tegenwoordigheid van — als gij wilt — volwaardige getuigen." Teneinde derhalve, uit ijver voor haar zieleheil, de vrouw van haar waanzin te overtuigen, keerde de pater op den dag, dien zij voor haar heksenvlucht had bepaald, terug en was aanwezig met geloofwaardige menschen. Zij echter ging in een baktrog, die op een bank was geplaatst en zette zich daar neer. Na tooverwoorden te hebben gesproken en een zalf te hebben aangewend boog zij het hoofd achterover, sliep in en had terstond door de inwerking van den demon droomen over de meesteres Venus en andere superstitiën van zulk een levendigheid dat ze een soort gejubel met gedempte stem liet hooren en bracht daarbij door haar handgeklap den trog, waarin zij zat, te zeer in beweging, zoodat deze, van de hooge bank afvallende, het hoofd van de er onder liggende vrouw niet weinig kneusde. Toen ze zoo op den grond lag en zich niet van de plaats bewoog, riep de pater haar, die reeds ontwaakte toe: „Waar ben je in 's hemelsnaam? Ben jij bij Diana geweest, jij, die, naar het getuigenis der aanwezigen nooit van den trog zijt weggegaan?" Door dit feit dan en een verstandige toespraak bracht hij de vrouw er toe, haar dwaling te verfoeien."

Man kan zeggen: dit is een verhaal uit de tweede hand zonder

nadere aanwijzingen en derhalve weinig geloofwaardig. Het zij zoo.

Nider vermeldt, op grond van de bekentenis eener tooveres, de volgende bijzonderheden aangaande de heksenzalf: (*b. V, c. 3*)

„Wij belagen de nog niet gedoopte kinderen of ook de gedoopte, vooral wanneer zij niet door het teeken des kruises en gebeden worden beschermd; wij dooden ze door onze tooverkunsten in de wieg of naast hun ouders liggende. En wanneer men meent dat zij verstikt of tengevolge van een andere oorzaak gestorven zijn, stelen wij hun lijken heimelijk uit de graven en koken ze in een ketel totdat de beenderen losraken en bijna al het vleesch (in verdunden toestand) kan worden ingeslurpt en gedronken. Uit de meer vaste stof hiervan maken wij een zalf, geschikt voor onze wenschen, kunsten en veranderingen (in dieren); met het meer vloeibare vocht echter vullen wij een flesch of een zak. Wie hieruit, met inachtneming van enkele ceremonieën heeft gedronken, wordt terstond een medeweter en meester van onze secte."

Vermeldenswaardig is ook dat Nider, in het achtste hoofdstuk o.m. de aandacht heeft geschonken aan de maagd van Orleans. Meester Nicolas, afgevaardigde der Parijsche universiteit, had hem mondeling omtrent haar proces nader ingelicht. Nider schijnt er niet aan te hebben getwijfeld, dat de heldin onder den invloed stond van booze geesten.

Over de incubi en succubi deelt Nider allerlei interessants mee; het navolgende voorval uit zijn tijd zij hier aangehaald (*b. V, c. 9*):

Ten tijde van het Concilie van Constanz (1414-1418) was er in die stad ook een ongeloofelijke menigte van lichtekooien aanwezig. In die dagen kwam, volgens Nider, in dezelfde diocese op het open veld een, wat haar lichaam betreft, naar het scheen, zeer mooie vrouw een koerier op den weg tegemoet. Zij wilde dien man tot een ongeoorloofde handeling verleiden maar hij deinsde ervoor terug. Daar hij echter, in zijn eenvoud de vrouw had gevraagd, vanwaar zij kwam, antwoordde zij: „Van het Concilie te Constanz". En, na de beurs die zij aan haar zijde droeg te hebben geopend, voegde zij er aan toe: „Zie al dat geld heb ik aldaar met mijn lichaam verdient". En meteen verdween zij terstond als rook. „Dat zij een succubus was,

bleek uit hare schaamtelooze taal en haar vlucht." — Dat is nog niet zoo zeker, zal menigeen opmerken.

Nider gelooft vast dat de demonen, en, door hun hulp, de toovenaars invloed kunnen hebben op het weer, (*b. V, c.* 4). Ter bevestiging haalt ook hij Job 1 en 2 aan benevens de boven geciteerde passage uit Thomas van Aquino.

Den 25sten October 1440 kwam te Nantes Gilles de Rais (ook, minder juist, Retz gespeld), maarschalk van Frankrijk, op den brandstapel. Hij had te weelderig geleefd en tot herstel van zijn berooide financiën toevlucht gezocht bij de alchemie. Hij werd beschuldigd van lustmoord op zeer vele kinderen en van duivelsaanbidding. Er is in dat proces ongetwijfeld veel duisters en men krijgt sterk den indruk dat er politieke intrigues bij in het spel waren. In elk geval lijkt het niet raadzaam, alle afschuwelijkheden grifweg te gelooven, die J. K. Huysmans in zijn roman „Là bas" (1891) met griezelige artisticiteit beschrijft.

A. M. Tostatus, die in 1455 als de meest geziene theoloog van Spanje overleed, heeft in zijn uitvoerigen bijbelcommentaar ook de quaestie van de heksenvlucht behandeld.

In zijn aanteekeningen op Genesis II, 21 gaat hij (*hoofdst.* 13 *vraag* 354) na, hoe het kwam dat Adam geen pijn gevoelde toen hem de rib werd ontrukt. Dit kwam o.m. „omdat er zekere middelen zijn, die overeenkomstig de natuur, het gevoel van pijn wegnemen, want wanneer men met zekere mixturen die lichaamsdeelen zalft waarin gebrand of gesneden moet worden, zal er geen pijngevoel zijn. Wij weten ook, dat er een soort zalf is, waardoor de geest zoo zeer wordt verbijsterd en de mensch aan zich zelf ontrukt, dat er gedurende een zekere tijdruimte geen gevoel in dengene wordt gevonden, die met deze stof is gezalfd, hetgeen ook in onze dagen in deze streek van Spanje is gebeurd. Er zijn immers zekere vrouwen, die wij heksen noemen, welke beweren dat zij, na een zalving en het uitspreken van een bepaald formulier, wanneer zij het willen, naar verschillende oorden heengaan, waar mannen en vrouwen samenkomen en zich in alle soorten van genietingen zoowel wat spijzen als omhelzingen betreft vermeien. Toen men aan een zeker vrouwtje van deze sekte aangaande die zaak geen geloof sloeg, beloofde zij dit in tegenwoordigheid van velen te zullen doen, maar na het uitspreken van het formulier en de insme-

ring lag zij voor het oog der omstanders als ontzield neer en toen zij, na eenige uren tot zichzelf gekomen en ontwaakt was, verzekerde zij, in die of die oorden te zijn geweest en met vele, in die streek bekende personen van diezelfde sekte, wier namen zij opgaf, verschillende lusten te hebben genoten. De aanwezigen echter wisten dat zij zich hierin vergiste, daar zij gedurende dien geheelen tijd in hun tegenwoordigheid ontzield had gelegen en zich niet van de plek had bewogen. En om de zaak meer proefondervindelijk te behandelen, pasten zij vuur en slagen toe, maar, ofschoon fel gebrand en zwaar geslagen, werd zij niet wakker. Zij trachtten haar ervan te overtuigen, dat zij zich vergistte aangaande hetgeen zij beweerde en ze voegden er aan toe dat zij haar met vuur en slagen hadden bestookt. Zij ontkende dit standvastig, daar zij inderdaad niets had gevoeld; eindelijk echter, toen zij de brandwonden en litteekens der slagen zag, nam zij, schoon ternauwernood, als waar aan hetgeen men haar verzekerde."

Dit verhaal is in wezen hetzelfde als het bovenvermelde bij Nider, wijkt echter in bijzonderheden af, terwijl ook plaats en tijd althans eenigszins bepaald worden opgegeven. Is het desondanks ook maar een sprookje?

Hoe dit zij, men zou uit die passage opmaken, dat Tostatus toentertijd (1436) de heksenvlucht als iets onwerkelijks beschouwde. In zijn commentaar op Mattheus IV, waar hij uitvoeriger op de zaak ingaat, is hij een afwijkende opinie toegedaan.

De argumenten van diegenen, die, op grond van den Canon Episcopi, (zie ons vorige hoofdstuk p. 89), de reëele heksenvlucht ontkenden, tracht hij aldaar vraag 47 te weerleggen inzonderheid door een beroep op bijbelplaatsen en op de „dagelijksche ondervinding." „Want," zegt hij, „wij kennen velen, die als in een oogenblik zich uit verre oorden naar andere plaatsen hebben overgebracht, hierbij geholpen door demonen, die de hoofdbewerkers der tooverijen zijn. En dit is zoo duidelijk, dat het onvoorzichtig zou zijn, dit te ontkennen, daar duizend getuigen zich ons voordoen, die daarvan afweten."

En kort daarop: „Hetgeen gezegd wordt van vrouwen, die gedurende de nacht door verschillende oorden heensnellen, is ook waar. Want dikwijls is dit ontdekt en gerechtelijk gestraft . . . En men kan niet zeggen, dat dit in den droom ge-

beurt, daar niet alleen zij, die het ondergingen, maar ook verscheidene anderen getuigen van die zaak waren. Er is geen reden, hieraan te twijfelen. Waar is echter dat bij eenvoudige menschen dienaangaande met eenige waarheden veel onwaars is vermengd, omdat de demonen niet alleen wat de zeden, maar ook wat het geloof betreft, verderf willen veroorzaken. En de heilige leer verbiedt die dingen te gelooven, omdat het meeste daarvan tegen het geloof indruischt."

In den Canon Episcopi" — aldus betoogt Tostatus verder — „wordt niet ontkend, dat vrouwen 's nachts door demonen kunnen worden vervoerd en verschillende ruimten doorvliegen, maar wel wordt verboden, al dat te gelooven wat die vrouwen zelve beweren, dat zij n.l. met Herodias of Diana, een godin der heidenen, wandelen en gelooven, dat deze een godin is." Herodias of Diana zijn immers geen godinnen, maar demonen, die zich in de gedaante van godinnen laten vereeren. Zoo is het ook onwaar, wat die vrouwen beweren, dat zij op zekere dieren door de lucht rijden. Geen dieren kunnen als in een oogenblik zulke groote afstanden door de lucht afleggen, maar het waren demonen, die de gedaante van dieren hadden aangenomen.

In cap. 34 van zijn bovenvermeld werk verzekert Dr. Hartlieb, dat wie de kunst wil leeren hagel en regenbuien te veroorzaken, God, de H. doop en alle Christelijke genade moet verloochenen. Hij beroept zich dienaangaande op hetgeen hijzelf in het jaar 1447 mocht constateeren.

Dr. Hartlieb verkreeg n.l. van zekeren Duitschen vorst de gunst dat een gevangen heks slechts met ballingschap zou worden gestraft, wanneer zij hem leerde regenbuien en hagel te maken.

„Toen ik" — aldus zijn eigen woorden — „tot de vrouw en den kettermeester in één vertrek alleen kwam en haar onderwijs verlangde, zeide de vrouw, dat zij mij niet van de zaak op de hoogte kon brengen, tenzij ik alles wilde doen wat zij mij leerde. Ik vroeg wat dat was en zeide alles te willen doen waarmee ik God niet zou vertoornen en niet tegen het Christelijk geloof in handelen. Zij lag met den eenen voet in een ijzer en sprak tot mij deze woorden: „Beste jongen, gij moet in de eerste plaats God verloochenen en nooit troost noch hulp van Hem begeeren; daarna moet gij den doop en alle sacramenten

waarmee gij gezalfd en gemerkt zijt, verloochenen. Daarna moet gij verloochenen alle heiligen Gods en inzonderheid zijn moeder Maria; daarna moet gij u met lichaam en ziel overgeven aan de drie duivelen die ik u noem; die geven u een tijd om te leven en beloven u, uw wil te vervullen zoolang totdat die tijd is voleindigd." Ik zeide tot de vrouw: „Wat moet ik meer doen?" De vrouw zeide: „Niets meer; als gij de zaak begeert, ga dan naar een geheim oord en roep de geesten aan en offer hun het N.(sic), dan komen zij en maken voor u in een uur hagel waar gij wilt." Ik zeide tot de vrouw, dat ik geen van die dingen wilde doen; zij moest mij, zooals ik van tevoren had gezegd, zulk een kunst mededeelen waarmee ik God niet zou vertoornen en niet tegen het Christelijk geloof in handelen, dan wilde ik haar vrijmaken. Zij zeide dat zij die zaak niet anders kon doen."

De vrouw kwam, zooals te verwachten, op den brandstapel.

Men lette er wel op dat dit gesprek in tegenwoordigheid van den kettermeester plaats vond. Waarschijnlijk begreep de vrouw, dat, wanneer zij een ander antwoord gaf, haar nog ergere pijnigingen wachtten dan ze reeds had moeten doorstaan. Het aanbod van vrijlating zal ze als een valstrik hebben beschouwd, (*S. Riezler, Geschichte der Hexenprozesse in Bayern*, 1896, *p.* 71, *f.f.*).

Zeer gezaghebbend was het „Flagellum haereticorum fascinariorum" (Geesel der kettersche toovenaars) in 1458 geschreven door den dominicaan Nicolaus Jacquier, die als inquisiteur in Frankrijk en elders optrad.

Met groote energie verdedigt hij de realiteit van de heksenvlucht en van den duivelssabbath. Er bestaat een toovenaarssekte, wier gedoe geweldig afwijkt van de begoochelingen, waaraan zekere vrouwen onderhevig waren, zooals in den Canon Episcopi wordt vermeld. Jacquier beroept zich te dien aanzien o.m. op het volgende feit, (*cap.* 7):

„In dit jaar, t.w. in 1458, heeft iemand voor het gerecht uit eigen beweging bekend, dat eens, toen hij zelf een jongen was t.w. van vijf of zes jaren, zijn moeder hem zelf met een broertje van hem, dien zij op de armen droeg en met een zuster van hem naar de samenkomst der toovenaars voerde en die drie kinderen den demon opdroeg, die in de gedaante van een bok verscheen. De moeder zelf onderrichtte hen, dat deze

hun heer en meester was, die hun veel goed zou doen en deed genoemde kinderen voorzegden demon met de hand aanraken boven het hoofd van voorzegde gedaante en de demon zelf dien zij Tonyon noemden, raakte alle drie bovenvermelden met zijn voorsten voet aan de heupen aan en drukte hun een onuitdelgbaar teeken in, hetwelk voornoemde persoon zelf, die dit bekende, droeg, en dat, ter grootte van een boon, te zien was. Tal van jaren na voornoemde introductie volhardde hij in voornoemden cultus der secte met zijn bovenvermelden broer en zuster, want hij was om en bij de zestig jaren, toen hij het bovenvermelde bekende, uit eigen beweging, zooals gezegd is. Daden en samenkomsten dezer ketterij en toovenaarssecte, zijn dus geen fantastische illusies maar perverse en goddelooze werkelijke en lichamelijke handelingen van wakenden, en doemwaardige verrichtingen van willenden en instemmenden tot gehoorzaamheid aan booze geesten."

Opmerkelijk is, dat Jacquier spreekt van een „synagoga" der toovenaars. Men geloofde immers, zooals wij in ons vorig hoofdstuk p. 101 gezien hebben, vrij algemeen dat de Joden sterk de zwarte magie beoefenden.

In een bul van Paus Eugenius IV (1440) was er sprake van toovenaars „die met een populairen naam Waudenses worden genoemd." „Waudenses" d.w.z. Vaudois zijn eigenlijk de bewoners der landstreek Vaud of Wallis, in Zwitserland aan de grens van Savoye. De naam Vaudois verbreidde zich snel in Frankrijk en werd omstreeks 1460 door de theologen in dier voege verklaard dat de oude Waldensen — een omstreeks 1180 ontstane ascetische en met de kerk op zeer gespannen voet levende secte — nog meer ontaard en tot toovenaars waren geworden. De „Vauderie" sloot in zich het boeleeren met den duivel en het deelnemen aan diens sabbath, die bijna uitsluitend op afgelegen bergen werd gevierd.

Veel opzien baarden inzake „Vauderie" de processen in 1459 en de daaropvolgende jaren te Atrecht, dat toentertijd tot Bourgondië behoorde. (*Wij hebben de gegevens dienaangaande voornamelijk geput uit P. Frédéricq, „Corpus documentorum inquisitionis haereticæ pravitatis neerlandicae (Verzameling van stukken op de ketterij in de Nederlanden betrekking hebbende)" I, 1889, en III,* 1906).

De aanleiding daartoe werd gegeven door het feit dat in 1459

te Langres een zekere kluizenaar, Robinet de Vaux, wegens tooverij aangeklaagd, o.m. zekere Denisette (of Deniselle) Grenière, een meisje van lichtzinnig levensgedrag uit Douai en een bewoner uit Atrecht, Jan Lavite, een man van dichterlijk talent maar blijkbaar van onstandvastig karakter, als medeplichtigen had aangewezen. De dominicaan Pierre le Broussart, onder-inquisiteur te Atrecht liet Denisette in de gevangenis werpen en de rechtbank, verder bestaande uit Jan, den suffragaan-bisschop van Atrecht, Dr. Jakob du Bois, den deken van het kapittel en vier vikarissen, ging krachtdadig aan het werk. Denisette bekende op de pijnbank, aan den duivelsabbath te hebben deelgenomen en gaf verscheidene aldaar door haar geziene personen, ook Jan Lavite op. Deze, in hechtenis genomen en gepijnigd, wees op zijn beurt een groot aantal medeplichtigen aan, waaronder voorname personen.

Twee om schriftelijk advies gevraagde theologen te Kamerijk achtten Denisette en Lavite schuldig aan ketterij en duivelsvereering. Voorts drongen de suffragaan-bisschopen Dr. Jakob du Bois op onverbiddelijke bestraffing aan, daar zij het geheele Christendom door de „Vauderie" bedreigd achtten. De aangeklaagden werden derhalve veroordeeld en moesten den 9 Mei 1460 op den markt verschijnen, met een schandmuts, waarop was afgebeeld hoe ze knielende den duivel aanbaden. De inquisiteur hield een toesprak over de gruwelen van den duivelssabbath en vroeg den veroordeelden of dit alles waar was. Allen beaamden het. Daarop werden zij aan de aanwezige wereldlijke autoriteiten overgeleverd, Denisette aan die van Douai, de anderen aan die van Atrecht. De slachtoffers protesteerden daarop luidkeels, ze verzekerden schandelijk te zijn bedrogen: er was hun beloofd, dat, indien zij schuld bekenden, hun een lichte kerkelijke straf zou worden opgelegd. Zij hadden nooit deel gehad aan de „Vauderie," de bekentenissen waren hun door de pijnbank afgeperst. Men had hun te verstaan gegeven, dat, als ze niet bekenden, men hen zou verbranden. De veroordeelden kwamen, tot het laatste toe hun onschuld betuigende, in de vlammen om.

Er volgden nieuwe arrestaties van o.m. zeer rijke ingezetenen en er werden weer eenige slachtoffers verbrand, terwijl zij evenzeer staande hielden onschuldig te zijn.

Zeer merkwaardig is het volgende feit: Den laatsten dag van

October 1460 lieten de rechters een zekere Belotte Moucharde, ook „dikke Johanna" geheeten, een lichtekooi, vrij, die herhaalde keeren was gepijnigd en schuld had bekend. „Men zeide dat zij bijna verbrand was, toen men de laatste vrouwen verbrandde en dat het slechts daarvan had afgehangen, dat hare schandmuts niet vervaardigd noch gereed was." Hoe dit zij, zij kwam er met ballingschap en een pelgrimstocht vrij goedkoop af.

De vervolging der „Vauderie" was voor Atrecht, toenmaals een rijke industriestad, hoogst nadeelig. Het crediet zonk; in het zakenleven heerschte onzekerheid. Philips de Goede bleef er niet onverschillig voor; hij vroeg een vergadering van theologen om advies en zond zijn eigen heraut naar Atrecht, om de zaak in oogenschouw te nemen, met het gevolg, dat de arrestaties ophielden.

Er kwam een energieke oppositie tegen het geknoei der rechters.

De bloedverwanten van een der tot kerkerstraf veroordeelden brachten de zaak voor het parlement te Parijs. Toen werden allerlei schandalen openbaar: de uiterst barbaarsche toepassing der pijnbank, de afpersingen der rechters tot hun eigen en anderer voordeel, de valsche beloften van du Bois. De in hechtenis genomenen werden vrijgelaten. Jakob du Bois verviel tot krankzinnigheid; de suffragaan-bisschop kwam in de gevangenis waaruit hij echter later wist te ontsnappen.

In 1491, ten tijde dat Atrecht reeds bij Frankrijk was ingelijfd, werd aan alle slachtoffers eerherstel verleend.

Mathias von Kemnat, hofkapellaan van den keurvorst der Paltz, verzekert in zijn kroniek, dat van twee in het jaar 1475 verbrande vrouwen de eene bekende, haar buurman te hebben ziek gemaakt door hem haren te ontnemen en die in een boom te stoppen. Zoolang het haar in den boom was, had de man geen rust in zijn hoofd en men vond het haar in den boom.

Sinds de laatste decenniën der vijftiende eeuw nam de heksenvervolging een veel grooteren omvang aan dan tot dusver, inzonderheid door het optreden van twee Dominicanen, Hendrik Institoris (eig. marskramer), sedert 1479 inquisiteur in Zuid-Duitschland en van Jacob Sprenger, in 1481 tot diens ambtgenoot benoemd. Daar zij echter in hun vaderland op sterk verzet stuitten van leeken zoowel als van geestelijken,

wendden zij zich tot den paus tot nadere bevestiging in hun bevoegdheden en hechteren steun bij hun werk. Toen vaardigde Innocentius VIII den 5 December 1484 de bekende bul uit „Summis desiderantes affectibus d.w.z. met de grootste aandoening wenschende" (n.l. dat het katholieke geloof overal toeneme). Een pauselijke bul wordt, zooals bekend, met haar beginwoorden aangeduid.

Wij laten hier, in een zoo getrouw mogelijke vertaling, het meest karakteristieke gedeelte van dit in zijn uitwerking voor meer dan twee eeuwen maar al te funeste document volgen.

„Onlangs is ons, niet zonder geweldig verdriet, ter oore gekomen, dat in sommige gedeelten van Zuid-Duitschland en ook in de aartsbisdommen, steden, landen, plaatsen en bisdommen van Mainz, Keulen, Trier, Saltzburg en Bremen zeer vele personen van beide sekse, hun eigen heil ongedachtig, en van het katholieke geloof afvallig, zich met demonen t.w. incuben en succuben afgeven en door hunne belezingen, tooverzangen en bezweringen, alsmede door andere gruwelijke superstitiën en wichelarijen, door uitspattingen, misdaden en vergrijpen de kinderen der vrouwen, de jongen der dieren, de veldvruchten, de druiven in de wijngaarden, en de boomvruchten, ja ook de mannen, vrouwen, trekdieren, vee en verschillende andere soorten van dieren, ook de wijngaarden, ooftkweekerijen, weilanden, veeplaatsen, graan, koren en andere producten des velds doen omkomen, verstikken en vergaan en de mannen zelven, de vrouwen, trekdieren, vee en andere dieren afgrijselijke zoowel inwendige als uitwendige pijnen en kwellingen aandoen en ze martelen, voorts verhinderen dat de mannen verwekken, de vrouwen ontvangen, de gehuwde lieden in staat zijn hun echtelijken plicht te vervullen en dat (bovenbedoelde) personen buitendien het geloof zelf dat zij bij de ontvangst van den heiligen doop hebben op zich genomen met heiligschendenden mond verloochenen en zich niet ontzien, tal van andere gruwelen, uitspattingen en misdaden op aanstoken van den vijand des menschelijken geslachts te begaan en te volvoeren, tot gevaar voor hun eigen zielen, tot beleediging van de goddelijke majesteit, tot een verderfelijk voorbeeld en tot aanstoot van menigeen. En ofschoon onze geliefde zonen Hendrik Institoris en Jakob Sprenger, van de orde der predikbroeders en hoogleeraren in de theologie, bij

apostolische aanschrijving tot inquisiteurs in zake de kettersche verdorvenheid zijn benoemd, zooals zij het nog zijn, de een in bovenvermelde gedeelten van Zuid-Duitschland (waaronder ook de aartsbisdommen, steden, landen, bisdommen en andere dergelijke plaatsen worden geacht te zullen zijn begrepen) de ander in bepaalde deelen van de Rijnstreek, schamen toch sommige geestelijken en leeken van die landstreken, in hun verlangen om meer te weten dan betaamt, zich niet, hardnekkig te verzekeren, dat, aangezien in de aanstellingsbrieven dergelijke aartsbisdommen enz., voorts de bewoners ervan en hunne dusdanige uitspattingen niet met name en speciaal zijn aangewezen, deze onder bedoelde gedeelten in 't geheel niet worden begrepen, en dat het om die reden voormelden inquisiteurs niet vrijstaat in voornoemde aartsbisdommen enz. het ambt van zulk een onderzoek te vervullen en dat ze tot de bestraffing, inhechtenisneming en verbetering van bedoelde personen, wegens de bovenvermeldde uitspattingen en misdaden van dezen, niet moeten worden toegelaten. En daarom blijven in voornoemde aartsbisdommen enz. dergelijke uitspattingen en misdaden niet zonder klaarblijkelijk verderf dier zielen en het verlies van hun eeuwig heil ongestraft."

De paus verklaart verder dat hij den inquisiteurs „krachtens hetzelfde (apostolische) gezag opnieuw de volle en vrije macht" verleent om alles te doen wat noodig is om den voortgang der ketterij rsp. tooverij te stuiten en vermaant ten slotte den bisschop van Straatsburg, niet toe te laten, dat de inquisiteurs bij hun optreden op welke manier dan ook belemmerd worden en diegenen welke zich er tegen verzetten, tot welken stand zij ook mogen behooren, zoowel door geestelijke straffen als ook, indien het noodig is, door het inroepen van de wereldlijke macht in bedwang te houden.

Ondanks die bul echter leed Institoris, toen hij in Juli 1485 te Innsbruck een heksenproces op touw zette, schipbreuk door het energiek verzet van den bisschop Georg Golser, die hem als een kindsch oud man beschouwde.

Ten einde hun optreden meer kracht bij te zetten, schreef Institoris met eenige medehulp van Sprenger in de jaren 1485 en 1486 een uitvoerig werk, dat waarschijnlijk in 1487 in druk verscheen. Institoris trachtte nu van de universiteit Keulen, die toenmaals in het hoogste aanzien stond, een aanbeveling

voor dit boek te verkrijgen, daar echter slechts vier professoren der theologische faculteit voor een zeer gereserveerde introductie te vinden waren, vervalschte hij in samenwerking met een notaris — en misschien ook met goedvinden van Sprenger — een den 19 Mei 1487 gedateerd stuk, volgens hetwelk meer professoren aan de universiteit te Keulen de uiteenzettingen in het boek van beide „eerwaardige en vrome broeders" ten volle goedkeurden.

De titel van het boek, die in de eerste oplaag niet vooraan is gedrukt, luidt „Malleus maleficarum (Heksenhamer)." Het is in drie deelen gesplitst, waarvan het eerste de drie hoofdzakelijke voor de tooverij vereischte gegevens behandelt, n.l. den demon, den toovenaar en de goddelijke toelating, het tweede de manieren waarop de zwarte magie wordt toegepast en hoe men haar moet afweren, terwijl het derde over de desbetreffende rechtspraak gaat. De volgorde der behandelde onderwerpen is niet altijd streng logisch en men stuit ook op herhalingen. De inhoud is uit tal van oude geschriften geput en de auteurs erkennen ronduit dat zij van zich zelf weinig of bijna niets eraan hebben toegevoegd.

Wij willen den inhoud van den „Malleus" beknopt weergeven.

In de eerste plaats wordt de vraag geopperd — ook de „Malleus" bestaat uit een reeks vragen en antwoorden — of de bewering dat er toovenaars bestaan, evenzeer katholiek als de hardnekkige verdediging van het tegendeel alleszins kettersch is. Op grond van allerlei redeneeringen en met verwijzing voornamelijk naar den H. Thomas van Aquino wordt die vraag bevestigend beantwoord.

Ook op de tweede vraag, of het rechtzinnig is te beweren, dat, om een tooverij effect te doen hebben, de demon altijd met den toovenaar moet samenwerken en dat de een zonder den ander niets vermag uit te richten volgt, na allerlei overwegingen, een bevestigend antwoord.

De derde vraag gaat er over of door middel van de incubi en succubi menschen kunnen worden verwekt. Dit geschiedt inderdaad somtijds.

De vierde vraag „door welke demonen dergelijke incubaats en succubaats handelingen worden uitgeoefend" leidt tot de uitkomst, dat zulke vuiligheden, die men ook bij de menschen

de meest lage en afschuwelijke acht, het gedoe zijn van de lagere demonen, terwijl de hoogeren van wege hun meer edelen aard er buiten staan.

De vijfde vraag luidt: „Waar komt de toename der tooverijen uit voort?" Uitvoerig wordt betoogd, dat ze niet door de invloeden der hemellichamen wordt veroorzaakt al vermag de stand der sterren het karakter van den mensch accidenteel te wijzigen. De magische wandaden zijn in laatste instantie aan de inblazingen der demonen te wijten. De duivel gebiedt inzonderheid degenen, die zich geheel aan hem hebben overgegeven, t.w. de toovenaars.

Zesde vraag: „Waarom zijn de vrouwen meer tot tooverij geneigd dan de mannen?"

Het antwoord sluit zich aan bij dat van Nider (z. b.), weidt echter meer uitvoerig en soms op niet onvermakelijke wijze over de minderwaardigheid der zwakke sekse uit.

„De vrouw is meer vleeschelijk dan de man, zooals uit vele vleeschelijke onreinheden blijkt. Dit defect wordt ook aangeduid bij de formeering van de eerste vrouw, daar zij uit de kromme rib is geformeerd d.w.z. uit een borstrib, die krom en als 't ware den man tegenwerkend is."

Dat de vrouw minder geloof heeft (in den goeden zin des woords) blijkt uit de daad van Eva, die immers geen geloof sloeg aan de woorden Gods.

„Ook de etymologie van dit woord toont het aan. Immers „femina" (latijnsch: vrouw) wordt afgeleid van fe (spaansch: geloof) en minus (latijnsch: minder) omdat ze altijd minder geloof heeft."

Dat die etymologie alleronzinnigst is, behoeft wel ter nauwernood te worden opgemerkt.

Ook anekdoten worden niet versmaad als bewijsmateriaal.

Een echtgenoot, wiens vrouw in een rivier was verdronken, zocht haar lijk terwijl hij stroomopwaarts ging. Gevraagd, waarom hij dit deed, antwoordde hij: „Mijn vrouw ging tijdens haar leven altijd tegen den draad in, ze zal misschien nog na haar dood tegen den stroom ingaan."

De zevende vraag: „Of de toovenaars in staat zijn den geest des menschen tot liefde of haat te veranderen," wordt evenzeer bevestigend beantwoord.

Vraag acht en negen behandelen den verderfelijken invloed der toovenarij op het seksueele leven.

Tiende vraag: kunnen menschen in dieren worden veranderd? In aansluiting aan Augustinus (zie ons derde hoofdstuk p. 75) en Thomas van Aquino (zie dit hoofdstuk p. 118 vlg.) wordt betoogd dat dit in werkelijkheid onmogelijk is.

In de elfde vraag staat dat boosaardige vroedvrouwen de ontvangenis op verschillende manieren verhinderen, abortus veroorzaken en, als ze dit niet doen, de geboren zuigelingen aan de demonen offeren. Daarbij wordt het getuigenis aangehaald van eenige berouw hebbende heksen: „Niemand schaadt het katholieke geloof meer dan de vroedvrouwen."

De twaalfde en dertiende vraag gaan over de toelating Gods. De quintessens van de uiteenzettingen dienaangaande is: „God kan niet het kwade willen; Hij wil noch dat het kwaad geschiedt noch dat het kwaad niet geschiedt maar Hij wil toelaten dat het kwaad geschiedt en dit terwille der volmaaktheid van het universum" (*vr.* 13), een gedachtegang, dien men later ook bij Leibniz aantreft.

In de veertiende tot en met de zeventiende vraag wordt voornamelijk het ontzettende van de hekserij in vergelijking met andere misdrijven betoogd. De misdaden der heksen zijn erger zelfs dan de zonde der afvallige engelen (*vr.* 17).

In het achttiende hoofdstuk worden verscheidene wenken gegeven, hoe te prediken tegen de argumenten van leeken en van eenige geleerden, die ontkennen dat God het bedrijven van zoo verregaande misdaden als de toovenarijen toelaat. — Daaruit blijkt ten duidelijkste dat de auteurs met een sterke oppositie hadden te kampen.

Het tweede gedeelte van den „Malleus" bevat slechts twee vragen, maar is grooter van omvang dan het eerste.

De eerste vraag: „Welke personen kan een toovenaar niet schaden?" wordt aldus beantwoord:

Ten eerste diegenen, die de openbare justitie tegen hen uitoefenen of krachtens een openbare functie tegen hen optreden. Ten tweede diegenen, die door het in acht nemen en in eere houden der kerkelijke gebruiken, bijv. door de besprenkeling met wijwater, het inslikken van gewijd zout, het branden van kaarsen op den dag van Maria's zuivering, zich tegen de aanvallen der demonische machten weten te beschermen. Ten

derde diegenen, die door de heilige engelen op verschillende en ontelbaar vele manieren worden beweldadigd.

Wij vestigen hier in 't bijzonder de aandacht op het „gewijde zout", daar we reeds herhaalde keeren gezien hebben, dat men zout als een afweermiddel tegen tooverij rsp. spoken beschouwde.

Dan volgen er zestien hoofdstukken over de verschillende manieren waarop de demonen en heksen hun misdrijven verrichten.

Wij willen er een en ander uit releveeren.

Het verbond met den duivel kan zoowel plechtig op een vergadering als ook partikulier worden gesloten. De eerste manier wordt toegepast, wanneer de heksen op een bepaalden dag op een bepaalde plaats bijeenkomen, waar zij den duivel in menschelijke gedaante zien; het partikuliere verbond kan op ieder uur worden aangegaan. (*hoofdst.* 2).

De heksenvlucht kan zoowel in „de verbeelding" als ook „lichamelijk" geschieden, zooals bijv. een heks uit de stad Breisach (Baden) op ondervraging den schrijvers mededeelde. Zij verzekerde hun verder, dat zij, wanneer zij bij geval niet wilde lichamelijk worden overgebracht, maar toch te weten komen, wat op den duivelssabbath door hare deelgenooten werd verricht, het volgende middel te baat nam: Zij legde zich, in den naam van alle duivelen, op haar linkerzijde te ruste, dan kwam als 't ware een blauwe damp uit haar mond te voorschijn, tengevolge waarvan zij alles wat op den sabbath gebeurde, duidelijk aanschouwde (*hoofdst.* 3).

In het negende hoofdstuk wordt nagegaan, hoe de demonen een mensch dermate vermogen te beïnvloeden dat hij bijv. zijns gelijken voor een dier aanziet. Zij kunnen n.l. onze lichamen binnensluipen en indrukken bewerkstelligen op onze innerlijke vermogens, die aan de lichamelijke organen zijn verbonden. Door die indrukken ondergaan, evenals de organen zelven, ook de werkingen der innerlijke vermogens veranderingen. De demonen kunnen de beelden, die bewaard zijn gebleven in een vermogen dat aan een orgaan verbonden is, doen uittreden bijv. door ruimtelijke beweging het beeld van een paard, uit het geheugen dat zich in het achterhoofd bevindt, naar het middenste gedeelte van het hoofd overbrengen, waar de cel der verbeeldingskracht is en tenslotte naar

het algemeen sensorium dat in het voorste gedeelte van het hoofd zetelt. Zij kunnen alles plotseling zoo veranderen en in verwarring brengen dat zulke beelden noodzakelijkerwijs zoo worden opgevat alsof ze zich aan het uiterlijk gezicht vertoonden. Iets dergelijks komt zonder demonische inwerking bij krankzinnigen voor. — Wat deze phrenologische theorie betreft, zij opgemerkt, dat, volgens Albertus Magnus („*De Memoria et Reminiscentia: Over het geheugen en de herinnering*") *I*, 1 (*Werken V, p.* 53) de Arabische denkers Avicenna (Ibn Sina, 980-1037) en Averroës (Ibn Rushd 1126-1198) het algemeen sensorium en de verbeelding in het voorste gedeelte van de hersenen, de kennis of de onderscheiding in het middenste en het geheugen in het achterste localiseerden. Reeds in de vroegere middeleeuwen werden dus pogingen gedaan, om aan de verschillende functies der ziel hun plaats in de hersenen aan te wijzen. Dat men daarbij niet altijd tot volledige overeenstemming kwam, mag niemand verbazen.

In het tiende hoofdstuk (over de bezetenheid) verzekert een der schrijvers, te Rome, onder paus Pius II (1458-1464) er getuige van te zijn geweest, dat een demon bij monde van een wereldlijken priester uit Bohemen, een antwoord gaf in de Italiaansche taal, die den bezetene onbekend was. De Bohemer verzekerde zelf, dat hij de Italiaansche woorden wel had gehoord, maar niet kunnen verstaan.

De heksen vermogen ook op duivelsche manier de koeien haar melk te ontfutselen (*hoofdst.* 14). Een daartoe geschikte methode is, dat de heks een melkemmer tusschen de beenen neemt, een mes of ander werktuig in den muur steekt, de handen als tot melken uitstrekt en haar duivel aanroept, die, op haar wensch, aan de een of andere koe de melk ontneemt en naar de plaats toebrengt, waar de heks zit; het lijkt dan dat de melk van het mes of van het andere instrument afstroomt.

Op een Duitsche houtsnede uit het jaar 1517 (*gereproduceerd in „De katholieke Encyclopaedie" XIII*, 1936, *c.* 93), ziet men hoe een heks zich voor dat doel van den steel eener akst bedient. — Ook kunnen dieren door hekserij worden gedood.

De demonen en hun discipelen zijn ook bij machte, hagelslag of ander noodweer te doen ontstaan (*hoofdst.* 15). De auteurs vermelden, dat twee vrouwen wegens een hagelbui, die op de akkers en wijnbeplantingen groote verwoestingen had aange-

richt, door hen werden ondervraagd, en, onafhankelijk van elkaar, dezelfde bekentenis aflegden. Zij hadden n.l. op bevel van den demon, een kleine kuil gemaakt, er water ingegoten en dit, in naam van den duivel en van alle andere booze geesten, met den vinger in beroering gebracht. Het water was verdwenen: de duivel voerde het omhoog in de lucht. De hagelbui barstte eerst los, toen beide heksen goed en wel thuis waren gekomen.

Het zestiende hoofdstuk handelt over mannen, die zich aan tooverij schuldig maken, inzonderheid over boogschutters die met den duivel een verbond sluiten ten einde altijd hun doelwit te raken. De schrijvers klagen er over, dat zulke booswichten bij hooge heeren maar al te vaak zeer gezien zijn.

Het tweede gedeelte zet uiteen, hoe de werking der hekserijen te niet te doen.

Men mag niet tooverij door tooverij verdrijven, al zou dit ook eens met goedvinden van paus Nicolaas V (1447-1455) zijn geschied.

Het verhaal luidt dat te Rome een bisschop, die bij den paus in hoog aanzien stond, door de zwarte kunst van een meisje, waarop hij verliefd was, zwaar ziek werd en in levensgevaar verkeerde. Toen liet een oude vrouw zich bij den bisschop introduceeren en beloofde hem genezing, mits hij naar haar raad wilde luisteren. „Deze ziekte" zeide zij „is door beheksing over u gekomen en u kan niet dan door een andere hekserij ervan worden bevrijd. De heks moet door dezelfde ziekte, die zij u aandeed, worden aangetast en sterven." De bisschop raadpleegde door middel van een verzoekschrift den paus of hij aan dien raad gehoor zou mogen geven en deze stemde toe, dat men tusschen twee kwaden het minste moest kiezen. De oude vrouw werd ontboden en beloofde dat de bisschop in den volgenden nacht zou herstellen. Inderdaad herstelde de bisschop omstreeks middernacht en vernam bij navraag dat het meisje juist op hetzelfde tijdstip dezelfde ziekte had gekregen. De bisschop begaf zich naar het meisje toe, schonk haar vergiffenis en trachtte haar te bekeeren; zij echter wees hem met vervloekingen af en stierf onboetvaardig.

„Hierbij valt op te merken" zeggen de schrijvers, „dat het voorrecht van één geen algemeene wet maakt en dat derhalve de dispensatie van den paus in dit geval niet bewijst dat het allen aldus vrijstaat."

Men moet dus de toevlucht nemen tot kerkelijke middelen en hoe die zijn aan te wenden, wordt in acht hoofdstukken uiteengezet.

Niet altijd hebben die middelen terstond de gewenschte uitwerking. Er wordt bijv. verteld, dat een meisje, slachtoffer van een incubus, noch door het teeken des kruises noch door wijwater noch door het sacrament van Christus' lichaam kon worden bevrijd; eerst na verscheidene jaren werd de demon door gebed en vasten verdreven (*hoofdst.* 1).

In gevallen van bezetenheid door een demon moet het exorcisme (vgl. ons derde hoofdstuk p. 66) worden toegepast. Dit vereischt de hoogste ernst: men mag zich daarbij geen grap veroorloven (*hoofdst.* 5).

Het derde deel van den Malleus gaat over het rechtsgeding in zake hekserij en reproduceert sterk de uiteenzettingen van Eymericus (z.b.) echter met dit groote onderscheid, dat, terwijl deze de processen over tooverij voor de jurisdictie der inquisiteurs opeischt, de auteurs van den Heksenhamer zooveel mogelijk de wereldlijke rechtbanken met het onderzoek aangaande de hekserij willen belasten — hetgeen niet bepaald een verbetering mag heeten.

Enkele karakteristieke bijzonderheden willen wij nog aanhalen.

Het feit dat een vrouw in staat van echtbreuk of concubinaat verkeert, geeft eerder aanleiding tot een kwaad vermoeden, dan wanneer zij eerbaar en ingetogen leeft. Men denkt hierbij onwillekeurig aan het door ons boven vermelde rechtsgeding tegen Macete en aan het schandaalproces te Atrecht (*vraag* 6).

Bij de inhechtenisneming der heksen is het geoorloofd, ja, raadzaam ze plotseling op te tillen en zorg te dragen dat zij den grond niet aanraken, aangezien zij anders een zekere toverkracht zouden kunnen behouden (*vraag* 8); vgl. het in ons tweede hoofdstuk p. 31 vlg. vermelde verhaal der heksenvervolging door Simon ben Schetach.

Vaak bewaart de heks een „misdadig stilzwijgen", hetzij ten gevolge van een aangeboren hardheid van geest, hetzij van een toovermiddel dat zij bij zich draagt of van een beheksing uit de verte (*vr.* 15).

Er zijn verschillende middelen om een einde te maken aan dit zwijgen.

De rechter kan bijv. de heks bezweren, om, ingeval zij onschuldig is, tranen te vergieten.

Die procedure is als volgt: De rechter resp. de priester legt de hand op het hoofd van den of de aangeklaagde en zegt: „Ik bezweer u bij de allerbitterste tranen door onzen Heiland en Heer Jezus Christus op het kruis voor het heil der menschheid vergoten en bij de allergloeiendste tranen van de glorierijkste maagd Maria, Zijn moeder, over zijn wonden in het avonduur gestort en bij alle tranen, welke in deze wereld alle heiligen en uitverkorenen Gods hebben vergoten, en van wier oogen Hij reeds alle tranen heeft afgewischt, dat gij, als gij onschuldig zijt, tranen vergiet, maar als gij schuldig zijt, dit op geen manier zult doen. In den naam des Vaders en Zoons en des H. Geestes. Amen."

„De ervaring heeft geleerd" voegen de schrijvers er aan toe, „dat zij, hoe meer ze werden bezworen, des te minder vermochten te weenen, hoewel ze zich geducht er voor inspanden." De juiste conclusie uit dit treurige feit wisten echter de auteurs niet te trekken.

De rechters moeten oppassen, dat een heks hen niet het eerst aankijkt, daar zij hen anders zou kunnen betooveren. Zoo mogelijk, moet de heks met den rug naar de rechters en bijzitters toe worden binnengeleid.

Een goede voorzorgsmaatregel is ook, een heks alle haren op elk lichaamsdeel af te scheren, want er zouden toovervoorwerpen in kunnen verstopt zijn, die de beklaagde in staat stellen, ook onder de felste pijnigingen, te volharden in hardnekkig stilzwijgen.

De schrijvers verklaren dat zulk een afschering in Duitschland voor hoogst oneerbaar wordt gehouden en zij er dan ook, om die reden, geen gebruik van hebben gemaakt. In andere landen, bijv. in Italië, had men er geen bezwaar tegen. De inquisiteur van Como bijv. liet in 1485 in Bormio (bij Milaan) één en veertig heksen het geheele lichaam kaal scheren.

Het is ongeoorloofd, het godsoordeel door middel van het gloeiende ijzer op de heksen toe te passen (*vr.* 17 *f.f.*). De sap van een zeker kruid immers vermag, zooals de deskundigen overleveren, de handen tegen verbranding te beschermen, en de duivel, wien de krachten der kruiden niet onbekend zijn, zou best door middel daarvan, en ook nog wel op andere manier, zijn medehulp kunnen verleenen.

De schrijvers beroepen zich dienaangaande op een feit, ternauwernood drie jaren geleden geschied. De graaf van Fürstenberg in Baden, die van deze dingen niet veel ondervinding had, stond een reeds ondervraagde en gepijnigde heks toe, het godsoordeel van het gloeiende ijzer te doorstaan. Terwijl haar bevolen was, het ijzer drie passen ver te dragen, droeg zij het zes passen ver en verklaarde zich bereid, het nog een langeren afstand te dragen. Ze werd vrijgesproken „en is nog tot den huidigen dag ongedeerd, echter niet zonder bij de geloovigen ergenis op te wekken."

Dit godsoordeel heeft, blijkens een oorkonde, in 1485 plaats gevonden (*Riezler, Gesch. d. Hex. i. Bay. p.* 78 *vlg.*).

De drie en dertigste vraag behelst, hoe te oordeelen over iemand die door een hetzij reeds verbrande hetzij ten vuur gedoemde heks wordt beschuldigd.

Wij lezen daarin o.m. dat „aangezien een heks haar geloof heeft verraden, door dit tegenover den duivel te verloochenen, er moeilijk aan haar woorden door de rechters geloof wordt geschonken, tenzij iemands booze faam door andere omstandigheden wordt bezwaard."

Men zou wenschen dat dit werkelijk het geval was geweest; het aantal slachtoffers zou dan niet zoo'n geweldige hoogte hebben bereikt. Helaas echter heeft men, zooals wij nog later zullen zien, maar al te vaak aan de bekentenissen der gepijnigde heksen, ook wat hun veronderstelde medeplichtigen betrof, waarde gehecht.

De „Heksenhamer" had een geweldig succes; hij verscheen (tot het jaar 1669) in negen en twintig (of meer) oplagen, bijna alle in Duitschland en Frankrijk. Er bestaat een Duitsche vertaling van J. W. R. Schmidt (2 *uitg.* 1922-1923) en een Engelsche van Rev. Montague Summers (1928). — De laatstgenoemde auteur heeft o.m. de „Geography of Witchcraft" (1927) uitgegeven, een niet onverdienstelijke, maar te zeer aan de demonistische theorie vasthoudende studie.

VI

DE ZESTIENDE EN ZEVENTIENDE EEUW.

In de zestiende en zeventiende eeuw was de heksenvervolging op haar ergst. Ze heeft echter niet overal in gelijke mate gewoed.

Wij hebben, bij onze uiteenzettingen dienaangaande, voornamelijk geput uit Soldan-Heppe, Geschichte der Hexenprozesse, 3 opl., 1912, bezorgd door M. Bauer, K. Kiesewetter, Die Geheimwissenschaften, 1895, J. Janssen — L. Pastor, Geschichte des Deutschen Volkes VIII 13. en 14 opl., 1903, J. Baissac, Les grands jours de la sorcellerie, 1890, Th. de Cauzons, La magie et la sorcellerie en France, III, 1911 (?), W. Notestein, A history of witchcraft in England, 1911.

Wat Spanje betreft, zouden er bijv. te Calahorra (in Navarra) tijdens het jaar 1507 dertig heksen verbrand zijn, maar wanneer men verder alles nagaat, komt men tot de uitkomst, dat het aantal slachtoffers naar verhouding gering is geweest. Het zal zeker niet in de duizenden, waarschijnlijk niet eens in de honderden hebben beloopen.

Van het kleinere Portugal mogen wij, naar verhouding, hetzelfde veronderstellen.

In het Apenijnsche schiereiland zijn de vervolgingen blijkbaar moorddadiger geweest dan in het Iberische. Men leest althans dat alleen in het dal Camonica (nabij Brescia) in 1510 zestig heksen en heksenmeesters den brandstapel moesten beklimmen. Voornamelijk de streken in of nabij de Alpen waren tooneelen van vele gerechtelijke moorden.

In Frankrijk kwamen, gedurende de eerste helft der zestiende eeuw, processen over toovenarij slechts sporadisch voor.

Vermeld moet echter het rechtsgeding in 1521 te Besançon tegen twee weerwolven.

De herders Peter Burgot en Michiel Verdung, voor den in-

quisiteur aldaar gebracht, bekenden, God te hebben ontzegd en den duivel gehoorzaamheid te hebben gezworen.

Ze vertelden allerlei wonderlijks en griezeligs.

O.m. had Michiel Verdung zijn makker naar de omgeving van een zeker kasteel geleid, waar zij, in een bosch, onbekende personen een dans zagen uitvoeren. Daarbij droeg elk der deelnemers een groene kaars, die een somber blauw licht verspreidde.

Door middel van een zalf, welke duivelen hun verstrekt hadden, veranderden beiden zich in wolven, liepen met ongeloofelijke snelheid, doodden enkele kinderen, wier vleesch zij verslonden en bedreven zelfs, even genoegelijk als met hun vrouwen, geslachtelijken omgang met wolvinnen.

Dit geval baarde ook buiten Frankrijk een groot opzien en placht als een bewijs voor de werkelijkheid der lykanthropie te worden aangehaald.

Den grootsten omvang echter nam de heksenvervolging aan in Duitschland, incluis Zwitserland.

In 1501 werd te Brunswijk een heks verbrand die bekende, de wolken te hebben betooverd.

Bij een der heksenprocessen, gedurende de jaren 1506-1510 in Duitsch Zuid-Tirol gevoerd, verzekerde een vrouw, storm te hebben doen ontstaan, door, op aansporen van den duivel, een stroohalm in de lucht te werpen en daarbij dengene te vergeten, dien zij het meest liefhad.

Slechts zelden, zooals in het volgende geval, stuitte de vervolging op manmoedig en verstandig verzet.

Te Metz werd in 1519 een arme vrouw door beschonken boeren van hekserij aangeklaagd. De pijnbank perste haar een bekentenis af en inzonderheid deed een dominicaan, Savini, zijn best, haar op den brandstapel te brengen. Hij ontmoette daarbij echter energieken tegenstand van den occultist Agrippa von Nettesheim, toentertijd stadsadvokaat van Metz.

Savini had betoogd, dat de aangeklaagde een heks moest zijn, aangezien haar moeder als zoodanig was verbrand en de heksen immers hare kinderen nog voor de geboorte den duivel plachten te wijden. „Aangenomen, dat dit laatste waar is," repliceerde Agrippa, „dan loochent gij de kracht van het doopsel. De priester toch zegt bij den doop: „Wijk, onzuivere geest en maak plaats voor den H. Geest!" Wij allen zijn, volgens het Christelijk geloof, zondig en voor eeuwig vervloekt; slechts

door het heil van den doop worden wij aan Satan ontrukt. Uwe opvatting is dus onhoudbaar en zelfs kettersch."

De vrouw werd vrijgesproken en den aanklagers door het dom-kapittel van Metz, tot welks ressort zij behoorden, een geduchte geldboete opgelegd (*Vgl. aangaande verdere bijzonderheden Binz, Doctor Johann Weyer*, 2 *opl.*, 1896, *p.* 12-17).

De strafwetgeving van keizer Karel V, de z.g. Carolina, in het jaar 1532 door den rijksdag te Regensburg bekrachtigd, verklaarde de tooverij tot een halsmisdrijf (*XLIV*).

Zij maande echter aan tot voorzichtigheid:

„Niemand mag op grond van aanwijzingen dergenen, die zich aanmatigen door middel van tooverij of van andere kunsten te waarzeggen, gevangen genomen of pijnlijk ondervraagd worden, maar de waarzeggers ... en aanklagers moeten deswege straf ondergaan." (*XXI*).

Voorts werd bij het onderzoek naar een misdaad — en dit was vooral inzake tooverij van belang — de volgende gedragslijn voorgeschreven:

Men moet den aangeklaagde „naar alle bijzonderheden van de misdaad ondervragen" teneinde „op den grond der waarheid te komen" maar men mag hem „de bijzonderheden der misdaad niet van te voren mededeelen," men moet „ze hem geheel uit zichzelf laten zeggen," m.a.w. men mag geen suggestiefvragen stellen (*LVI*).

Wat de bestraffing betreft is de Carolina weliswaar uiterst streng, maar toch in één opzicht gematigd.

Wie door tooverij menschen schade toebrengt, wordt ten vure verwezen. „Wanneer iemand echter met zijn tooverij niemand heeft benadeeld, moet hij gestraft worden naar gelang van de zaak in quaestie, waarbij de rechters raad moeten inwinnen, op de manier zooals later (*CCXIX*) geschreven staat" (*CIX*).

De verstandige bepalingen der Carolina werden echter, zooals wij zullen zien, het minst in praktijk gebracht.

Nu de vraag: „Heeft de reformatie rechtstreeks het geloof aan tooverij geremd en de berechting der heksen verzacht?"

Wij zullen de feiten hierop het antwoord laten geven.

Luther was overtuigd van de realiteit der tooverij en van de macht des duivels.

In zijn in het jaar 1519 uitgegeven commentaar op den brief

aan de Galaten zegt hij, ter verklaring van III, 1, n.l. „O uitzinnige Galaten, wie heeft u betooverd?" o.m. het volgende, te vinden in de uitgaaf van Luthers „Sämmtliche Schriften" door J. G. Walch (*nieuwe druk VIII*, 1892, *c.* 1461 *vlg*):

„Fascineeren (betooveren) wil zeggen door het booze oog schaden . . . Ik geloof dat daardoor die kinderziekte, welke onze vrouwtjes gewoonlijk „die Elbe" of „das Hertzgespan" noemen, wordt veroorzaakt, waardoor wij de kinderen zien wegkwijnen, vermageren en ellendige pijnen lijden, soms ook onophoudelijk schreeuwen en weenen."

En iets verder op (c. 1463):

„Ik geloof . . . dat die heksen met hulp der demonen, onder Gods toelating, werkelijk de kleine kinderen kunnen deren."

Luther bedoelt met „Elbe" en „Hertzgespan" een ongesteldheid, die, naar men geloofde, ontstaat door spanning van het hartezakje (*morbus cardiacus*).

Tenslotte zegt Luther in zijn verklaring van Gal. V, 20, naar aanleiding van de aldaar vermelde „tooverij" (*c.* 1611 *vlg*):

„Ook door de autoriteit van een zoo groot apostel blijkt duidelijk, dat die tooverijen geen „niets" zijn, maar schade kunnen toebrengen, waaraan velen niet gelooven."

Die laatste zinsnede verdient goed in overweging te worden genomen. Evenmin immers, als het nu aan personen ontbreekt, die, om het zoo uit te drukken, alles gelooven, ontbrak het in de vroegere eeuwen aan menschen, die alles ontkenden.

Luther geloofde veel kwaad van de toovenaars en heksen „die met den duivel een verbond aangaan."

„De toovenaars en heksen zijn in staat de „echtelijke ledematen" te betooveren en „lieden tot liefde en boeleerderij te dwingen," (*Sämmtliche Werke, Erlanger uitgaaf, tweede oplaag* X, 1868, *p*, 359).

Zij zijn een gevaar voor de gezondheid en het leven hunner medemenschen, vgl. een preek uit het jaar 1516 (*Sämmtl. Schrift. uitg. Walch III*, 1894, *c.* 1148 *vlg.*):

„Door tooverijen vermogen zij de oogen te beschadigen en blindheid te veroorzaken, de lichamen ziek te maken, de beenen te schieten (d.w.z. van uit de verte te verlammen), door middel van beelden iemand te betooveren en, naar het hun belieft, hetzij te dooden, hetzij door een langdurige en ongeneeslijke

ziekte tenslotte te doen uitteren, zooals ik er verscheidene heb gezien die zulks ondergingen."

Met beelden bedoelt Luther hier blijkbaar de beeldjes uit was en uit andere stoffen, door middel waarvan, zooals ons reeds herhaaldelijk is gebleken, men een ander trachtte ziek te maken en te dooden.

In zijn uiteraard nogal gemeenzame en zeer karakteristieke „Tafelgesprekken" vertelt Luther, dat zijn moeder veel te lijden had van haar buurvrouw, een tooveres, zoodat zij genoodzaakt was, deze allervriendelijkst te bejegenen, want ze „schoot" haar kinderen dermate dat ze zich dood schreeuwden. Diezelfde heks deed ook een priester door tooverij sterven. Men vermocht hem met geen artsenij te helpen. Zij had n.l. de aarde, waarover hij was gegaan, genomen, in 't water geworpen en hem daarmede betooverd. Zonder die aarde kon hij niet meer gezond worden. (*Sämmtl. Schr. uitg. Walch XXII*, 1887, *c.* 780).

Wij hebben hetzelfde geloof reeds in het oude Indië (vgl. ons tweede hoofdstuk p. 37) en in de vroegere Middeleeuwen bij de Duitschers ontmoet, (vgl. ons vierde hoofdstuk p. 92).

Van de heksen valt nog ander kwaad te duchten, vgl. de reeds aangehaalde preek uit het jaar 1516 (*c.* 1149):

„Zij kunnen . . . de vruchten bederven, vee dooden, desgelijks boter, melk en kaas stelen, d.w.z. uit een deurpost of een akst of een handdoek melken."

Wij verwijzen in dezen naar den „Heksenhamer" (*d. II, vr.* 1, *c.* 14) (in ons vijfde hoofdstuk p. 146).

Soms was Luther niet vrij van skepsis, vgl. de preek uit het jaar 1516 (*c.* 1149):

„Velen gelooven dat zij (de heksen) op een bezem, anderen dat zij op een bok . . . naar een zeker oord toe rijden, waar degenen, die deze verborgenheden deelachtig zijn, samenkomen om een feestmaal te houden. Het is niet alleen ongeoorloofd dit te doen, maar ook te gelooven dat het waar is."

In een van zijn latere preeken daarentegen, spreekt hij onbevangen van „heksen . . . die . . . op bok en bezem rijden." (*Sämmtl. Werk. Erl. uitg. X*, 1868, *p.* 359).

In de reeds geciteerde preek uit het jaar 1516 acht hij (*c.* 1150) het evenzeer verboden, te gelooven dat de oude heksen zich in katten veranderen en in die gestalte 's nachts rondzwerven.

Hij verwijst dienaangaande (*c.* 1154) naar een zekere bepaling in het canonieke recht.

Er zijn er, die daarom aan de verandering in katten gelooven, omdat eens een zekere waaghals, die de nacht in een ledig huis doorbracht, verscheidene zulke katten zou hebben verwond; toen het morgen was geworden, zou men vele oude vrouwen aldus gewond hebben gevonden, (*c.* 1155).

„Dit is echter," repliceert Luther, „of verzonnen of de duivelen hebben zelf de oude vrouwen in quaestie verwond om een leugenachtige zaak geloofwaardig te maken, alsof die man, die zich verbeeldde de katten, d.w.z. de duivels, te verwonden, bedoelde oude vrouwen had verwond.

Het is mogelijk . . . dat de oude vrouwen in slaap of in extase gemeend hebben rond te loopen en te worden gewond, terwijl zij toch rustig in bed lagen en in werkelijkheid door de duivelen werden verwond, zoodat zij later geloofden, werkelijk te hebben rondgeloopen en door een ander te zijn gewond."

Daarentegen gelooft Luther dat men door tooverij „de dingen een andere gestalte kan geven, zoodat een koe of os lijkt wat in werkelijkheid een mensch is" (*Sämmtl. Werk. X, 2 opl. p.* 359).

De tooverij heeft geen macht, dooden te doen opkomen; bij de bezwering te Endor (zie ons tweede hoofdstuk p. 26-31) verscheen niet Samuel naar een booze geest (*Sämmtl. Werk. Erl., uitg. X, p.* 357, *vgl. ook een passage uit zijn „Tafelgesprekken" Sämmtl. Schr. uitg. Walch, XXII,* 1887, *c.* 759).

Luther tracht dit aldus te bewijzen (*p.* 357):

„Dat de Schrift aldaar zwijgt en niet zegt of het de ware dan wel de onechte Samuel was, doet zij daarom, omdat zij van iedereen eischt wèl te weten, dat, bij monde van Mozes, God verboden heeft de dooden te bevragen."

Een averechtsche redeneering, want wie I Sam. 28 met onbevangenheid leest, kan tot geen andere opvatting komen, dan dat wel degelijk de echte Samuel is bedoeld, zooals o.m. door Origenes, den geleerdste der oude Christenen, in zijn preek over de tooveres van Endor is aangetoond, vgl. ons derde hoofdstuk p. 70.

En wat het mozaïsche verbod betreft, ligt het voor de hand, dat men niet licht iets verbiedt wat men onmogelijk acht. Juist dit verbod pleit er sterk voor, dat de oude Israëlieten

aan de mogelijkheid geloofden de dooden te „bevragen".

En als Luther verder vraagt „Hoe zou de tooveres macht hebben over de heiligen die in Gods handen alleen behouden zijn?" dan blijkt hij weinig kijk te hebben op het oud-Israëlietische denken, afgezien nog ervan dat men, volgens de katholieke opvatting, ook in het onderhavige geval een bijzondere toelating Gods niet voor uitgesloten mag verklaren.

Daarentegen betwijfelt Luther geenszins dat er „lieden zijn, die met de duivelen in mannen- en in vrouwengedaante geslachtelijken omgang hebben," vgl. de preek uit het jaar 1516. (*c.* 1150).

„Voortreffelijke mannen" immers berichten dat zulks geschiedt en dat de Satan aldus zelfs kinderen verwekt. (*c.* 1156).

En in zijn „Tafelgesprekken" zegt hij (*Sämmtl. Schr. uitg. Walch XXII*, 1887, *c.* 756):

„Het is werkelijk een gruwelijk en verschrikkelijk voorbeeld, dat de Satan de lieden zoo kan plagen dat hij ook kinderen verwekt."

„Men verzekert echter dat zulke kinderen . . . niet ouder worden dan achttien of negentien jaren." (*c.* 758).

Luther noemt de heksen herhaaldelijk „duivelshoeren", bijv. op een reeds vermelde passage. (*Sämmtl. Werk. Erl. Uitg. X, p.* 359).

Dat heksen noodweer vermogen te doen uitbarsten, acht hij een feit, vgl. de preek uit het jaar 1516 (*c.* 1149) en eene veel uitvoerigere passage in een preek uit het jaar 1539 (*Sämmtl. Werk. Erl. Uitg. XLV*, 1850, *p.* 184):

„de duivelshoeren, de tooveressen, bewerken vaak dat het onweer vee, koren, huis en hof treft; niet dat de duivel het niet zelf alleen zonder de toovenaars zou kunnen doen, maar hij is een heer der wereld en matigt zich goddelijke majesteit aan en wil het toch niet doen zonder menschenwerk."

Zoowel in de preek uit het jaar 1516 (*c.* 1152) als in die uit het jaar 1539 wordt ter adstructie naar Job (*I*, 16) verwezen.

Luther wil de toovenaars resp. heksen met onverbiddelijke strengheid bestraft zien. (*Sämmtl. Schr. XXII*, 1887, *c.* 783).

„Bij het tafelgesprek van 25 Augustus 1538 werd veel gepraat over heksen . . . die eieren uit de kippenesten, melk en boter stelen. Toen zeide Dr. M. Luther: „Met zulke moet men geen medelijden hebben; ik zou ze zelf willen verbranden, over-

eenkomstig de (mozaïsche) wet, toen de priesters begonnen (zijn) de boosdoeners te steenigen."

De rechtbank maakte, volgens Luther, nog te veel omslag met de toovenaars. (*c.* 782 *vlg.*).

Toen Spalatinus hem in 1538 had verteld, dat een meisje te Altenburg in dier voege betooverd was dat ze bloedige tranen stortte en, ook wanneer zij de heks niet zag noch iets van haar afwist, toch hare tegenwoordigheid gevoelde en die tranen vergoot, verklaarde Luther: „Men moest zich haasten, zulke heksen voor het gerecht te dagen. De juristen willen te vele getuigenissen hebben en verachten deze klaarblijkelijke feiten. Ik heb dezer dagen een huwelijksquaestie gehad, waarbij de vrouw haar man met vergif heeft willen vermoorden, met het gevolg dat hij hagedissen uitbraakte. En toen men haar op de pijnbank ondervroeg, heeft ze niets geantwoord, want zulke tooveressen zijn stom en verachten de pijn; de duivel laat niet toe dat ze spreken. Zulke feiten verstrekken echter voldoende getuigenis, dat men terecht een voorbeeld aan haar (de heksen) stelle om anderen af te schrikken."

Terloops opgemerkt: Luther vermeldt de pijnbank zonder afkeuring.

Luther heeft het niet slechts zeer vaak over de haast onweerstaanbare macht des duivels, maar geloofde ook dat deze zich wel eens rechtstreeks zintuigelijk waarneembaar maakt. Hij beweert in het klooster te Wittenberg herhaaldelijk geluiden, van den duivel afkomstig, te hebben gehoord, (*Sämmtl. Schr. XXII*, 1887, *c.* 777 *vlg.*) en op de Wartburg zou de duivel in de gedaante van een zwarten hond, terwijl men op dat slot zulk een dier niet op na hield, hem te lijf zijn gegaan, (*Myconius, Geschichte der Reformation*, 11 *hoofdst. en J. Köstlin, Martin Luther*, 3 *opl.* 1883, *I p.* 472).

Dat hij echter, op de Wartburg, den inktpot naar den duivel zou hebben geworpen, is een fabel.

Door overal den duivel te zien heeft Luther, zoowel aan zijn aanhangers als aan het geheele Duitsche volk, een verderfelijk voorbeeld gegeven. De literatuur over den duivel nam, inzonderheid bij de Duitschers, in de zestiende en zeventiende eeuw tot dusver ongekende afmetingen aan en werkte de heksenvervolging op de gruwelijkste wijze in de hand.

Wat Zwingli betreft, deze is, hoewel in meer dan één opzicht,

de meest vooruitstrevende der hervormers, althans niet openlijk tegen de heksenvervolging opgetreden. Weliswaar hebben er in zijn tijd te Zürich slechts enkele heksenprocessen plaats gehad.

Ook Calvijn geloofde dat de toovenaars onder den invloed des duivels staan, maar toont zich toch aangaande dit onderwerp soberder en critischer dan Luther.

In zijn honderdste preek op I Samuel 28, (de doodenbezwering te Endor) zegt hij (*Opera II*, 1667, *p.* 448) „dat die rampzalige toovenaars, waarvan wij heden een groot aantal zien, zich geweldig vergissen, wanneer zij gelooven, de synagoge des Duivels binnen te treden, aldaar aan reidansen en andere dergelijke handelingen hun hart op te halen en zich met spijs en drank te verkwikken. Ik voor mij geef toe dat zij dit voor waarheid houden en als 't ware met hun zintuigen grijpen, maar het is zeker dat dit volgens een goddelijk oordeel gebeurt, hetwelk den Duivel de macht verleent hen te verblinden omdat zij den levenden God hebben ontzegd. En daarom verdienen zij in duisternis te verkeeren en als Satans slaven zoo maar rond te dolen, niet wetende wat zij doen of op welke plaats zij zijn."

Doodenoproeping acht Calvijn een waan. Het is zeker, dat bij de bezwering te Endor niet de ware Samuel is verschenen, maar een demonisch schijnbeeld, want God zou nooit hebben veroorloofd, dat Zijn profeet aan zulke duivelsche bezweringen werd onderworpen. De zielen der heiligen rusten en leven in God, de zalige opstanding afwachtende, t.p.

Gedurende de jaren 1542-1546 heerschte er te Genève een hevige pestepidemie. Men beschuldigde zekere personen die pest te hebben veroorzaakt door duivelsche middelen. De aangeklaagden werden op uitermate wreede manier gefolterd en terechtgesteld. Het is daarbij voorgevallen dat de beul zijn eigen moeder de rechter hand moest afhakken alvorens hij haar op den brandstapel bracht.

Wat Calvijn zelf betrof drong hij, volgens het officieele rapport van 9 Maart 1545, bij de rechters ten zeerste er op aan de ter dood veroordeelden, zelfs den giftmengers, geen langdurige martelingen te doen ondergaan. „de non les fère languyr." (*E. Doumergue, Jean Calvin VI*, 1926, *p.* 46).

In een brief aan Myconius, van 27 Maart 1545 schreef hij: „Men is een conspiratie van mannen en vrouwen komen te ontdekken, die, gedurende drie jaren, zich er op hadden toege-

legd, de pest in de stad te verspreiden door middel van ik weet niet wat voor tooverijen. Vijftien vrouwen zijn reeds verbrand; de mannen zijn nog veel feller gestraft."

En in een preek op Deuteronomium, van 2 December 1555, zegt hij: „Er zijn veel ongelooflijke dingen die men van de toovenaars zal hebben te verduren. En inderdaad, wanneer wij er van hooren spreken, moeten wij niet slechts rillen, maar als door doodsangst worden bevangen; de haren moeten ons op het hoofd te berge rijzen; maar laten wij desondanks begrijpen, dat het de wrake Gods is over diegenen, die hem hebben verlaten . . . Wanneer wij de reputatie willen hebben van een Christelijk volk te zijn, dan moeten de tooverijen, bezweringen en dergelijke dingen minder onder ons worden geduld dan roof en moord." (*Doumergue, Calvin VI p.* 49).

Het schijnt dat sinds ongeveer het midden der zestiende eeuw de z.g. waterproef, een reeds oudtijds gebruikelijk godsoordeel (zie ons vierde hoofdstuk p. 88) weer in zwang kwam. Ze werd gewoonlijk op de volgende manier toegepast:

Men bond de rechter hand van de naakt uitgeschudde „heks" aan den linker grooten teen en de linker hand aan de rechter grooten teen. Daarna liet men haar aan een touw in het water. Zonk ze onder dan ging zij voor onschuldig, dreef ze boven, voor schuldig door. Volgens de theorie vermocht de duivel „licht" van aard zijnde, ook de heksen licht te maken. In de praktijk hing echter, dit is duidelijk, veel af van den goeden of kwaden wil der gerechtsdienaars.

Hetzelfde als de waterproef bedoelde de proef met de waag. Hierbij is vooral de waag te Oudewater bekend. Keizer Karel V zou n.l. aan die stad het privilegie hebben verleend, een van hekserij verdacht persoon te laten wegen en wanneer de raad had verklaard dat het gewicht van den betreffende in overeenstemming was met zijn lichaamsomvang, moest dat getuigenis overal van rechtswege geldig zijn. Daar het raadhuis bij de verovering van Oudewater door de Spanjaarden in 1575 met archief en al in de vlammen opging, valt dit niet verder na te sporen, maar een feit is het, dat menschen uit Keulen, Münster, Paderborn dikwijls de toevlucht hebben genomen tot de waag van Oudewater en dat men zich over het algemeen niet over onbillijke behandeling aldaar had te beklagen. De waag van Oudewater zal ook in het verder verloop van dit hoofdstuk nog ter sprake komen.

Een andere proef, destijds en ook later nog in zwang, berustte op het geloof, dat de duivel zijn aanhangers een merkteeken (stigma diabolicum) op den rechter schouder, het dijbeen, onder de oksel of elders indrukte en dat de betreffende persoon op die plek ongevoelig werd, al dreef men er een speld ook zoo diep in dat ze de beenderen raakte. Dat was dan de z.g. speldeproef. Men begrijpt dat dit tot geknoei aanleiding gaf; de scherprechter, wien in den regel die proefneming werd opgedragen, zette wel eens den kop van de speld op het vermeende stigma en prikte op andere plekken diep in, om aan te toonen, dat de beschuldigde wel degelijk pijn kon gevoelen.

Aangaande de heksenzalf, waarvan in ons vorig hoofdstuk sprake is geweest, worden wij nader ingelicht door een scherpzinnig onderzoeker, den Napolitaan J. B. Porta, in diens beroemd werk over „Magia naturalis" (eerste uitgaaf 1558). Wij komen op de bestanddeelen zelve dier zalf in ons laatste hoofdstuk terug, en bepalen ons hier bij een geval, waarvan Porta zelf verzekert, in zijn vroegrijpe jeugd getuige te zijn geweest (*b. II, c.* 26):

„Terwijl ik mij moeite gaf, de zaak nauwkeurig te onderzoeken, want ik had er geen gevestigd oordeel over, kwam ik in aanraking met een van die oude vrouwen, die ze wegens hun gelijkenis met de nachtelijke vogel „strix" „strigen" noemen, die 's nachts den knaapjes in de wieg het bloed uitzuigen. Zij beloofde mij van zelf, mijn vragen binnen een korte tijdruimte te zullen beantwoorden. Daarop gebood zij mij en degenen, die ik als getuigen er bij had gehaald, uit haar vertrek te gaan. Na zich te hebben ontkleed, wreef ze zich geheel en al met een zekere zalf geducht in, terwijl wij door een spleet in de deur het aanzagen. Door de kracht van de slaapverwekkende sappen viel zij neer en geraakte in diepen slaap. Wij maken de deur open, geven haar een pak slaag, maar de macht der bedwelming was zóó groot dat zij er niets van gevoelde. Daarop gingen wij weer naar buiten. Toen de zalf reeds haar kracht had verloren, werd de vrouw uit den slaap wakker gemaakt. Ze begon veel dolzinnigs te vertellen, dat ze over zeeën en bergen heen was gevlogen en kwam met allerlei onware antwoorden aan. Wij heeten het haar liegen; zij houdt vol; wij toonen haar de blauwe plekken; zij blijft nog hardnekkiger op haar stuk staan."

De „striges" hebben wij reeds in ons derde hoofdstuk p. 52 vlg. en in ons vierde p. 98 ontmoet.

Porta was, toen hij dit geval meemaakte, vijftien jaar of niet veel ouder en zijn gedrag evenals dat van zijn makkers heeft dan ook iets jongensachtigs.

Hij werd, naar aanleiding van zijn mededeelingen over de heksenzalf, zelf voor een toovenaar aangezien en achtte het dientengevolge geraden, in de zeer vergroote uitgaaf van zijn werk (1607) bovenvermelde passage weg te laten.

Het geval zelf herinnert ons onwillekeurig aan soortgelijke experimenten, door Nider en Tostatus vermeld (zie ons vorig hoofdstuk p. 131 en 133 vlg.).

Het is een niet te loochenen feit dat voornamelijk in de tweede helft der zestiende eeuw de heksenvervolging vrijwel gestadig toenam.

In Zwitserland was zulks, over 't geheel genomen, na 1560 het geval.

In Bohemen werden de processen wegens tooverij eerst sinds 1540 epidemisch.

In Polen woedden de heksenvervolgingen het felst na het midden der zestiende eeuw.

Vermeld wordt dat in Denemarken, omstreeks het midden der zestiende eeuw, de heksen bij hoopen werden verbrand.

Schotland kende het heksenbranden op groote schaal eerst na 1563, maar had er sindsdien erg onder te lijden.

Ook in Engeland zijn voor 1563 slechts enkele heksen terechtgesteld. Toen echter trad een bijzonder statuut in werking, volgens hetwelk degenen, die tooverij bedreven waardoor iemand zijn leven verloor, als hoogverraders met den dood zouden worden bestraft. Het aantal slachtoffers bedroeg van genoemd jaar af tot den dood van koningin Elizabeth (1603), zoover wij met zekerheid weten, naastenbij vijftig. Voorts was het gebruikelijk, de veroordeelden niet te verbranden maar op te hangen.

In de Nederlanden nam de vervolging eerst sinds 1570 grooteren omvang aan. In Noord-Nederland echter was het aantal ter dood gebrachte heksen uitermate gering.

„Maar verhief dan niemand zijn stem tegen die gruwelen," zal iemand vragen.

Men komt niet licht tegen gruwelen op, vooral wanneer men,

zooals in die tijden zeer zeker het geval was, daarbij zelf het ergste riskeert.

Toch waren er enkelen, die den moed daartoe hadden.

De eerste stelselmatige bestrijder der heksenprocessen was een leerling van den occultist Agrippa von Nettesheim (z. b.), de Calvinist Johan Weyer of Wier uit Grave (1515-1588), lijfarts van hertog Willem III van Gulik-Kleef-Berg en een der uitnemendste geneeskundigen van zijn tijd.

Zijn hoofdwerk „De praestigiis daemonum et incantationibus ac veneficüs (Over de begoochelingen der demonen, de bezweringen en de giftmengerijen)" verscheen in 1563 en beleefde in 1583 de zesde oplaag, waaruit wij hebben geput. Hij zelf vertaalde het in 't Duitsch (1567) en twee keer (1567 en 1579) werd het in 't Fransch overgebracht.

Dit omvangrijke en van groote kennis blijk gevende werk is in zes boeken verdeeld.

Het eerste boek handelt over den duivel, zijn oorsprong, streven en macht, het tweede over de booze magiërs, het derde over de heksen, het vierde over diegenen, van wie men meent dat zij te lijden hebben van de zwarte magie der heksen, het vijfde over de behandeling dergenen, van wie men gelooft dat ze door de booze magie der heksen worden gedeerd of door den demon bezeten, het zesde over de straffen van zwarte magiërs, heksen en giftmengers.

Als echt Christen erkent Wier het bestaan des duivels en der demonen (*b. I, cap.* 1). Verder sluit hij zich aan bij het gevoelen van Petrus Lombardus (zie ons vorig hoofdstuk p. 113) dat de magische kunsten door de kennis en kracht der demonen worden uitgeoefend (*b. II, c.* 4). De magische kunsten zijn echter in wezen niets dan begoochelingen (*b. II, c.* 8).

Aan bezweringen en andere magische handelingen hecht Wier geen waarde.

Impotentie bijv. wordt niet door bezweringen van heksen, maar door oorzaken van physiologischen aard, ook wel door vergif, bewerkstelligd (*b. IV, c.* 20).

Vervloekingen hebben over 't algemeen genomen geen daadwerkelijke gevolgen en als soms de vloek van een ouder tegen een kind in vervulling gaat, moet dit worden toegeschreven aan de „bijzondere sympathie" d.w.z. saamlijdelijkheid tusschen ouders en kinderen. Wier haalt (in de zesde uitgaaf

van zijn boek) een desbetreffend feit aan uit het jaar 1575, (*b. IV, c.* 18).

Wat de verschillende bindingen betreft door middel van beelden, karakters, zalven enz., de berichten daaromtrent zijn of verzinsels of de feiten in quaestie zijn te herleiden tot „natuurlijke oorzaken, tot goddelooze lichtgeloovigheid, tot de medewerking van een demon of tot den verborgen wil Gods" (*b. IV, c.* 21).

Wier heeft (*b. V, c.* 11) het o.m. over het gebruik van beeldjes tot magische doeleinden, beeldjes uit maagdewas, die men met een naald doorprikt. Merkwaardig is o.m. het volgende:

„Onder het teeken van Mars worden twee beelden vervaardigd, een uit was, het andere uit de aarde waarin een lijk ligt en het staal, waardoor een mensch is gedood, wordt aan het eene beeld gegeven om het hoofd van het andere beeld, dat den ten doode gewijde voorstelt, te doorsteken. Op beide beelden worden twee namen en afzonderlijk eigenaardige karakters geschreven."

Dit herinnert ons onwillekeurig aan zekere voorschriften in de Grieksche tooverpapyri (vgl. ons derde hoofdstuk p. 59).

Wier vermeldt ook, dat bij een dergelijke handeling wel eens de psalmen in omgekeerde volgorde worden gelezen.

Dezelfde manier van doen kwam eveneens, zooals wij in ons tweede hoofdstuk p. 36 hebben vermeld, bij de Hindoes voor.

Wier is van de ijdelheid dier praktijken ten volle overtuigd.

Het verbond der heksen met Satan berust op begoocheling, wij zouden zeggen op gezichts- en gehoorshallucinaties. De handelingen, die de heksen zelve beweren te hebben verricht, zijn blijkbaar uitspattingen van haar door den duivel bedorven fantasie. Evenzeer is de verloochening van het Christelijk geloof door de heksen aan onderdoms-zwakte, onevenwichtigheid van geest en zieke verbeelding te wijten, (*b. III, c.* 3).

Wier ontkent ten stelligste, dat de heksen bij hun samenkomsten kinderen slachten en uit hun lijken een tooverzalf bereiden, (*c.* 4).

„Dit is zoo onmenschelijk, afschuwelijk, wreed en moeilijk te gelooven, dat, al aanschouwde ik dit met mijn eigen oogen, ik eerder zou aannemen, dat zij door een begoocheling van dit huiveringwekkende schouwspel waren verblind, dan toegeven

dat dit gruwelijke en meer dan akelige en alle geloofwaardigheid te boven gaande toovermiddel werkelijk was toebereid."

Die opvatting doet het goede hart van Wier alle eer aan, maar is toch uit een wetenschappelijk oogpunt bedenkelijk. Als wij onze oogen niet meer gelooven, wordt de grondslag onzer kennis, t.w. de zintuigelijke waarneming, aangetast en alles op losse schroeven gesteld. Voorts leert ons de criminalistiek, dat er inderdaad menschen bestaan, die tot de ergste gruwelen in staat zijn en zeer zeker was dit in de bij uitnemendheid wreede zestiende eeuw het geval. Om één voorbeeld te noemen: In 't jaar 1576 is het voorgekomen, dat een man zijn eigen kind levend begroef en verstikte, daarna weer uitgroef, het hart er uit scheurde en opat. (*Janssen-Pastor, Gesch. d. Deut. Volk. VIII*, 1903, *p.* 497).

Terecht daarentegen vraagt Wier verder, van waar die duivelsche zalf, uit het vleesch van gedoode zuigelingen bereid, de kracht bezit, dengene die zich er mee insmeert, o.m. door de lucht te voeren, t.p.

Zulk een luchtvaart bestaat enkel in de verbeelding en de schrijver beroept zich in deze mede op de uitspraak van den z.g. Canon Episcopi (vgl. ons vierde hoofdstuk p. 89 vlg)..

Dat vrouwen het meest slachtoffers zijn van dergelijke illusies, is het gevolg van de onstandvastigheid, lichtgeloovigheid en onbeheerschtheid, het zwakke geslacht van meet af aan eigen. Dit wordt, vrijwel evenals in den Heksenhamer (vgl. ons vorig hoofdstuk p. 143) door getuigenissen van Christelijke zoowel als profane schrijvers gestaafd en o.m. opgemerkt, dat, volgens Varro „den geleerdsten der Romeinen", het latijnsche woord voor vrouw n.l. „mulier" van „mollities" d.w.z. weekheid, schijnt te zijn afgeleid. (b. III c. 6).

De verschillende manieren waarop de fantasie in de war kan geraken, worden in hoofdstuk 7-9 nader uiteengezet.

De duivel resp. de demonen zijn wel is waar in staat, menschelijke lichamen door de lucht heen te dragen en Wier vermeldt zelfs (*b. IV, c.* 19) ter waarschuwing om niet ijdellijk te zeggen „de duivel moge mij halen" twee gevallen, het eene „weinige jaren geleden," het andere van het jaar 1551, dat de duivel zijn slachtoffer, ten aanschouwe van anderen, door de lucht heen zou hebben ontvoerd.

God laat echter niet toe — daar is Wier van overtuigd —

dat Satan alles doet wat hij wil en duldt niet, dat de demonen met de heksen die al genoeg door de zwakheden van den ouderdom en hun gekrenkte geestvermogens zijn gestraft, zulk een gewelddadig spel zouden drijven (*b. III, c.* 12).

De demonen kunnen evenmin de heksen door kleine gaten een huis doen binnenkomen als een kameel door het oog van een naald laten gaan, vgl. Matth. XIX, 24. Een lichaam moet in juiste verhouding zijn met de ruimte, die het inneemt; de doordringbaarheid der lichamen is in strijd met de physica (*c.* 13).

Menschen kunnen niet in dieren worden veranderd. Bij den „weerwolf" moet aan bedorven fantasie en duivelsche invloeden worden gedacht, (*b. III, c.* 10). Wier haalt (*b. IV, c.* 22) o.a. de passage uit Augustinus aan, die wij in ons derde hoofdstuk hebben gereproduceerd. Het weinige dat hij er aan toevoegt, bewijst dat hij de strekking van Augustinus' uiteenzetting niet ten volle heeft begrepen.

Wier gaat uitvoerig in op de bezetenheid. Ze is dikwijls geveinsd en hij geeft daar enkele voorbeelden van. (*b. IV, c.* 26-28).

Wier vermeldt ook enkele uitzonderlijke feiten waarbij lappen, naalden en nog andere voorwerpen uit den mond der bezetenen te voorschijn kwamen. Hij betoogt met klem dat deze voorwerpen niet binnen in het lichaam van de slachtoffers zijn geweest en dat men hierbij wel aan een demonische inwerking moet denken, maar niet aan eenig misdrijf der heksen. (*b. IV, c.* 2, 8 *f.f.*).

In b. V, c. 39 wordt Melanchthons beschouwing over de bezetenheid aangehaald. Die eminente geleerde berichtte o.m. dat in zijn tijd een bezeten vrouw, die geen onderwijs had genoten, in Grieksche en Latijnsche bewoordingen den oorlog in Saksen voorspelde.

Wier verwerpt zekere middelen, ook door roomsche geestelijken in gevallen van bezetenheid vaak aangewend (*b. V, c.* 3) als bijv. het wijwater, het gewijde zout, de kaarsen op den dag van Maria's zuivering. Hij bestrijdt het exorcisme zooals het op roomsch-katholieke wijze wordt toegepast, en weet dienaangaande allerlei minder stichtelijke verhalen mede te deelen (*b. V, c.* 23-27).

De „bezetenheid" vereischt een geheel andere manier van behandeling, (*c.* 28).

In de allereerste plaats moet men, wanneer eenig euve „buiten de orde der natuur" zich bij iemand voordoet, volgens de verordening Gods, de toevlucht nemen tot dengene, die door zijn professie, kunde en praktische ervaring de ziekten n.l. haar verscheidenheden, kenmerken en oorzaken terdege kent, d.w.z. een kundig, bedreven en gewetensvol geneesheer. Er doen zich immers dikwijls zoo zeldzame en zware symptomen bij ziekten voor, welke, hoewel zij „door de werking der natuur" ontstaan, toch door der zake onkundigen en kleingeloovige menschen spoedig tot tooverij worden herleid, zooals bij verschillende soorten van krampen, melancholie, vallende ziekte enz. herhaaldelijk blijkt. Wanneer echter een verstandig geneesheer, na zorgvuldig onderzoek, merkt dat het kwaad „de perken der natuur" te boven gaat en hij de inwerking van Satan, die een geest is, bespeurt, dan moet een geestelijke van de ware leer en van onbesproken levensgedrag in den arm worden genomen.

Aan de oproeping van Samuel door de toovenares van Endor wijdt Wier het negende en tiende hoofdstuk van zijn tweede boek. Hij gevoelt het gewicht aan dit feit verbonden en houdt daarbij rekening met een passage uit een der apokryphe boeken van het Oude Testament, n.l. Jezus Sirach (*XLVI*, 20), waar zooals reeds in ons derde hoofdstuk p. 79 is vermeld, van Samuel wordt gezegd dat hij ook na zijn dood zich liet ondervragen en den koning diens noodlot verkondigde.

De onbevangenheid, die Wier aanvankelijk toont, wordt terstond verstikt door dogmatische gebondenheid. Men hoore:

„Ofschoon de bijzonderheden van deze geschiedenis en Jezus Sirach schijnen te bevestigen, dat Samuel zelf verschenen is, zal ik toch dengene die de zaak grondig beschouwt, aantoonen, dat niet Samuel zelf, maar onder diens uiterlijk een duivelsch spookbeeld is gezien, hetwelk aan de bezweerster gaarne gehoor gaf, teneinde een spel met haar te drijven."

Wier wijst erop, dat de doodenbezwering door de Mozaïsche wet op doodstraf was verboden, hij ontkent dat de zielen der vromen door de bezweringen van een tooveres kunnen worden opgeroepen, daar zij anders immers zelfs niet in Abraham's schoot veilig zouden zijn, enz. enz. Zijn poging, om de bewijskracht van het citaat uit Jezus Sirach te ontzenuwen, is pure rabulistiek.

In het tiende hoofdstuk haalt hij aangaande het betreffende verhaal uitspraken aan van Oud-Christelijke schrijvers, inzonderheid van Augustinus „den scherpzinnigsten criticus der H. theologie," om aan te toonen, dat volgens deze autoriteiten de ware Samuel niet verschenen is. Wier geeft dan in de eerste plaats van Augustinus — bij wien wij ons hier willen beperken — een lang citaat uit de „Vragen aangaande het Oude en Nieuwe Testament," (*vr.* 27), hetgeen echter een onecht geschrift is, vervolgens een passage uit „Over verschillende vragen, aan Simplicianus" (van omstreeks het jaar 397 dateerende) (*II, vr.* 3, 1-3) echter met weglating van het slot, waarin de kerkvader, zooals wij in ons derde hoofdstuk p. 79 gezien hebben, zich tamelijk gereserveerd uitlaat. Verder doet hij een beroep op een passage uit de verhandeling „Over de Christelijke leer" (± 397-426), (*II*, 22, 35), waarin sprake is van een beeld van Samuel, op heiligschennende wijze vertoond, en tenslotte op een geschrift, voor welks echtheid hij zelf niet instaat, n.l. „De wonderen der H. Schrift" (*II*, 11).

„Ik heb," zegt Wier voorts, „deze uitspraken van Augustinus meer uitvoerig aangehaald, omdat ik, nog niet zoo lang geleden, bij een openbare bijeenkomst hoorde, hoe een monnik, steunende op Augustinus, de stelling trachtte te verdedigen, dat inderdaad de geest van Samuël zelf opgeroepen is geweest."

De monnik had echter niet geheel ongelijk; hij kon zich best beroepen op de in ons derde hoofdstuk vermelde passages uit Augustinus' geschriften „Over de vragen van Dulcitius" en „Over de vereering den dooden te bewijzen" waar de kerkvader ronduit verklaart een reëele verschijning van Samuel aan te nemen. En hoogst opmerkelijk is het, dat Wier aan den rand naast het citaat uit het aan Simplicianus gerichte betoog aanteekent: „Ongeveer hetzelfde in het geschrift „aan Dulcitius" (*vrg.* 6) en in het boekje „Over de vereering den dooden te bewijzen", terwijl juist het tegendeel het geval is. Wel een treffend voorbeeld, hoe ook een eerlijk man — want wij zouden Wier niet graag van knoeierij willen verdenken — stekeblind kan zijn, zelfs voor de meest duidelijke uitspraken, wanneer hij door dogmatische vooringenomenheid is bevangen.

Het geloof aan een demonischen incubus berust op enkel verbeelding of op seksueele prikkeling, door fantasie verer-

gerd (*b. III, c.* 19). Geslachtelijke omgang tusschen menschen en demonen bestaat niet (*c* 20-24).

In het 25e hoofdstuk heeft Wier het over de lesbische liefde, die, volgens Leo Africanus door de tooveressen in Fez werd bedreven, zooals door ons in het vierde hoofdstuk p. 108 is vermeld. Aan het slot roept Wier gemoedelijk-rechtvaardig uit:

„Zie, wat er somwijlen voor een groot onrecht in woord en daad den armen duivel geschiedt, wanneer zij hem ook dat misdrijf ten laste leggen, hetwelk hij niet begaat; zij zelven alleen gevoelen dien wellust, waarvan zij verkondigen dat hij deelgenoot is."

„Auch dem Teufel muss man Gerechtigkeit widerfahren lassen" zegt een Duitsch spreekwoord.

Merkwaardig is Wier's verklaring van de weertooverij.

De heksen vermogen de lucht niet te verstoren, maar de duivel die sneller en gemakkelijker dan een mensch de verandering van het weer vooruitziet, verdwaast den geest dier vrouwen in die mate dat zij zich verbeelden, uit nijd tegen haar buurman of wraak tegen een vijand noodweer te kunnen doen opkomen. De duivel brengt hen er toe, steenen achter den rug westwaarts te werpen, een kuil te maken, water er in te gieten en dit met den vinger te beroeren of meer handelingen van dien aard te verrichten. Wanneer nu de heksen zien dat het gewenschte gevolg intreedt, worden zij daardoor in hun waan versterkt. Maar niemand van gezond verstand past het, te meenen dat de elementen aan een nietige handeling van ontzinde vrouwen gehoorzamen (*b. III, c.* 16).

Wat de straf der tooverij betreft, betoogt Wier, dat deze al naar gelang van het misdrijf, verschillend moet zijn (*b. VI, c.* 1). Over 't algemeen is hij eerder voor een zachtere bestraffing.

In het derde hoofdstuk haalt hij de wetten van romeinsche keizers en de besluiten van conciliën tegen de magiërs aan en vermeldt tevens dat ook de „mohammedaansche wet" de wichelarij verbiedt.

In het volgende hoofdstuk geeft hij de bepalingen der z.g. Carolina (de strafwetgeving van keizer Karel V z.b.) inzake tooverij en voegt er enkele opmerkingen aan toe.

De heksen, meestal oude vrouwen van verzwakte geestvermogens en als zoodanig geschikte werktuigen voor den

duivel, mag men niet tot de ketters rekenen. „Niet de dwaling in den geest, maar de hardnekkigheid van wil maakt den ketter" (*c.* 8).

Het past den Christenen niet, voetstoots geneigd te zijn, zwakke oude vrouwen in afschuwelijke gevangenissen op te sluiten en aan ontzettende pijnigingen te onderwerpen. Tusschen „bewaking" en „gevangenis" behoort, ook volgens de juristen, onderscheid te worden gemaakt, t.p.

De waterproef zoowel als de vuurproef zijn te verwerpen, (c. 9).

Op de bekentenis alleen der heksen mag men niet afgaan; men moet onderzoeken of deze ook werkelijk door de feiten wordt gestaafd (c. 10).

Wanneer voorts de heksen beweren van God te zijn afgevallen en den duivel aan te hangen, dan is dit geen misdrijf voor de burgerlijke rechtbank. Immers wie van ons is daar niet aan schuldig? Iedereen, die een zonde begaat is uit den duivel. Maar door vermaning kunnen wij onze schuld leeren inzien en er is plaats voor berouw. Wat is er dus tegen, een heks door verstandige toespraak tot inkeer te brengen? (*c.* 11).

Melding makende van het feit dat te Bologna de veroordeelde heksen aan de schandpaal tentoongesteld en tenslotte verbannen werden, merkt Wier op, dat zulk een gematigdheid in het straffen oneindig de voorkeur verdient boven de wreedheid dergenen, die maar al te gereed zijn, de heksen naar den brandstapel te verwijzen. (*c.* 21).

Mocht iemand beweren, dat, ook al verrichten de heksen geen kwaad, toch de booze wil streng moet worden bestraft, dan behoort men toch onderscheid te maken tusschen den volmaakten wil van iemand die bij zijn verstand is en den wil van iemand wiens geest is verbijsterd. (*c.* 23).

Tegen hen, die er op aandringen, de misdrijven, die Mozes als hoofdzonden beschouwde, met den dood te straffen, brengt Wier in het midden dat ten opzichte van vele gevallen die strengheid „in onzen tijd" is verzacht. Hij doet verder een beroep op Jezus' bekende uitspraak, Ev. Joh. VIII, 7: „Wie zonder zonde is, werpe den eersten steen." (*c.* 24).

Wier's boek is niet vrij van theologische vooroordeelen en vertoont een zeker gebrek aan psychologische fijnheid maar als een daad van grooten moed en edele menschlievendheid

staat het boven allen lof verheven. De man, die meer dan twintig jaren lang, met onvermoeiden ijver tegen den geweldigen stroom van verblinding en barbaarschheid oproeide, moet te allen tijde met eere worden genoemd.

Wier vond levendigen bijval en had ook eenig praktisch succes; verscheidene vorsten verboden de heksenvervolging in hunne landstreken. Maar hij haalde zich ook geduchten haat op den hals en zonder de bescherming van zijn verstandigen en hem zeer genegen hertog ware het hem slecht vergaan. Een erge teleurstelling was het voor hem in zijn ouderdom, dat, toen hertog Willem door een hersenziekte werd aangetast, de reactie aan het roer kwam en ook in Kleef weer brandstapels voor de heksen werden ontstoken.

Een fellen bestrijder vond Wier in Jean Bodin, rechtsgeleerde en vermaard „staatstheoreticus", op het stuk van godsdienst verdraagzaam, maar inzake hekserij niet minder bevooroordeeld en hard als de auteurs van den „Heksenhamer" naar wien hij herhaaldelijk verwijst. In 1580 verscheen zijn werk „De la démonomanie des sorciers" in vier boeken van tamelijken omvang over resp. de geesten en occulte dingen, de magie en hare onderdeelen, de geoorloofde en ongeoorloofde middelen tegen toovenarij, het rechtskundig onderzoek, met een aanhangsel „Weerlegging der meeningen van Johan Wier." Wier toch „heeft de wapens tegen God opgevat" (*p.* 218), hij is „geheel en al van God verlaten" (*p.* 250), en „de straffe der toovenaars schuldig" (*p.* 250 *verso*).

Bodin wijst er op, dat men van oudsher aan de realiteit der magie geloofde en beroept zich ook op feiten uit zijn eigen tijd. Hij slaat echter blindelings geloof aan de meest dolzinnige bekentenissen, door de pijnbank of door de angst er voor afgeperst.

De realiteit der tooverij blijkt voor hem o.m. uit het feit, dat, toen een heks een andere vrouw dreigend toeriep „Gij zult nooit een kind zoogen," dit in vervulling ging, terwijl na de verbranding der heks, de moederborst terstond weer melk gaf. (*b. IV c.* 5 *p.* 217).

De toovenaars resp. heksen worden wel eens „in den geest" naar een ver afgelegen oord ontrukt. Bodin vermeldt o.a. het volgende geval. (*b. II c.* 5, *p.* 92):

In 1571 deed te Bordeaux een oude tooveres voor de rechters

de bekentenis dat zij iedere week met anderen naar den duivelssabbath werd weggevoerd. Toen wilde Belot, berichtgever der verzoekschriften aan den raad des konings, zich proefondervindelijk ervan vergewissen en daar de heks zeide, geen macht te hebben, als zij niet buiten de gevangenis was, liet hij haar naar buiten, waar zij zich geheel naakt met een zeker vet insmeerde en als dood neerviel, zonder eenig gevoel. Na vijf uren kwam zij weer bij en opstaande vertelde zij hem verschillende dingen van verschillende plaatsen, die waar werden bevonden. „Ik heb," verzekert Bodin, „die geschiedenis van een graaf . . . die bij de proefneming tegenwoordig was en nog in leven is". (*c.* 92).

Indien echter de duivel het vermogen heeft, de ziel, die zoo nauw met het lichaam samenhangt, ervan los te maken en weg te voeren, dan is het, volgens Bodin, veel gemakkelijker, ziel en lichaam tegelijk te verplaatsen. (*b. II c.* 5 *p.* 90). Bodin wijst er ook op, dat Wier „de beschermer en verdediger der toovenaars" de realiteit der momenteele lichamelijke verplaatsing van een streek naar een andere erkende. (*b. II c.* 4 *p.* 89 *verso*, 230 *verso*). En inderdaad staat Wier, door dit toe te geven, niet sterk tegenover diegenen, die aan de lichamelijke ontrukking der heksen door den duivel geloofden, zooals hij ook in enkele andere opzichten een zeker gebrek aan strenge consequentie toont.

De verandering van menschen in dieren acht Bodin door feiten, als bijv. het navolgende, bewezen. (*b. II c.* 6 *p.* 97).

De procureur-generaal des Konings, Bourdin, had hem verteld, processtukken te hebben gezien, door rechter en griffier onderteekend, waarin vermeld stond, hoe een weerwolf, door een pijl in de dij was getroffen; hoe later, toen hij in menschelijke gedaante in bed lag, die pijl hem werd uitgetrokken en door den man herkend die hem afgeschoten had. Tijd en plaats werden in de acten geverifieerd overeenkomstig de bekentenis van den toovenaar.

Bodin behandelt ook de doodenbezwering en gelooft (of helt er althans sterk toe over) dat te Endor Samuel in eigen persoon is verschenen „De tooveres riep Samuel of het beeld van Samuel op, dat zij alleen zag, en Saul in 't geheel niet." (*b. II c* 3, *p.* 70 *verso*).

Geslachtelijken omgang tusschen menschen en duivelen

neemt Bodin als een feit aan. Dat een demon den levenskiem van een man naar een vrouw vermag over te brengen, is een „zaak die ongeloofelijk schijnt, maar hoe het er ook mee gesteld zij, Sprenger schrijft (in den Heksenhamer) dat de Duitschers (die meer ondervinding van toovenaars hebben, daar deze bij hun van de grijze oudheid af voorkomen en in veel grooteren getale dan in andere landen) het er voor houden dat uit zulk een verbinding soms kinderen ontstaan." (*b. II c.* 7 *p.* 106 *verso*).

Met groote strengheid en zonder mededoogen eischt Bodin de bestraffing der tooverij.

Hij geeft niet toe dat de vrouwen — want ook volgens hem maken zij zich het meest aan tooverij schuldig (*p.* 230 *verso*) — teerder zouden zijn dan de mannen, integendeel, zij doorstaan heel dikwijls de pijnbank met grootere standvastigheid dan deze (*p.* 225).

Wij zullen daar later voorbeelden van aanhalen.

Weliswaar kan de dwaling bij zekere wichelarijen, bijv. bij het werken met den magischen spiegel, zonder een bëeedigde overeenkomst met den Satan, tot zekere hoogte te verontschuldigen zijn. Maar tòch mogen de daders ook daarbij zelfs den eersten keer niet zonder eenige boete afkomen; den tweeden keer zijn ze lichamelijk en den derden keer met den dood te bestraffen. (*b. IV, c.* 5 *p.* 208 *en* 215 *verso*).

Roept men den Satan aan, dan is dit, ook al verschijnt deze niet, toch een „verrichte en volmaakte tooverij", (*p.* 215 *verso*).

Bodin is niet voor de waterproef. (*b. IV, c.* 4 *p.* 194).

De rechter behoeft tegenover den aangeklaagde niet terug te deinzen voor het aanwenden van slinksche middelen.

Men moet spionnen op hem afzenden, die zich uitgeven als voor hetzelfde vergrijp aangeklaagd, ten einde hem een bekentenis te ontlokken. En als hij niets wil zeggen, moet men hem doen gelooven, dat zijn medeplichtigen hem hebben beschuldigd, al is hun dit niet in de gedachte gekomen: misschien zal hij immers dan, om zich te wreken, hun met gelijke munt vergelden en zich zoodoende blootgeven. Dat alles is volgens het goddelijke en menschelijke recht geoorloofd. (*b. IV c.* 1 *p.* 171 *verso*).

De aangeklaagde mag nooit gewoonweg worden vrijgesproken, tenzij de betichting van den aanklager of aanbrenger klaarder is dan de dag. Het bewijs van misdaad op het gebied der

zwarte magie is zoo duister en moeilijk, dat nooit iemand van het millioen toovenaars dat er bestaat, zou worden aangeklaagd noch bestraft, wanneer men zooals bij een gewoon proces, bij gebrek aan bewijs den beklaagde vrijsprak. (*b. IV*, c. 5 *p.* 216 *verso*, *p.* 217).

Dat zulk een redeneering, geïnspireerd door de meest dolzinnige vrees, geheel averechts is, springt dadelijk in 't oog. Voorts is het aantal van een millioen toovenaars gewoonweg bespottelijk. Wij moeten echter billijkheidshalve vermelden, dat Bodin in zijn voorrede naar aanleiding van de opgave eens toovenaars, dat er „meer dan honderdduizend" van zijn soort in Frankrijk waren, opmerkt: „wellicht onjuist".

Uit een theologisch oogpunt beschouwd, heeft Bodin tegenover Wier gelijk en ook anderszins maakt hij op hem enkele gegronde aanmerkingen, maar zijn krasse lichtgeloovigheid en hard fanatisme steken tegenover Wiers critischen zin en gemoedelijke humaniteit hoogst ongunstig af.

Bodin's „démonomanie" werd reeds het volgende jaar in een Duitsche vertaling uitgegeven door den protestant Johan Fischart, doctor in beide rechten, een veelgelezen auteur, die over een geweldigen rijkdom van taal beschikte, echter gepaard gaande met een ongeloofelijke smakeloosheid.

Zeer merkwaardig is ook, dat, voor het eerst sinds 1520, in de jaren 1580, 1582, 1588 en 1598 nieuwe uitgaven van den Heksenhamer verschenen. Met zekerheid weten wij dat althans de uitgaaf van 1588 en met eenige waarschijnlijkheid dat die van 1582 door genoemden Fischart was bezorgd.

Enkele schrijvers echter schaarden zich aan de zijde van Wier.

Johan Ewich uit het gebied van Kleef afkomstig, arts in Duisburg, later professor aan het lyceum te Bremen, publiceerde, terwijl hij zich op Weyer beriep, in 1584 een latijnsch geschrift over de heksen, dat het volgende jaar in het Duitsch verscheen.

Hij drong er op aan, zoowel de nog onverstandige kinderen als de reeds kindsch geworden oudjes niet te bestraffen, maar te onderrichten. De pijnbank behoorde men eerst dan toe te passen, wanneer het voornaamste punt van aanklacht was vastgesteld. Men moest den beklaagden ook een beroep op een hoogere rechtbank toestaan. Het was aan de rechters te wijten, dat niet weinigen straf ondergingen zonder schuld.

De calvinistisch gezinde H. Wilcken, genaamd Witekind, hoogleeraar in de wiskunde te Heidelberg, publiceerde in 1585, onder den naam, „Augustin Lercheimer von Steinfelden" zijn „Christlich bedencken und erinnerung von Zauberey." Twaalf jaren later zag een vermeerderde oplaag ervan het licht.

Wilcken geloofde sterk aan den duivel en diens inwerking op de menschen, maar wees ook nadrukkelijk er op, dat inzake hekserij veel aan fantasie en illusie is te wijten. Hij lichtte dit o.m. door het volgende voorbeeld toe:

„Eens ging ik, tegen den avond te Heidelberg, over de brug om te wandelen. Daar stond veel volk, dat, onder groot geschreeuw, den berg aanschouwde. Ik vroeg wat of er was? „Kijk" zei een, „hoe de heksen daar dansen." Toen ik naar boven keek, zag ik niets anders dan dat de wind in de boomen woei en ze in beweging bracht. Dat was voor hun een heksendans. Zulk een macht heeft de waan en de verbeelding."

Wilcken laat ook zijn gevoel spreken.

„Als ettelijke goede lieden, die tegen de arme rampzalige vrouwen zoo hard en verbitterd zijn, wisten en er aan dachten ... in een hoe groote onwetendheid, gebrek aan al het noodige en verdriet zij leven, dan zouden ze jegens haar iets meer genadig zijn."

Inzonderheid betoogde Wilcken — en dat was van het hoogste gewicht — dat men geen waarde moest hechten aan hetgeen de heksen vertelden over de andere deelnemers aan den duivelssabbath.

De Lutheraan J. G. Godelmann, jurist en professor aan de hoogeschool te Rostock, hield aldaar in 1584 openbare voorlezingen over toovenaars en heksen. Hij gaf die voordrachten in 't Latijn uit (1591). Dit boek beleefde verscheidene oplagen en werd in 1592 in het Duitsch overgezet.

Godelmann, die herhaaldelijk Wier en „Lercheimer" vermeldt en inzonderheid Bodin bestrijdt, gelooft aan de realiteit van magische kunsten en zelfs aan een verbond van toovenaars maar — zeer opmerkelijk — niet van de heksen met den Satan. De magiërs toch geven zich opzettelijk uit ongeoorloofde nieuwsgierigheid met lichaam en ziel aan den Duivel over, dit door een eed of een handteekening met hun eigen bloed bekrachtigende; de heksen echter, onwetende oude vrouwen,

door den Duivel bedrogen, zijn het slachtoffer van dwaling en lichtgeloovigheid (*b. II, c.* 2, 1-4).

Wij merken terloops op, dat inderdaad enkelen een schriftelijk contract met den duivel hebben gemaakt.

Het is mogelijk dat de heksen door tooverkunsten menschen en vee dooden; blijkt zoo iets, dan verdienen zij verbrand te worden (*t. p.* 20).

Dat zij echter door een schoorsteen heen de lucht ingaan en op een bok of een bezem naar den duivelssabbath rijden, is pure fantasie of demonische begoocheling, (*b. II, c.* 4, 11 *en* 14).

Godelmann haalt (*t.p.* 22) de boven door ons behandelde passage uit J. B. Porta's „Magia naturalis" b. II, c. 26 aan, waarin deze verzekert, te hebben bijgewoond hoe een heks zich met een zalf inwreef, in diepen slaap geraakte en na het ontwaken volhield over bergen en zeeën heen te zijn gevlogen. Daarna gaat hij aldus voort, (23):

„Geloofwaardige mannen berichten dat een dergelijk geval, niet zoo veel jaren geleden, in het hertogdom Mecklenburg zich heeft voorgedaan. Een zekere vrouw, die een Mecklenburgsch edelman lang en trouw had gediend, werd door heksen, die kort daarop den brandstapel beklommen van tooverij beschuldigd, alsook dat zij een keer of wat met haar op den Blocksberg was geweest. De heer . . . was er eerst over ontstemd . . . hij kon ternauwernood er toe gebracht worden, het te gelooven. Maar toen hij eindelijk de dienstmeid hiervoor onderhield, antwoordde zij in haar domheid dat de bekentenis (der heksen) over de vlucht naar den Blocksberg waar was, ja dat zij de volgende nacht noodzakelijk met de overige heksen zelf daar heen moest vliegen. De edelman haalde den predikant en zijn eigen dienaren als getuigen er bij en bewaakte de vrouw 's nachts zorgvuldig in haar vertrek om er achter te komen of zij wilde uitvliegen. Maar ziet! nadat zij haar lichaam met zalven had ingesmeerd, viel zij in een zoo diepen slaap dat zij noch die nacht noch den volgenden dag kon worden wakker gemaakt. Den morgen daarop ondervraagd, antwoordde zij, inderdaad met de overige heksen op den Blocksberg te zijn samengekomen en in haar domheid liet zij zich dit niet uit het hoofd praten."

De Blocksberg of Brocken, het hoogste punt van den Harz, werd reeds in een biechtboek uit het laatst der veertiende

eeuw als een geliefkoosde verzamelplaats der heksen vermeld.

De verandering van menschen in wolven of andere dieren is een waan, (*b. II, c.* 3, 10) als ook de geslachtelijke omgang met booze geesten, (*b. II, c.* 5, 11).

Niet de toovenaars en heksen zelven, maar wel de demonen vermogen met Gods toelating soms op het weer in te werken, (*b. II, c.* 6, 13).

Godelmann komt op tegen de onmenschelijke behandeling der heksen in de gevangenis, waar zij door duisternis, koude, honger en vuil worden gekweld. Geen wonder, dat vaak vrouwen in den kerker, waar ze bovendien meer dan elders aan de aanvechtingen der demonen bloot staan, zich het leven benemen, (*b. III, c.* 6, 10).

De godsoordeelen, voornamelijk de waterproef, zijn onbetrouwbaar. De schrijver beroept zich inzake de laatste op een geval, waarvan hij zelf op een reis van Pruisen naar Lijfland getuige was. Op zijn aansporing toch wierp men, om de deugdelijkheid der waterproef te toetsen, eene wegens gruwelijke misdaden veroordeelde tooveres met gebonden ledematen in het water: ze zonk onmiddellijk, (*b. III, c.* 5, 35).

De pijnlijke ondervraging is onzeker en gevaarlijk. Terecht heeft men gezegd: „Op de pijnbank liegt hij, die veel kan verdragen, en liegt ook degene, die niets kan verdragen; de een wil niet bekennen wat hij heeft uitgevoerd, de andere bekent meer te hebben misdaan dan ooit in den droom bij hem is opgekomen." (*b. III, c.* 10, 4).

Wat de bestraffing der heksen betreft, dringt Godelmann, wegens haar gevorderden leeftijd, sekse en armoede, aan op zachtaardigheid, (*b. III, c.* 11, 38, 40, 42).

Reginald of Reynold Scot(t), een Engelsch landedelman, publiceerde in 1584 zijn boek over „The discouerie of witchcraft. (De ontdekking der hekserij)" dat eenige keeren is herdrukt en ook in het Nederlandsch, door Th. Basson, overgebracht (1609). De tweede uitgaaf dier bewerking (1637) stond ons ter beschikking.

Dit boek heeft onloochenbaar de wetenschappelijke verdienste dat het wijst op de bedriegerijen, waaraan zekere wouldbe toovenaars en tooveressen zich schuldig maakten. Ook Scots protest tegen de wreedheid der toenmalige heksenberechting kan niet anders dan onzen bijval hebben.

Daartegenover staan echter groote schaduwzijden.

Scot is kerkelijk zeer vooringenomen en doet kennelijk zijn best, het geloof aan tooverij voornamelijk den „papisten" ten laste te leggen — met welk recht kan de lezer van dit ons geschrift beoordeelen.

Scot is verder geobsedeerd door de gedachte dat er geen „mirakelen" en „profetieën" meer plaats vinden (*p.* 188-194) en, bij een volslagen gemis aan dieper psychologisch inzicht, ontkent hij van tevoren zekere van het alledaagsche afwijkende verschijnselen.

Daar hij bijv. er van overtuigd is, dat de overleden Samuel niet kon verschijnen, oppert hij ter verklaring van het desbetreffende verhaal o.m. het volgende:

Toen Saul de vrouw gezegd had, dat zij Samuel voor hem moest oproepen, trok ze zich terug in haar kamer, waar zij een handlanger t.w. een bedriegelijken priester verstopt had, terwijl ze Saul voor de deur liet staan. Ze zeide daarna de gebruikelijke bezweringen op, ze loog met te zeggen, dat zij iets wonderlijks zag en Saul, die voor de deur stond, vroeg haar wat zij zag, (*p.* 174 *vlg.*).

Hoe willekeurig — om het op zijn zachtst uit te drukken — zulk een manier van exegese is, begrijpt iedereen, die het verhaal Samuel I, 28 ook maar eenigszins onbevangen naleest.

Het optreden van Wier en van zijn medestanders had niet het gevolg, dat het heksenbranden afnam; integendeel.

Wij willen ons bij enkele voorbeelden bepalen.

In het luthersche Osnabrück beklommen in het jaar 1583 alleen uit de stad binnen drie maanden 121 personen den brandstapel; binnen de jaren 1585—1589 gezamenlijk 157.

In de katholieke landstreek Werdenfels (Beieren) die slechts uit weinige gehuchten en dorpen bestond, werden gedurende de jaren 1589-1591 acht en veertig vrouwen terechtgesteld.

Een actenbundel over de desbetreffende processen draagt het opschrift: „Hierin enkel registers van uitgaven, wat er is opgevreten en opgezopen (verfressen und versoffen) toen de vrouwen te Werdenfels in het slot gevankelijk lagen en later als heksen werden verbrand."

Er zijn meer voorbeelden van, dat de executie van heksen aanleiding gaf tot slemppartijen. Men was toenmaals al evenzeer afgestompt tegen het leed van zijn evenmenschen als nu.

Nog erger was het, dat de vrijwel gelijktijdige heksenvervolging in het bisdom Trier door sommige ambtenaren werd aangemoedigd, ten einde er financieel voordeel voor zichzelven uit te slaan. Ook de beul voer er wel bij; hij reed met goud en zilver getooid, als een hoog heer te paard en zijn vrouw kon in kleerenpronk met de adellijke dames wedijveren.

In 1589 kwam de wijbisschop van Trier, Peter Binsfeld voor den dag met een latijnsche „Verhandeling over de bekentenissen der toovenaars en heksen, of en in hoe ver men er geloof aan moet schenken." Dit geschrift beleefde verscheidene oplagen en reeds in 1590 zag een Duitsche vertaling ervan het licht.

Binsfeld was in sommige opzichten verlicht en gematigd. Hij bestreed de bewering, dat een mensch zich of anderen in dieren kan omtooveren; hij verwierp de waterproef en die der bovenvermelde stigmata, hij veroordeelde het streng, dat een rechter de heksen door leugens en valsche beloften een bekentenis zou mogen ontlokken. Maar hij was, helaas, ervan overtuigd, dat men in 't algemeen geloof kon schenken aan hetgeen de heksen betreffende hare medeplichtigen aanbrachten en heeft daardoor een allerverderfelijksten invloed uitgeoefend.

De Hollandsche katholieke geestelijke, Callidius of Finius Loos, had zijn vaderland moeten verlaten en te Mainz, daarna te Trier een toevlucht gezocht. Hij schreef aldaar, door Wier geïnspireerd, en meer bepaaldelijk tegen Binsfeld, een werk in 't Latijn „Over de ware en valsche magie" waarin hij zoover ging het geheele heksenwezen voor pure fantasie te verklaren en het bestaan te ontkennen van toovenaars die God ontzeggen en den duivel huldigen. „De arme vrouwen," zeide hij, „worden door de felheid der pijnigingen gedwongen te bekennen wat zij nooit hebben gedaan, door hardnekkige slachting wordt onschuldig bloed vergoten en door middel van een nieuwe alchemie uit menschenbloed goud en zilver te voorschijn gebracht." Zonder de goedkeuring der geestelijke censuur te hebben ingewonnen zond Loos het werk naar den drukker. De kerkelijke autoriteiten echter namen het in beslag en Loos moest, in 1592, ten overstaan van Binsfeld, zijn „dwaling" mondeling en schriftelijk herroepen. Het manuscript is in 1886 voor de helft op de stadsbibliotheek te Trier teruggevonden,

(*Janssen-Pastor, Gesch. d. deut. Volk. VIII*, 1903, *p.* 633 *aanm.* 1).

Wij gaan nu weer een blik werpen op het daadwerkelijke.

Men denkt allicht dat tenslotte iedereen op de pijnbank schuld bekende, dit is echter niet altijd het geval geweest. Twee voorbeelden willen wij hier vermelden.

In 1593/94 werd, in de protestantsche stad Nördlingen (Beieren) de waardin Maria Holl(in) wegens hekserij aangeklaagd en op gruwelijke wijze gepijnigd.

Bij het vierde verhoor riep zij uit, toen men haar de duimschroeven aanzette: „Wou God maar — Hij vergeve mij die taal — dat ik een heks was, opdat ik toch iets zou kunnen aanwijzen."

Bij het negende verhoor zeide zij, in een oogenblik van vergefelijke zwakte, dat de duivel haar was verschenen en dat zij met haar bloed hem schriftelijk haar ziel had toegezegd. Zij herriep dit echter nog bij hetzelfde verhoor.

Zes en vijftig keer — dit getal zal wel op misverstand berusten — werd zij gepijnigd, maar ze volhardde erin, onschuldig te zijn.

Het verhooren hield daarna op, maar ze bleef nog een half jaar in hechtenis.

Toen richtte de raad van Ulm, uit het gebied waarvan Maria Holl(in) geboortig was, het verzoek aan den raad van Nördlingen haar, zonder onkosten, in vrijheid te stellen. Door haar vader in godsvrucht opgevoed, had zij zich behoorlijk gedragen en geen argwaan opgewekt van hekserij te bedrijven; men kon het vermoeden niet van zich afzetten dat zij valschelijk was beschuldigd door afgunstige lieden, zooals ook elders de overheden wel eens verkeerd werden ingelicht.

De raad van Nördlingen won daarop het advies in van zijn advokaten, hetwelk daarop neerkwam dat de pijniging zonder nieuwe indices niet kon worden hervat en men haar uit de gevangenis kon ontslaan. Men moest haar echter verklaren dat altijd nog eenige verdenking op haar rustte, dat zij slechts uit genade en barmhartigheid voorloopig werd vrijgesproken, dat haar man de onkosten moest betalen en zij zelve zweren zonder verlof van den raad noch over dag noch 's nachts haar huis te verlaten.

De raad volgde dit advies op en vrouw Hol(lin) kwam niet eerder uit de gevangenis, voordat zij een stuk had ondertee-

kend, waarin zij o.m. moest erkennen, dat de tegen haar ingebrachte aanwijzingen en vermoedens niet in 't minst weerlegd en nog veel minder haar onschuld bewezen was, dat de raad uit pure barmhartigheid het proces tegen haar voor dezen keer had geschorst, dat zij hem voor de vaderlijk betoonde genade deemoedig haar dank betuigde en geen rechterlijke middelen inzake hetgeen gebeurd was, in het werk zou stellen.

De heksenvervolgingen echter schijnen hiermede in Nördlingen te zijn opgehouden.

Onder Jan VI (de oude) van Nassau had in 1594 zekere Entgen Hentchen zich voor het gerecht te verantwoorden. Zij stond er zeer slecht voor, daar reeds haar moeder en beide zusters als heksen waren verbrand. Een harer bloedverwanten, wiens vrouw met haar wegens een koe in onmin was geraakt, verklaarde als getuige onder eede: „Toen hij voor ongeveer vier jaren de koeien in het bosch hoedde, had hij Entgen vanaf een hoogen berg midden door het loover heen zien loopen. Toen was een dier, in de gestalte van een haas, maar grooter dan een kalf, en met dikke pooten door het bosch heen gekomen in de nabijheid van Entgen. Hij had zijn hond, die toch al grimmig en kwaadaardig was, op het dier aangehitst; de hond echter was, tegen zijn aard in, gevlucht en had zich aan zijn voeten verborgen. Toen had hij tot zijn nicht gezegd: „Dat is niets goeds; nn houd ik u ook voor niets anders als waarvoor de lieden u en uwe zusters houden.".

Den 29 Juni 1594 werd Entgen op de pijnbank verhoord, maar ofschoon men haar met tangen de scheenbeenen kneusde en de armen uit het lid trok, bekende zij niet. Den 1 Juli daarop weer gepijnigd, zeide zij, den Satan nooit te hebben gekend. Toen brandde men haar, den 16 Juli, met lichten of met zwavel aan de borst, onder de oksels en aan de voetzolen; men liet gloeiend pek op haar druppelen, maar zij bleef standvastig en op borgtocht van haar man werd zij uit de gevangenis ontslagen. Zij moest echter een eed zweren, zich wegens de ondergane behandeling niet te wreken, hare buren geen schade noch leed te berokkenen en desverlangd te allen tijde zich ter hechtenis aan te melden. Zij en haar man gaven hiervoor al hun leeftocht te pand.

De literatuur ten gunste der heksenprocessen bereikte tegen het einde der zestiende eeuw haar hoogtepunt in de geschriften

van Remy (Remigius) koning Jacobus van Schotland en Delrio.

Nicolaus Remy (1530-1612), opperrechter in Lotharingen, was, zooals zijne geschiedkundige werken getuigen, niet van kennis en oordeel ontbloot, maar ten opzichte van de heksen toonde hij zich in moeilijk te overtreffen mate lichtgeloovig en wreed. Gedurende de zestien jaren (1576-1591) dat hij zekere rechterlijke functies waarnam, sprak hij uit of bekrachtigde ongeveer 800 doodvonnissen inzake tooverij. Voornamelijk uit de bekentenissen der slachtoffers bouwde hij zijne in drie boeken verdeelde „Daemonolatria (Demonenvereering)" op. Zij verscheen in 1595 en is ettelijke keeren herdrukt. Een Duitsche vertaling ervan zag in 1596 en 1598 het licht.

Met twee staaltjes uit dit boek wenschen wij te volstaan.

Twee vrouwen, Catharina en Lolla, — aldus bericht Remy — waren met elkaar in vijandschap. Een demon gaf Catharina in, hoe zich op de andere te wreken. Den volgenden dag moesten beiden tegelijk ieder in een eigen bak gloeiende kolen naar huis dragen; dan zou de demon Lolla haar bak doen neervallen en moest Catharina terstond Lolla beademen. Dan zou Lolla, die zwanger was, haar kind voor den tijd met de grootste smarten ter wereld brengen. Dit geschiedde dan ook den 4 September 1587. (*boek II, cap. 7, p. 243*) .

In het tweede hoofdstuk van het tweede boek p. 200 vlg, vermeldt Remy, dat hij eens als rechter erin toestemde om jonge kinderen, die door hun ouders tot boosdoen waren verleid, in dier voege te bestraffen, dat men ze naakt drie keer met zweepslagen rondom de plek dreef waar hun ouders levend werden verbrand. Hij zelf meent echter, dat op die manier nooit geheel aan de wetten werd voldaan; de booswichten worden er niet door verbeterd. De ondervinding toch leert dat degenen, die op bovenvermelde wijze in de macht van den demon zijn geraakt, hem zelden — tenzij door den dood — weer worden ontrukt.

Koning Jacobus van Schotland (later ook koning van Engeland) was er vast van overtuigd, bijna het slachtoffer van tooverij te zijn geworden.

In 1589 zou prinses Anna van Denemarken, met wie hij met den handschoen was getrouwd, naar Schotland overkomen, maar werd door een windvlaag naar de kust van Noorwegen gedreven en door de voortdurende stormen aldaar vastgehou-

den. Toen zeilde de koning naar Upsala en, na een winter in het noorden te hebben vertoefd, bracht hij in de volgende lente zijn gade naar Schotland, had daarbij echter met zeer stormachtig weer te kampen.

Er heerschte destijds in Schotland een onrustige stemming en het gerucht van een duivelschen aanslag tegen den koning won spoedig veld. Een zekere Dr. Fian, van wien men beweerde dat hij zijn ziel aan den duivel had verkocht, zou een menigte van voorname Roomsche vrouwen en arme landlieden om zich heen hebben gegaard en den zeestorm hebben ontketend, door, volgens een oud voorschrift, katten in de golven te laten werpen.

Afgrijselijke pijnigingen, eerst kort voor dien in Schotland tegen de heksen ingevoerd, persten aan de aangeklaagden een bekentenis af. De koning, van wien het heet dat hij „groot behagen erin schepte bij de ondervragingen tegenwoordig te zijn," toonde zich een meedoogenloos bestraffer van het gewaande misdrijf.

In 1597 publiceerde Jacobus zijn „Daemonologie", een in drie boeken verdeeld geschrift van betrekkelijk matigen omvang. Het is uitdrukkelijk tegen R. Scot en Wier gericht. Een Nederlandsche vertaling ervan verscheen in 1603.

De opvattingen van den koning inzake duivel en hekserij verschilden niet veel van de toenmaals bij de Protestanten gangbare.

Jacobus acht het mogelijk dat de duivel iemand lichamelijk naar een andere plaats overbrengt, maar ontkent de uittreding der ziel. Wat iemand waarneemt terwijl zijn lichaam verstijfd neerligt, wordt hem door den duivel voorgespiegeld (*b. II, c.* 4).

Inzake lykanthropie toont de koning zich critisch. Hij acht dit euvel voortkomende uit een overmate van geestesverbijstering, waardoor de lijder gelooft een wolf te zijn en bijgevolg diens handelingen, bijv. het op vieren loopen, nabootst (*b. III, c.* 1).

De doodenbezwering berust op duivelsch bedrog. Jacobus staat er voor in, dat het niet de geest van Samuel was die aan de tooveres verscheen; men behoeft er geen bewijs voor te verlangen, daar alle Christenen, van welke richting ook, dienaangaande overeenstemmen en niemand, behalve enkel onweten-

den of doodenbezweerders of heksen daaraan twijfelt (*b. I, c.* 1).

Een stoute bewering! Origenes en Augustinus (zie ons derde hoofdstuk) onwetenden, doodenbezweerders of heksen!!!

Jacobus is voor de waterproef en, zooals men allicht begrijpt, voor onverbiddelijke bestraffing der heksen, (*b. III, c.* 6).

Wij hebben echter redenen om aan te nemen, dat de koning in zijn laatste jaren, naar aanleiding van herhaaldelijk geconstateerde bedriegerijen van zg. bezetenen, de inwerking der duivelen en de bedrijven der heksen althans sterk in twijfel ging trekken.

Martinus Anton Delrio, geboren in 1551 te Antwerpen als zoon van een Spaansch edelman, promoveerde in 1574 te Salamanca in de rechten, trad zes jaren later in de Jezuïeten-orde, doceerde als professor aan verscheidene hoogescholen philosophie en stierf in 1608 te Leuven. In 1599 verschenen zijn „Disquisitionum magicarum libri sex, d.i. zes boeken van onderzoekingen over de magie," behandelende achtereenvolgens de magie in het algemeen, de demonische magie, de hekserij, de divinatie, de plicht van de rechters en die van den biechtvader.

Soldan, een der meest gezaghebbende deskundigen, heeft Delrio den geleerdsten en sluwsten van alle heksenvervolgers genoemd, (*Gesch. d. Hexenproz. 2. Uitg., II*, 1880, *p.* 29). Het eerste is ongetwijfeld juist. Delrio geeft heldere uiteenzettingen over een geweldig aantal feiten en toont zich, zooals trouwens ook in andere geschriften, een bekwaam philoloog. Inzonderheid wat de z.g. folklore betreft, verstrekt hij verscheidene niet oninteressante gegevens. Zijn omvangrijk boek mag, in zekeren zin, een standaardwerk heeten.

Delrio is echter, zooals ook algemeen wordt erkend, zeer lichtgeloovig. Hij hecht waarde aan de meest dolzinnige verhalen en aan bekentenissen, door de pijnbank afgeperst. Remigius „een voortreffelijk man" (*Disq. mag. b. II, vr.* 29 *sect.* 2) is voor hem een hoofdautoriteit.

Weliswaar doet Delrio zijn best, het ware van het valsche te onderscheiden, en redeneert hij met groote scherpzinnigheid, maar het juiste inzicht ontbreekt hem heel vaak.

Wat bijv. het booze oog betreft, maakt hij (*b. III, d.* 1, *vr.* 4, *sect.* 1) onderscheid tusschen een fascinatie enkel door iemands actieven blik, een fascinatie tengevolge van physieke uitstra-

lingen die met een verderfelijke qualiteit zijn behept en een fascinatie die afhangt van het maleficium eens demons, met wien een heks of toovenaar een verdrag heeft aangegaan. De eerste fascinatie acht Delrio een poëtisch verzinsel, de tweede geen fascinatie in den eigenlijken zin des woords, de derde, het meest voorkomende, wordt, afgezien van de autoriteit der kerkvaders en theologen, bewezen door de dagelijksche ondervinding en de bekentenis der toovenaars. Tot deze laatste soort fascinatie moeten, meent hij, de meeste feiten worden herleid, welke volgens verschillende schrijvers tot de twee andere soorten behooren. Zooals men ziet, een geheel averechtsche redeneering.

Delrio ontkent (*b. I, cap. IV, vr.* 1) dat figuren, karakters e.d. eenige tooverkracht hebben. Tatianus sloeg den spijker op den kop, toen hij verklaarde dat, indien er iets op die manier wordt uitgericht, zulks geschiedt door een overeenkomst met de demonen, die deze teekens als symbolen van het verdrag hebben bepaald, krachtens hetwelk zij daadwerkelijk ingrijpen (vgl. ons derde hoofdstuk p. 67). In getallen of muzikale tonen zit evenmin eenige magische kracht (*vr.* 2). Ook tooverwoorden vermogen uit zich zelf niets; Origenes (vgl. ons derde hoofdst. p. 69) heeft in dezen gedwaald (*vr.* 3). Amuletten en talismans hebben geen „natuurlijke" kracht tengevolge van de erop geschreven woorden of teekens, maar slechts door de stof, waaruit zij bestaan, als er in deze soms een „natuurlijke" kracht van sympathie of antipathie schuilt (*vr.* 4).

„Natuurlijk" wil hier zeggen „buiten de hulp der demonen om."

Delrio ontkent (*b. II, vr.* 16) ten zeerste een reëele uittreding der ziel, zooals Bodin (z. b. *p.* 172) ze aannam. Bij de betreffende feiten doen zich, terwijl de lichamelijke zintuigen geheel zijn verdoofd, zoo levendige beelden aan den geest voor, dat men, ook na het ontwaken, meent het geziene en gehoorde in werkelijkheid te hebben beleefd. Daaruit volgt echter niet, dat er geen reëele lichamelijke overbrengingen plaats vinden. Verwijst men naar feiten (zooals in ons vorig hoofdstuk *p.* 131 en in dit hoofdstuk *p.* 161 vermeld), dat een heks zich inzalfde, in verdooving geraakte en op dezelfde plek bleef, terwijl zij waande op den sabbath te zijn geweest, dan is dit o.m. daaruit te verklaren, dat de duivel wel eens zijn slachtoffers in dier voege bedriegt, ten einde de rechters aan de realiteit van de heksen-

vlucht en van den sabbath te doen twijfelen. Dat de duivel werkelijk het lichaam van een mensch vermag te verplaatsen, is op grond van theologische overwegingen plausibel en door zekere feiten, inzonderheid zooals Remigius ze mededeelt, bewezen.

De verandering van een mensch in een dier, welke Delrio in b. II, vr. 18 behandelt is niet, zooals Bodin e.a. geloofden, reëel, maar een demonische begoocheling, hetgeen reeds Augustinus begreep. Komt het voor, dat men in een menschelijk lichaam op die plekken wonden vindt, op welke zij aan de dierverschijningen waren toegebracht, dan is dit zoo te vatten: de duivel verwondt in het lichaam der afwezigen dat deel, van hetwelk hij weet dat het in het dierlijke lichaam was gewond. Delrio licht dit met de navolgende geschiedenis toe, die zich „ternauwernood vijf jaren geleden" in West-Vlaanderen zou hebben toegedragen en die hij van een aldaar woonachtig „geloofwaardig man" had gehoord.

Een boer, die met zijn zoon in een herberg bier had gebruikt, kreeg met de waardin twist over de betaling. Toen verwenschte de vrouw hem en verzekerde dat hij dien dag niet meer thuis zou komen. De boer bereikt het riviertje waar hij zijn schuitje had achtergelaten, maar kan dit, hoewel zijn zeer krachtige zoon mede helpt, niet van den oever loskrijgen; het lijkt als aan den grond vastgespijkerd. Zij roepen de hulp in van twee of drie soldaten, die juist voorbijtrekken, maar ook dezen vermogen niets uit te richten. Daar geeft een der soldaten den raad, eerst de vracht uit het schuitje te nemen en het dan nog eens te probeeren. Na het uithalen van de vracht zien zij in het kielwater een reusachtige pad, die hen met fonkelende oogen aanstaart. Een der soldaten doorboort haar met zijn zwaardpunt de keel, de anderen brengen haar verdere wonden toe en ineens raakt het schuitje los. De boer keert naar dezelfde herberg terug om de soldaten te onthalen. De meid brengt bier en deelt, op ondervraging mede dat haar meesteres in bed ligt te zieltogen. De boer treedt het slaapvertrek binnen en ziet de waardin aldaar dood liggen, in hals en buik gewond. De meid begrijpt er niets van, daar haar meesteres, voor zoover zij wist, geen voet buiten het huis had gezet. De overheid wordt erbij geroepen; men constateert dat de wonden zich op dezelfde plekken bevinden als waarop de soldaten deze aan de pad hadden toegebracht „die nergens te zien was".

Delrio verzekert (*b. V, sect. III*) dat zooiets dikwijls voorvalt en refereert t.p. een soortgelijk verhaal.

Inzake doodenbezwering acht hij het met Augustinus, Tostatus (*zie ons vijfde hoofdstuk p.* 133) e.a. veiliger, aan te nemen, dat te Endor inderdaad Samuel zelf, onder bijzondere toelating Gods, is verschenen. Terecht wijst hij er op, dat de andersdenkenden het duidelijk getuigenis van Jezus Sirach niet hebben vermocht te ontzenuwen (*b. II. vr.* 6). De uiteenzettingen, die Delrio (*b. II vr.* 26) over de verschijningen van afgestorvenen geeft, behooren tot het beste van zijn geheele werk.

Op minder hoog peil staat hetgeen hij over den geslachtelijken omgang van toovenaars en heksen met demonen in 't midden brengt. Er kan wel eens uit een dergelijke verbinding een kind worden geboren. De demonen vermogen echter niet iets te doen ontstaan door hun eigen kracht en uit hun eigen substantie (*b. II, vr.* 15).

Wat de juridische zijde van de quaestie betreft, betoogt Delrio (*b. V, sect.* 1) dat, hoewel den rechter een ruime vrijheid is vergund in het opleggen van straffen, het hem toch niet vrijstaat zonder de meest ernstige reden de door de wet bepaalde straf te overschrijden. Medelijden siert een rechter meer dan strengheid.

Delrio dringt (*b. V aanhangsel II vr.* 38) er op aan, ook bij uitzonderlijke misdrijven als de hekserij, aan de beschuldigden een verdediger niet te ontzeggen, te meer daar de heksen meestal onontwikkeld zijn en dus niet weten hoe zich te verdedigen.

Niemand mag worden veroordeeld enkel op het getuigenis van eerloozen en medeplichtigen, al is hun aantal nog zoo groot (*V, sec.* 5, 4).

Delrio verwerpt de vuurproef (*b. IV, c.* 4, *vr.* 4, *sec.* 3), de waterproef (*sec.* 4) en ook die der stigmata (*V, sec. IV*, 28).

Bijzondere aandacht verdienen zijn uiteenzettingen over de toepassing der pijnbank (*b. V, sec.* 9).

De rechter moet zich van de pijnbank onthouden, wanneer hij zonder haar achter de waarheid kan komen, want de pijnlijke ondervraging is een hachelijke en gevaarlijke zaak.

De pijniging — tenzij door middel van slaaponttrekking — mag niet langer dan één uur duren.

Aangezien men een beschuldigde vaak twee, ja drie uren,

of nog langer, achter elkaar pijnigde, getuigt dit aan Paus Paulus III (*gest.* 1549) ontleend voorschrift althans van een lofwaardig streven, paal en perk te stellen aan de rechterlijke hardheid.

Verder drukt Delrio den rechters op het hart, zich te onthouden van nieuwe en ongewone folteringen. Men mag, zooals de beroemde jurist Farinacci betoogde, den aangeklaagde geen onherstelbaar lichamelijk letsel toebrengen, al valt ook bij de tortuur ontwrichting van ledematen ternauwernood te vermijden.

Denkt men aan de martelingen, die bijv. Entgen-Hentschen (*z.b.*) moest ondergaan, dan toont zich Delrio ook hierin voor zijn tijd zachtaardig.

Hoevele keeren mag iemand worden gepijnigd?

Delrio zegt uitdrukkelijk: drie keer. Blijft de beklaagde ook bij de derde pijniging zijn onschuld betuigen, dan moet hij worden vrijgelaten.

De sofisterij, reeds voorkomende bij Eymerîcus (*zie ons vijfde hoofdst. p.* 125) dat de pijniging niet mag worden herhaald, maar wel voortgezet, wijst Delrio verontwaardigd van de hand. Het past niet, door zulk woordgeknoei de wreedheid te verergeren.

Wij juichen deze uiting van humane eerlijkheid van ganscher harte toe.

Een andere vraag: mag men den beklaagde door leugens de waarheid ontlokken, zooals Bodin ((*z.b.*) geoorloofd achtte?

Delrio verwerpt het. „Het is een geloofsartikel dat de leugen t.w. wat dien naam verdient, gewoonweg en op zich zelf een slechte en ... zóó ongeoorloofde zaak is, dat zelfs de paus haar niet door dispensatie kan goed maken. Dit ... is het algemeene gevoelen der katholieken, niet slechts dat van Augustinus en van Thomas van Aquino," (*sect.* 10).

Uitstekend!

Er bestaat echter, laat Delrio er spoedig op volgen, onderscheid tusschen iets onwaars te zeggen en het ware te verbergen, wanneer wij n.l. niet van een leugen gebruik maken maar van een dubbelzinnigheid. De rechter mag zich bedienen van dubbelzinnige uitdrukkingen en van listige woorden.

Eén voorbeeld.

„Slim was en (toch) geoorloofd het gezegde van den rechter,

die tegen een heks, welke hardnekkig alles loochende, zeide dat, wanneer zij de waarheid helder en klaar bekende, hij, op kosten van de gemeente of van hem zelf, haar, zoolang zij leefde, dagelijks de noodige spijs en drank zou verstrekken en voor haar een nieuw huis zou laten bouwen, daaronder verstaande het houten huis van stroo en takkebosschen waarop zij zou worden verbrand."

En hiermede heeft Delrio de sympathie, die wij voor hem begonnen te koesteren, verbeurd.

Bij het begin der zeventiende eeuw treft ons het feit dat, voor zoover bekend, in 1605 ten onzent de laatste heksenverbranding geschiedde en wel in een grensplaats n.l. te 's Heerenberg (Gelderland). En sinds 1610 schijnen in Noord-Nederland ook geen heksenprocessen meer te zijn voorgekomen.

De andere landen waren nog niet zoover.

In Frankrijk vielen destijds tal van slachtoffers, in Duitschland nog veel meer.

In Hongarije werden de heksenprocessen sedert het tweede decennium der zeventiende eeuw epidemisch.

Men krijgt den indruk dat bij de heksenvervolging de laagste hartstochten in steeds toenemende mate een rol speelden.

De rechters gingen lang niet altijd eerlijk te werk. Balthasar Rosz bijv. in het sticht Fulda, die gedurende de jaren 1603-1605, naar zijn eigen bewering, 205 (?) personen had berecht (gerechtfertigt), bedacht niet alleen „ongehoorde tormenten" maar maakte zich ook aan geldafpersingen dermate schuldig, dat men hem in 1606 in de gevangenis wierp en in 1618 onthoofde.

Evenmin was de beul altijd nauwgezet van geweten. Van den scherprechter te Hitzacker (Lüneburg) bijv. heette het dat hij bij de waterproef knoeide om zooveel mogelijk te verdienen. Hij had het immers in zijn macht, door kunstgrepen een heks te doen zinken of bovendrijven.

Wij gaan nu weer over tot mannen die tegen de gruwelen hun stem verhieven.

De Lutheraan Prätorius deed in 1602 een „Grondig bericht aangaande tooverij en toovenaars" het licht verschijnen.

Hij erkent dat „echte tooverheksen menschen en vee schade kunnen toebrengen en met vergif veel ellende veroorzaken," maar, gaat hij voort „tegenwoordig houdt men alles wat den

mensch wederwaardigs overkomt voor betoovering" en die opvatting bestrijdt hij met alle macht.

Opmerkelijk is vooral zijn verzet tegen de pijnbank:

„Dat gebruik wordt gemaakt van de pijnbank, zie ik niet gaarne, omdat vrome koningen en rechters bij het eerste volk Gods ze niet hebben toegepast, omdat ze door heidensche tirannen in zwang is gekomen, omdat zij de moeder is van vele en groote leugens, omdat ze vaak den menschen aan hun lichaam deert, tenslotte ook omdat vele lieden, zonder behoorlijke rechtspraak en oordeelvelling, ja, voordat ze schuldig zijn bevonden, daardoor in de gevangenissen omkomen: heden gepijnigd morgen dood."

De Jezuïet Adam Tanner, een beroemd godgeleerde, die sedert 1596 het professoraat aan verschillende hoogescholen bekleedde, heeft in zijn hoofdwerk „De scholastieke theologie" (1626/1627) eenige bezwaren geopperd tegen de realiteit van zekere tooverijen en tegen zekere verkeerdheden bij de heksenprocessen.

Tanner ontkende weliswaar de lichamelijke heksenvlucht niet geheel, maar wist er toch eigenlijk geen raad mee.

De meeste heksen zijn gehuwd en hoe is het mogelijk dat zij zoo vele nachten zich van hare echtgenooten kunnen verwijderen zonder dat deze het merken? Misschien gelooft men dat de duivel in de plaats van de vrouw een schijnlichaam neerlegt, maar het is niet aannemelijk dat God den duivel zoo licht en zoo vaak zulk een misleiding van onschuldige mannen zou toestaan. Voorts zijn ook vele vrouwen in hare woningen door deuren, balken, grendels zoo goed van de buitenwereld afgesloten dat de duivel ze onmogelijk zonder veel gedruisch zou kunnen ontvoeren. En dan zijn de bekentenissen der heksen aangaande de uitvaart en de bijeenkomsten vaak met elkaar zóó in tegenspraak, dat men er niet op kan bouwen, (*Theol. Schol. I. Disp. V. quaest.* 5, *dub.* 2).

Wanneer de heksen beweren, in de gedaante van een kat of van een ander dier door den Satan te worden ontvoerd, dan moet men daarin niets anders zien dan fantasterij (t.p.).

Met nadruk betoogt Tanner, dat, ofschoon toovenaars en heksen de ergste vijanden zijn van 't menschdom, men toch ook tegenover hen recht en billijkheid moet in acht nemen, (*Theol. sch. III, Disp. IV, quaest. V, dub.* 1).

Geven heksen namen van medeplichtigen op, dan moet men daar zeer voorzichtig tegenover staan (*dub.* 2).

Zijn de aangeklaagden geen heksen, dan liegen zij in dat geval aangaande zich zelven en weten ook niets van medeplichtigen af, aangezien het misdrijf der tooverij geheim en gewoonlijk slechts aan de deelnemers bekend is. Zijn het echter werkelijk heksen, dan zijn het personen die alle menschen, en liefst de onschuldigen in het verderf willen storten. Haar getuigenis kan dus niet van zulk een gewicht zijn dat men op grond daarvan personen, die te goeder faam bekend staan, in hechtenis zou mogen nemen en pijnigen, (*t.p.*).

De pijnbank is zoo gruwelijk, dat vaak ook onschuldigen, uit vrees er voor, zich schuldig bekennen (*t.p.*).

Zeer leerzaam is het volgende geval dat zich „nog niet zoo lang geleden" had voorgedaan. Uit een betrouwbaar rapport, aan de juridische faculteit te Ingolstadt gericht, staat vast, dat, toen in zekere stad aan den Rijn de bekentenis van als heksen veroordeelde vrouwen openlijk werd voorgelezen, en daarbij verscheidene moorden, op bepaalde personen begaan, werden vermeld, die personen gezond en wel aanwezig waren en zoodoende de onwaarheid van de voorgelezene bekentenis aantoonden (*t.p.*).

Een der meest genoemde bestrijders van de heksenvervolging is Spee.

Frederik Spe(e) von Langenfeld, geboren 1591, trad 1610 in de Jezuïtenorde, klom op tot professor in de moraalphilosofie en stierf 1635 te Trier aan een infectie, opgedaan bij de verpleging van zieke soldaten. Ook als dichter en schrijver van het stichtelijke „Gulden deugdboek" heeft hij onmiskenbare verdiensten.

Daar hem vaak de aangrijpende taak was opgedragen, de veroordeelde heksen op den dood voor te bereiden, kwam hij uit ervaring te weten dat deze, op zeer weinige gevallen na, slachtoffers waren van een onbesuisde en wreedaardige justitie. Naar het niet ongeloofwaardige verhaal luidt, zou hij, door zijn meeleven in al die ontzettende ellende, vroeg grijs zijn geworden.

Gedrongen door zijn gevoel schreef hij zijn „Cautio criminalis seu de processibus contra sagas (vermaning tot voorzichtigheid bij de heksenprocessen)" en liet deze in besloten kring

circuleeren. Buiten zijn verlof en zonder zijn naam werd dit boek in 1631 uitgeven. Verscheidene personen wisten wie de auteur was, maar eerst Leibniz maakte in zijn „Théodicee" (1710), Part. I, 97 Spe(e) als zoodanig bekend.

Schrijver dezes houdt niet van anonymiteit, maar kan in dit geval den auteur er geen verwijt van maken. Spe(e) was in zijn handelen niet geheel vrij en heeft dan ook gevaar geloopen wegens het schrijven van de „Cautio" uit de orde te worden gestooten. Bovendien stelde hij zich toch al erg bloot, want door den uitgever op de pijnbank te leggen kon men allicht te weten komen, wie het boek had geschreven. Wij willen voorts opmerken, dat ook zijne gedichten en zijn „Gulden deugdboek" eerst na zijn dood zijn verschenen.

De „Cautio" bevat 51 „Dubia" d.w.z. twistvragen, die telkens uitvoerig worden beantwoord. De uiteenzettingen zijn, evenals de zinsbouw, helder en precies. Men leest het weinig omvangrijke boek, zoover de schrikwekkende inhoud zulks toelaat, met genoegen.

Wij willen het o.i. meest belangrijke releveeren.

Spe(e) erkent (*Dubium* 1) dat er heksen en toovenaars bestaan; maar dat hun aantal zoo groot is, als men gewoonlijk aanneemt, zal niet licht iemand gelooven, die de zaak met oordeel en rede wil onderzoeken.

Het schijnt althans — en men meent het ook — dat er meer heksen en toovenaars in Duitschland dan elders worden aangetroffen. De oorzaken daarvan zijn, volgens Spe(e), in de eerste plaats de onkunde, in de tweede plaats de afgunst en kwaadwilligheid van de groote massa. Bij een ook maar eenigszins ongewoon weerverschijnsel, of een ietwat opvallende voorspoed van iemand wordt terstond aan magische invloeden gedacht, (*Dub.* 2).

De heksenvervolging is voornamelijk een Duitsch euvel, (*Dub.* 15).

„De Italianen althans en Spanjaarden, die van aard meer geneigd schijnen te zijn, de dingen te beschouwen en te overdenken, zien duidelijk in, wat voor een ontelbaar aantal onschuldigen zij uit den weg zouden ruimen, wanneer zij de Duitschers wilden navolgen. Zij onthouden zich daarom terecht ervan en laten aan ons alleen die taak van verbranden over."

Ter rectificatie dient hier echter erop gewezen, dat ook in Italië, zooals wij hebben gezien, vrij wat heksen den brandstapel beklommen.

Spe(e) betoogt nadrukkelijk, dat men juist in een zoo duistere zaak als de hekserij met de grootste voorzichtigheid te werk moet gaan. Hij wijst erop, dat in zekere streken een belooning voor het opsporen van heksen werd uitgereikt en dat zoodoende de prikkel van de hebzucht allicht den een of ander aanzette tot het doen van ongegronde beschuldigingen, (*Dub.* 8).

Met Binsfeld en Delrio verwerpt hij de waterproef en evenzeer die der stigmata, (*Dub.* 11).

Ook tegen het scheren van heksen verzet hij zich (*Dub.* 31).

Bovenal echter komt Spe(e) op tegen het misbruik maken van de pijnbank, (*Dub.* 20).

Het is een schandaal, iemand reeds op grond van slechte faam aan de pijnbank te onderwerpen, en niet minder, dat men bij heksenprocessen fellere pijnigingen toepast dan in andere gevallen.

Een pijniging van een half kwartier is reeds ondragelijk, wat er van te denken als ze een uur duurt!

En wanneer Delrio e.a. betoogen dat iemand niet meer dan drie keer scherp mag worden verhoord, dan verklaart Spee „ter nauwernood zullen er gevonden worden die niet liever willen sterven dan te komen tot de derde pijniging."

Fel geeselt Spe(e) de willekeur der rechters en niet minder de wreedheid der beulen, die zich schamen, wanneer ze een zwakke vrouw geen bekentenis vermogen af te persen. (*Dub.* 22)

De pijnbank is trouwens een slecht middel om onderscheid te maken tusschen schuldigen en onschuldigen; „naarmate iemand meer misdadig is, is hij doorgaans hardnekkiger, terwijl de onschuldige gewoonlijk eerder bezwijkt" (*Dub.* 27).

De pijnbank doet het aantal slachtoffers toenemen. Spe(e) geeft uiting aan de vrees dat eerst Institoris en Sprenger (de schrijvers van den „Heksenhamer", vgl. ons vijfde hoofdstuk p. 141) door de „voortzetting" (niet „herhaling") der pijniging toe te staan „al die menigte van heksen in Duitschland hebben geïmporteerd" (*Dub.* 23).

Terloops zij opgemerkt, dat het sofistisch bedacht verschil tusschen „voortzetting" en „herhaling" der pijniging reeds bij Eymericus voorkomt, vgl. ons vijfde hoofdstuk p. 125.

Met groote rondborstigheid verklaart Spe(e) er geenszins aan te twijfelen „dat onder welke vijftig heksen ook, die men tot den brandstapel heeft veroordeeld, ternauwernood vijf of twee schuldigen zijn" (*Dub.* 29).

Aangaande de praktijk om op slinksche wijze den aangeklaagde een bekentenis te ontlokken zegt Spe(e) (*Dub.* 30):

„Al zouden wij het gevoelen aanhangen van Delrio, die leeraart dat het den rechter geoorloofd is, door dubbelzinnige uitdrukkingen of door eenige andere goede list de beschuldigden te misleiden, dan zouden wij toch in geenen deele toestaan dat dit door geestelijken geschiedt."

Gaarne hadden wij gezien dat Spe(e) in dezen nog verder was gegaan. Maar laten wij niet te veel verlangen. Hij had toch al een geweldig einde tegen den ontzettenden stroom opgeroeid.

Wat betreft de bewering dat uitzonderlijke misdaden een scherpere aanwending der pijnbank en een meer summiere berechting zouden rechtvaardigen, betoogt Spe(e) dat in tegendeel alsdan grootere voorzichtigheid en duidelijkere bewijzen gewenscht zijn (*Dub.* 36).

Als men een vergelijking tusschen Bodin en Spe(e) maakt, ziet men dat de jurist in zijn verblinding tot de meest absurde redeneeringen en de ergste wreedheid vervalt, terwijl daarentegen bij den niet-jurist het gezond verstand en het gevoelig hart zich doen gelden.

Spe(e) had met zijn boek het rechtstreeksche succes dat de met hem bevriende Johan Philipp von Schönborn, zoodra hij keurvorst van Mainz werd, het heksenverbranden in zijn gebied deed ophouden, vgl. Leibniz t.p.

Minder verlicht en humaan dan de Jezuïet Spe(e) was de protestantsche jurist Benedikt Carpzov, professor te Leipzig, wiens werken langen tijd gezaghebbend zijn gebleven.

In zijn „Practica nova Imperialis Saxonica rerum criminalium" d.w.z. „Nieuwe praktijk van strafzaken volgens de keizerlijk Saksische opvatting" (1635) neemt hij (*Deel I vraag* 48 § 56) de lichamelijke heksenvlucht als reëel aan en zoo ook (*vr.* 49 § 34-39) den geslachtelijken omgang tusschen menschen en demonen, al ontkent hij dat er eenig volkomen menschelijk wezen uit zou kunnen ontstaan.

Hij eischt (*vr.* 49 § 23) den vuurdood tegen degenen, die met den demon een verbond sluiten al zouden zij ook niemand

schade hebben toegebracht, of slechts de duivelsche samenkomsten op den Blocksberg hebben bijgewoond of eenig verkeer met den demon gehad of ook maar hebben vertrouwd op zijn hulp, zonder buitendien iets te verrichten.

Ook moet (§ 29) de vuurstraf worden toegepast op de toovenaars en heksen, die met den duivel gruwelijk ontucht plegen, al hebben zij zich niet met uitdrukkelijke woorden aan hem overgegeven of geen bepaald verdrag met hem aangegaan.

Dat Carpzov echter, zooals men in verscheidene boeken leest, twintigduizend doodvonnissen, voornamelijk in heksenprocessen, zou hebben geveld, berust op misverstand, zooals Muther (*in zijn artikel over Carpzov in de Allgemeine Deutsche Biographie IV*, 1876, *p.* 19) heeft aangetoond. Er staat n.l. bij een zeker publicist uit de zeventiende eeuw, dat Carpzov de aanleiding heeft gegeven tot omstreeks 20000 doodvonnissen, hetgeen ongetwijfeld aldus moet worden opgevat, dat die talrijke terechtstellingen van misdadigers het gevolg zijn geweest van Carpzov's in ruimen kring gehuldigde onverbiddelijke straftheorie (o.m. de doodstraf op diefstal van meer dan vijf ducaten, hetgeen overigens niet in strijd was met bijv. het toenmalige strafrecht in Engeland.)

Een ander staaltje ten bewijze dat men met getallen voorzichtig moet zijn is het navolgende:

De predikant Laubenheimer verzekerde dat in het jaar 1627 te Dieburg (Hessen) vijfentachtig personen wegens hekserij waren terechtgesteld; uit de akten blijkt dat er zesendertig, dus minder dan de helft, ter dood werden veroordeeld. (*W. Eschenröder, Hexenwahn u. Hexenprozes in Frankfurt, Dissertatie Frankfurt*, 1932, *p.* 14).

Gedurende de eerste helft der zeventiende eeuw deden zich in Frankrijk gevallen van bezetenheid voor, die groot opzien baarden en processen met een tragischen afloop voor de daarbij betrokken priesters ten gevolge hadden.

In 1609 werden twee zusters uit het klooster der Ursulijnen te Aix door hevige krampen aangegrepen en, daar men ze bezeten achtte, gedurende lange maanden eerst in het geheim later ook in het openbaar aan het exorcisme onderworpen.

Bij die exorcismen namen de meisjes zeer wonderlijke houdingen aan. Soms waren zij stokstijf, soms raakten ze in den vorm van een boog, alleen met hun hoofd en voeten den grond

aan. Soms konden ze niet spreken, daar hun keel als het ware dichtgeknepen werd; dan weer stieten zij de meest godslasterlijke en liederlijke taal uit.

Herhaaldelijk hadden de bezetenen het over een priester uit Marseille, Louis Gauffridi. Het eene meisje verzekerde dat hij haar op den leeftijd van negen jaren had verkracht en dat hij 6666 duivelen op haar had afgezonden. Hij vierde de mis op den heksensabbath, ja, hij was de prins der magiërs van Spanje, Frankrijk, Engeland en Turkije.

Louis Gauffridi werd met de meisjes geconfronteerd en in de gevangenis geworpen. Men vond op zijn lichaam minder gevoelige plekken en op herhaald aandringen onderteekende hij een schuldbelijdenis. Het parlement veroordeelde hem ter dood, en, na eerst nog de gewone en buitengewone pijniging te hebben ondergaan, stierf hij den 30 April 1611 op den brandstapel in tegenwoordigheid van een menigte toeschouwers.

Deze gebeurtenis, op velerlei manieren algemeen bekend geworden, moest wel een groote suggestieve werking hebben en de bezetenheid deed zich dan ook telkens en telkens weer in sommige kloosters voor.

Het meest bekende geval van dien aard, verbonden met den naam van Urbain Grandier, is dat van de Ursulijnen te Loudun.

Urbain Grandier, leerling der Jezuïeten en door hun invloed tot priester te Loudun benoemd, was een man van kennis en nogal sarkastisch vernuft, voorts van een aangenaam uiterlijk en wat zijn seksueele leven betrof, loszinnig. Geen wonder, dat hij zich vele vijanden maakte, die op de gelegenheid loerden, hem te lijf te gaan.

In 1630 werd Grandier dan ook, op grond van zijn immoraliteit, bij den bisschop van Poitiers aangeklaagd en door dezen o.m. voorgoed uit zijn ambt te Loudun ontzet. Door de handigheid van zijn advokaat kwam de zaak echter voor nog andere autoriteiten en Grandier herkreeg, in 1631, tenslotte al zijn bevoegdheden.

Kort daarop verspreidde zich het gerucht dat de Ursulijnen te Loudun aan obsessies te lijden hadden.

De slachtoffers waren er niet minder erg aan toe dan die te Aix (z. b.). Van een non bijv. hing de tong geheel droog uit haar mond zonder ook maar eenigszins door de tanden te worden aangeraakt. Een andere gaf geen teeken van pijn toen de

priester de huid van haar arm greep en met een speld doorprikte zonder dat daarbij eenig bloed vloeide.

De nonnen trachtten den bewerker hunner bezetenheid te weten te komen en klaagden Grandier aan, de demonen op haar af te hebben gezonden door middel van zekere betooverde voorwerpen.

De exorcisten brachten de civiele autoriteiten op de hoogte van de zaak en er begon een spel van intrigues voor en tegen Grandier, die echter tenslotte in hechtenis werd genomen, 7 December 1633.

Daar Richelieu, destijds in Frankrijk oppermachtig, tegen den rampzaligen priester vooringenomen was, moest het proces wel met diens veroordeeling afloopen.

Een der bezetenen had verklaard, dat Grandier de stigmata des duivels droeg, en dit werd dan ook, maar zooals begrijpelijk, op alles behalve objectieve wijze, geconstateerd.

Den 23 Juni 1634 vertoonde men aan Grandier de onderpanden van zijn verdrag met den duivel, t.w. asch, haren en nagels van eenig menschelijk lichaam, bloed, een onkenbare grijze stof e.d. Ook droeg men hem zelf op, de bezetenen te exorceeren, hetgeen aanleiding gaf tot een tooneel dat op de aanwezigen levendig den indruk maakte van een heksensabbath.

Tien dagen daarna verklaarden enkele bezetenen, blijkbaar door berouw gedreven, uitdrukkelijk, dat zij een onschuldige hadden aangeklaagd. Dit werd echter toenmaals door de tegenstanders van Grandier en wordt mogelijk ook nu nog door enkelen, als een arglistige ingeving des duivels beschouwd.

Den 18 Augustus spraken de rechters het doodvonnis over Grandier uit. Grandier weigerde echter, ondanks allerafschuwelijkste folteringen, zich voor schuldig aan tooverij te verklaren en gaf geen medeplichtigen aan. Nog denzelfden dag kwam hij, standvastig tot het laatste toe, in de vlammen om.

In Engeland was, onder Karel I, althans voor den burgeroorlog, de heksenvervolging vrij slap. Van 1625 tot 1642 telt men zes executies. Misschien waren het er slechts vier.

Anders werd het toen de Puriteinen de verantwoordelijkheid voor het bestuur op zich namen.

In 1645 trad een obscuur pleitbezorger, Matthew Hopkins, als „heksenspeurder" op, geassisteerd door zekeren John Stearne. Zij reisden verschillende streken door, daarbij hun

eigen financieele belangen niet veronachtzamende. De schuld of onschuld van den geïncrimineerde trachtten zij aanvankelijk inzonderheid door de waterproef uit te maken. Vandaar het gezegde, dat Hopkins tal van vrouwen liet ophangen enkel omdat ze niet waren verdronken. Later echter had de waterproef afgedaan. Vaak werd de speldeproef toegepast en ook door slaaponttrekking, alsmede door andere martelingen, de bekentenis afgeperst. In 1646 moesten beide onverlaten, ten gevolge van het steeds toenemende verzet, hun verfoeielijk bedrijf opgeven.

Dat Hopkins zelf aan de waterproef werd onderworpen en toen hij boven dreef, aan den galg kwam, is een legende. Hij stierf, reeds in 1647, aan de tering.

Het aantal slachtoffers der beide heksenspeurders bedroeg, volgens Stearne zelf, omstreeks tweehonderd. In elk geval is er reden om aan te nemen dat meer heksen en toovenaars bij die gruwelcampagne den dood vonden dan overigens in de honderdzestig jaren gedurende welke de vervolging in Engeland het hevigst was. Het getal van drieduizend (om niet te spreken van dertigduizend) slachtoffers is schromelijk overdreven.

Wij zijn nu tot het midden der zeventiende eeuw gekomen. Er vallen dan enkele bemoedigende feiten vast te stellen.

In Genève vond in 1652 het laatste heksenproces plaats.

In een stuk, door de inquisitie te Rome in 1657 uitgevaardigd en vertaald te vinden bij J. J. Görres (*Die christliche Mystik*, 2. *uitg.*, 1879, *V*, *p.* 652-657) luidt het o.m.:

„Sinds langen tijd is opgemerkt dat ter nauwernood eenig proces (tegen de heksen) op de regelmatige manier en overeenkomstig het recht is gevoerd, maar dat meestal de noodzakelijkheid zich heeft voorgedaan, tal van rechters te berispen wegens onrechtvaardige kwellingen, onderzoekingen en inhechtenis-nemingen.

Ziekte en dood zijn niet noodzakelijk het gevolg van tooverij; de geneesheeren van de zieken moeten van te voren met de grootste nauwgezetheid worden ondervraagd, of zij de ziekte en den dood (in quaestie) voor natuurlijk houden . . . De huisgenooten van den zieke moeten over den oorsprong en het verloop der ziekte worden verhoord, opdat men hunne verklaringen met die van de artsen kan vergelijken.

Bij 't verhoor mag men den aangeklaagde niets in den mond geven (wij zouden zeggen: geen suggestiefvragen doen). Men

mag de vrouwen niet aan haar lichaam scheren en er geen gewicht aan hechten als zij bijv. geen tranen kunnen vergieten. Bij de pijniging mogen de ledematen niet worden verscheurd; de foltering mag niet langer dan één uur duren en dit slechts bij de allerergste gevallen en de meest bezwarende aanwijzingen.

Hebben de heksen ook authentiek iets bekend en hare medeplichtigen genoemd, dan mag tegen die genoemden, op grond van die aanwijzing, nooit worden geprocedeerd, omdat alles door illusie kon zijn gebeurd en de rechtvaardigheid niet eischt, dat men optrede tegen medeplichtigen die in de illusie zijn gezien."

Vele wereldlijke rechters gaven echter niets om zulke verstandige bepalingen.

Binnen de jaren 1676-1679 werden, naar de overlevering luidt, alleen in het gebied van Como (Noord-Italië) vijfendertig personen wegens tooverij geëxecuteerd.

Eveneens in 1657 trad in Zwitserland Martin Hunger, een Benediktijn te Einsiedeln als bestrijder der heksenprocessen op en publiceerde ten onzent N. B. A. (Borremans, gewezen Remonstrantsch predikant te Oudewater) eene vertaling der „Cautio criminalis" van Spee (z. b.), onder den titel „Waerborg om geen quaed hals-gerecht te doen. Dat is: een boek vertoonende hoe men tegen de toovenaers procedeert." De aanleiding daartoe was, zooals hij in zijne aan Meerman gerichte voorrede p. 6 *vlg.* zegt, dat in 1644 een katholieke vrouw, die van hekserij werd beschuldigd, zich te Oudewater had laten wegen ten einde zoodoende zich van den blaam te zuiveren en niet langer aan mishandelingen bloot te staan. Zij bleek het aan haar lichaam goed geproportioneerde gewicht van honderd vier en dertig pond te hebben. N. B. A. geeft dienaangaande een extract uit het register van de judicieele acte dier stad en gaat nog nader op het heksenwegen aldaar in. Hij had verder inzonderheid de bedoeling, om de katholieken bij wie „het tooveren noch dapper in 't hoofd speelde" door een van hun gezindheid en dien zij niet wraken konden, de oogen te openen.

Daarentegen vond in Zweden, waar tot dusver de heksenvervolging niet van eenige beteekenis schijnt te zijn geweest, in 1670 een der verschrikkelijkste rechtsgedingen in zake hekserij plaats.

Bij verscheidene kinderen in Mora en Elfdale (kerspelen in

de provincie Dalecarlie) deden zich opvallende verschijnselen voor; zij vielen in krampen, bezwijmden en vertelden, nu eens in gewonen toestand, dan weer in een soort paroxysme, van een plaats, die zij Blakulla noemden en waarheen zij door de heksen waren ontvoerd, ten einde den sabbath aldaar bij te wonen. Daarbij kregen zij somwijlen van den duivel slaag en schreven daaraan hun ziekelijkheid toe. Geheel Dalecarlie kwam toen in opstand tegen de heksen en van regeeringswege werd een commissie gezonden om de zaak te onderzoeken. Tal van vrouwen werden in hechtenis genomen en driehonderd kinderen verhoord. Met meer of minder overeenstemming gaven de kinderen een beschrijving van wat er op den heksensabbath gebeurde — wezenlijk hetzelfde als elders, alleen met eenige Zweedsche lokaalkleur. Van de ouders vernam de commissie, dat de kinderen 's nachts in hun bedden hadden gelegen, al wisten zij 's ochtends van hun nachtelijke tochten veel te vertellen. Van de pijnbank werd ook bij dit proces gebruik gemaakt en twee en zeventig(?) volwassenen benevens vijftien kinderen kwamen op den brandstapel, terwijl zes en vijftig andere kinderen een herhaaldelijke geeseling moesten ondergaan.

De verklaring van dit ontzettende geval moet in theologische verblindheid en massasuggestie worden gezocht.

Daarna zijn er in Zweden slechts weinige heksenprocessen meer geweest.

In de tweede helft der zeventiende eeuw nam de heksenvervolging in Frankrijk sterk af.

In 1670(?) waren twaalf personen wegens hekserij ter dood veroordeeld en het parlement (hooggerechtshof) te Rouen had die vonnissen reeds bekrachtigd, toen Lodewijk XIV de klachten van hunne familieleden in ontvangst nam en de doodstraf in ballingschap veranderde.

Wel is waar bracht het parlement bij den koning allerlei hiertegen in en eischte voor zich het recht op de vonnissen ten uitvoer te doen brengen, maar de raad des konings hield vol en verbood zelfs de vervolgingen voort te zetten. (*Th. de Cauzons, La Magie et la Sorcellerie en France III, p.* 255-259).

Echter kwamen, niet lang daarna, verscheidene misdrijven van tooverij en giftmengerij aan 't licht, die, in 1679, den koning er toe brachten, een bijzondere rechtbank in te stellen.

(*Th. de Cauzons, L. Mag. III, p.* 276-285). Daar die rechtbank in een vertrek met zwartomfloersde ramen hare zittingen bij fakkellicht hield, kreeg zij den naam van Chambre ardente (brandende kamer).

De meest beruchte figuur bij de rechtsgedingen aldaar was zekere Catharine Deshayes, genaamd La Voisin, die er o.m. een bedrijf van maakte, miskramen op te wekken; zij bekende zelf, meer dan tweeduizend vijfhonderd voor den tijd geboren kinderen te hebben verbrand of begraven.

Zij droeg daarbij — hoogst opmerkelijk — er zooveel mogelijk zorg voor, dat de kinderen van te voren werden gedoopt.

Ten behoeve van inzonderheid erotische doeleinden, werden allerlei tooverijen verricht.

Men bediende zich van soortgelijke bezweringen als in de tooverpapyri (zie ons derde hoofdstuk p. 58) bijv. „Louis-Denis de Rubentel ik bezweer u namens den Almachtige, Marie Miron op te zoeken en moge zij zijn lichaam, zijn hart en zijn geest geheel en al bezitten en moge hij niemand kunnen beminnen buiten haar!" (*F. Funck-Brentano, Le Drame des Poisons, 3 uitg.* (1900) *p.* 123).

Of wel men deed een papier, waarop de namen der betreffende personen waren geschreven, in een kleinen bal van was en wierp dien in het vuur, waar hij dan knetterende uiteenbarstte. (*Funck-Brentano, L. Dr. d. P. t. p.*).

Volgens het getuigenis van Margaretha Monvoisin, dochter van La Voisin, verstrekte deze aan de markiezin de Montespan, maitres van Lodewijk XIV, verscheidene poeders, die haar de gunst des konings moesten waarborgen. Men maakte van die poeders, welke naast andere onreine bestanddeelen, ook vleermuisbloed bevatten, een deeg dat gelegd werd onder den kelk gedurende het misoffer en gezegend door den priester op het oogenblik van het offertorium d.w.z. van de aanbieding van het brood en den wijn in de mis. Lodewijk XIV slikte dit deeg in, gemengd onder zijn voedsel. (*Funck-Brentano, L. Dr. d. P. p.* 154 *vlg.*).

Het bloed van een vleermuis vindt men evenzeer in de tooverpapyri vermeld, vgl. ons derde hoofdstuk p. 61.

Merkwaardig is ook, dat bij die tooverijen herhaaldelijk een uitgedroogde of vermorzelde pad te pas kwam. (*Th. de Cauzons, L. Mag. III, p.* 278).

Het meest afschuwelijke was echter de „zwarte mis."

Daarbij zette, naar verscheidene aangeklaagden als ook andere getuigen verzekerden, een priester den kelk op den naakten buik eener (gewoonlijk) geheel ontkleede vrouw die op een tafel lag en in elk harer handen een kaars hield. Op het oogenblik van het offertorium doodde de priester een kind en goot diens bloed in den kelk, waar het zich met het bloed van een vleermuis en met andere onreine stoffen vermengde. Voorts deed hij meel bij het mengsel en gaf er den vorm aan van een hostie die hij alsdan overeenkomstig den ritus zegende. (*Funck-Brentano, L. Dr. d. P. p.* 124 *en* 180 *vlgg.*).

La Voisin zou zelfs een poging hebben gedaan om den koning langs magischen weg te dooden. (*Funck-Brentano, L. Dr. d. P. p.* 190 *vlgg.*).

Daar men hardnekkig volhield dat de markiezin de Montespan de zwarte mis op haar eigen lichaam had laten lezen, beval Lodewijk XIV, ten einde verdere opspraak te vermijden, de rechtsgedingen, waarbij de Montespan zou kunnen worden genoemd, stop te zetten (1680).

La Voisin echter en vijf en dertig andere aangeklaagden moesten hunne misdrijven met den dood boeten.

In Engeland zijn, na den tijd van Hopkins (*z.b.*) nog maar heel weinige executies van heksen geschied, de laatste in 1682.

Het geloof aan hekserij echter had toen een handigen, ja misschien zijn meest handigen verdediger, J. Glanvill, een Anglikaansch geestelijke, die als sceptisch georiënteerd philosoof in zekeren zin een voorlooper van Hume mag heeten.

Glanvill gaf in 1666 een boekje uit „Philosophical considerations touching Witches and Witchcraft (Wijsgeerige beschouwingen aangaande heksen en hekserij)" dat in 1668 ten vierden male verscheen onder den titel: „A blow at modern Sadducism, in some philosophical considerations about Witchcraft (Een slag tegen het moderne Sadducisme in eenige wijsgeerige beschouwingen aangaande hekserij).

„Sadduceërs" waren, in de eerste eeuwen voor en na onze jaartelling, die joodsche godgeleerden, welke de opstanding der dooden en (klaarblijkelijk) ook het bestaan van engelen resp. demonen loochenden. Vandaar dat „Sadducisme" in 't algemeen de beteekenis kreeg van „ongeloof."

Na Glanvills dood zag in 1681 een vergroote oplaag van

bovengenoemd geschrift het licht onder den titel „Sadducismus triumphatus" (Het overwonnen ongeloof)."

Van dit boek verscheen in 1701 een weinig geprezen Duitsche vertaling die ons ter beschikking stond.

Glanvills geschrift bevat in zijn eerste gedeelte theoretische uiteenzettingen, in het tweede en derde een aantal feiten uit den bijbel resp. uit de zeventiende eeuw als daadwerkelijke bevestiging der theorie.

Glanvill was, zooals verreweg de meesten toentertijd, theologisch bevooroordeeld, maar zijn redeneeringen zijn scherpzinnig en gedeeltelijk van blijvende waarde.

Hij betoogt o.m. terecht dat alle zintuigelijke waarneming door stoffelijke beweging wordt veroorzaakt en dat, wanneer de geesten volslagen zonder stof waren, het niet te begrijpen viel, hoe ze iets konden gewaar worden, daar geen denken er raad mee weet, hoe men, zonder vitale verbinding met de stof, op eenige wijze stoffelijke voorwerpen zou kunnen waarnemen. (*Duitsch vert. p.* 39 *vlg*).

Glanvill gelooft dat in de oogen en in de verbeelding eener heks een kracht van reëele betoovering schuilt, waarmee zij meestal op teere lichamen inwerkt (*p.* 23), hij sluit zich dus in dezen bij Plutarchus (*zie ons derde hoofdstuk p.* 47) en Thomas van Aquino aan (*zie ons vorig hoofdstuk p.* 118).

Scherp critiseert hij de poging van bijv. R. Scot (*z.b.*) de oproeping van Samuel te verklaren door bedrog van den kant der toovenares, daarbij het bestaan van een geheim vertrek en van een handlanger aannemende (*p.* 70-73, 145-149).

Hij wijst erop, dat dergelijke veronderstellingen met den tekst zelf in strijd zijn (*p.* 70 *vlg*).

„Als dat verklaren heet, dan kan iemand uit welke geschiedenis in den bijbel of ter wereld ook maken wat hij wil. Als iemand mag aanvullen en toevoegen wat hem lijkt, dan laat zich alles naar willekeur verdraaien" (*p.* 148).

Glanvill acht het meest waarschijnlijk, dat Samuel zelf verschenen is „zooals de letter (van het verhaal) het vermeldt, waarvan men zonder dringende reden niet behoort af te wijken" (*p.* 73, *of p.* 158 *vlg.*), ongetwijfeld een gezond exegetisch principe.

P. 155 wordt opgemerkt, dat die „vrouw goedhartig en vriendelijk van aard schijnt te zijn geweest, zooals blijkt uit

haar meewarig gedrag tegenover den terneergeslagen koning" en tevens het gunstige oordeel van Josephus over haar vermeld (vgl. ons tweede hoofdstuk p. 30).

Wat de zeventiende eeuwsche feiten betreft, waarop een beroep wordt gedaan, hebben zij voor het meerendeel weinig bewijskracht en de tegenstanders hebben daar erg mee geschermd, dat echter alle aldaar aangehaalde gebeurtenissen tot bedrog of fantasterij moeten worden herleid, staat zeer te bezien. In elk geval heeft Glanvill de verdienste, een voorlooper van het psychische resp. parapsychologische onderzoek onzer dagen te zijn geweest.

Ook naar Noord-Amerika was de heksenvervolging overgeslagen.

Reeds sinds ongeveer het midden der zeventiende eeuw had men in den staat Massachusetts enkele personen wegens hekserij bestraft maar de ergste gevallen van dien aard deden zich eerst laat voor.

In 1688 werd, te Boston, een oude katholieke vrouw beschuldigd, de kinderen van een familie waarmee zij twist had gekregen, te hebben behekst. In hechtenis genomen, bekende zij tenslotte schuld en onderging de doodstraf.

Een gereformeerd geestelijke, Cotton Mather, die er bij werd geroepen, nam een meisje hetwelk het meest door het euvel in quaestie was bevangen, met zich naar huis en onderzocht het zeer nauwkeurig.

Het kind geraakte vaak, in tegenwoordigheid van vele aanwezigen, in een eigenaardigen toestand, galoppeerde op een stoel, scheen met onzichtbare wezens te spreken en naar hen te luisteren. Zij vertelde den predikant allerlei aangaande bijeenkomsten van heksen, noemde personen, die zij daarbij beweerde te hebben gezien e.dgl. Blijkbaar was de fantasie van dat kind van jongs af vervuld met verhalen van hekserijen en duivels.

Cotton Mather werd er sterk door geïmpressionneerd en gaf zelfs in 1689 een boek erover uit „Late Memorable Providences relating to Witchcrafts and Possessions (Recente gedenkwaardige blijken der Voorzienigheid, betrekking hebbende op hekserijen en bezetenheid).

In Salem (nabij Boston) werden in Februari 1692 enkele jonge lieden uit de familie van een geestelijke, S. Parris, even-

zeer door een eigenaardige zielsziekte aangegrepen; zij kropen onder meubelen, verwrongen hun ledematen, en zeiden allerlei waar niemand iets van vermocht te begrijpen.

In het verder verloop van hun bezetenheid noemden zij eenige personen, door welke zij, tijdens hun aanvallen, beweerden te worden gedeerd. Dit gaf al heel spoedig aanleiding tot een proces wegens hekserij voor een rechtbank, samengesteld uit zes juristen en eenige geestelijken.

Zooals te verwachten was werden hoe langer hoe meer personen in de zaak betrokken. In volslagen verdwaasdheid ging men zoover, zelfs een vier- of vijfjarig meisje voor het gerecht te dagen, omdat zij, naar verluidde, het booze oog had en anderen — zonder lichamelijke aanraking — beet.

Maandenlang woedde de vervolging; negentien menschen werden opgehangen en één bezweek onder de pijnigingen, waardoor men hem een bekentenis trachtte te ontlokken.

Eindelijk, in 1693, deden het gezond verstand en de humaniteit zich weer gelden: de wegens hekserij in hechtenis gehoudenen — het waren er meer dan honderd en vijftig, waarvan vijftig schuld hadden bekend — werden losgelaten, weliswaar zonder bepaalde vrijspraak.

Tegen Parris keerde de verontwaardiging van het publiek zich in dier mate, dat hij in 1697 van zijn post werd ontslagen en Salem moest verlaten.

De slachtoffers kregen eerst 1711, in den vorm van een uitvaardiging der provincie Massachusetts, eerherstel.

In Duitschland was de heksenvervolging nog gedurende de tweede helft der zeventiende eeuw fel en men verzekerde dat langs magischen weg aanslagen werden gedaan zelfs op vorstelijke personen.

De dood van den Saksischen keurvorst Johan Georg III, in 1691, was, naar het heette, het gevolg van een envoûtement. In een brief van een raadsheer, dateerende van 10 Juni 1694 (*afgedrukt in het „Journal von und für Deutschland"*, 4 *jrg.*, 1787, 10 *stuk*, *p.* 304 *vlg.*) vindt men dienaangaande de volgende bijzonderheden:

De zoon van den keurvorst, de latere Johan George IV, stond met de dochter der gravin von Neidschütz in een liefdesbetrekking, die hij voor zijn vader zooveel mogelijk verborgen hield. Ten einde zelf tot hooger aanzien te geraken, besloten

de jonge gravin en haar moeder den regeerenden keurvorst door middel van tooverij uit den weg te ruimen. Ze wisten zich haren van den keurvorst te verschaffen, stopten deze in was en kneedden daaruit, met nog andere ingrediënten het beeldje van een man ter lengte van een hand. Ze staken dit beeldje aan een spit en schroeiden het aan een „magisch vuur" zoodat de ingewanden van het slachtoffer achtereenvolgens uitdroogden en de dood erop volgde.

De manier waarop de jonge gravin von Neidschütz keurvorst Johan George IV zou hebben beïnvloed om haar trouw te blijven, is merkwaardig genoeg om haar hier te vermelden. Wij putten uit K. Kiesewetter (*Die Geheimwissenschaften p.* 643):

Zij nam een stukje van haar eigen met menstruatiebloed gedrenkt hemd alsmede een stukje van het hemd des keurvorsten, dat met diens zweet was doortrokken en verzegelde beide voorwerpen in een doos. Ze droeg die doos op Goeden Vrijdag naar de Barthlomeüskerk in Dresden, zette ze, terwijl men de passie zong, heimelijk op het altaar en liet den zegen erover uitspreken. Daarna droeg zij de lappen op haar eigen lichaam, in de overtuiging, daardoor den keurvorst vaster aan zich te hechten.

Het geloof, dat godsdienstige plechtigheden aan de zwarte magie kracht vermogen te verleenen, zijn wij al meer tegengekomen, bijv. in dit hoofdstuk p. 202 bij de vermelding der zwarte mis.

De jonge gravin overleed den 4. April 1694 en de keurvorst den 27. van dezelfde maand. Spoedig daarop werd de oude gravin aangeklaagd, den dood van Johan George III door tooverij te hebben bewerkt. Eene der medeplichtigen deed op de pijnbank een bekentenis overeenkomstig het boven in den brief van den raadsheer vermelde; twee andere beschuldigden bleven ontkennen. De gravin, die evenzeer de pijniging had moeten ondergaan, zette men in de vesting Königstein gevangen, liet haar echter in 1699 weer vrij.

Wij gaan nu over tot den wellicht het meest genoemden bestrijder van het geloof aan heksen en toovenarij, den Amsterdamschen predikant Balthasar Bekker, die in de jaren 1691-1693 een omvangrijk, in vier boeken verdeeld werk deed verschijnen onder den titel „De betooverde Weereld".

Wat de praktische uitwerking van dit opzienbarende boek betreft, moet men wel in 't oog houden dat in ons land reeds lang — waarschijnlijk sinds 1610 — zelfs geen heksenproces meer had plaats gevonden.

En wat is de theoretische waarde van dit verscheidene keeren herdrukte en spoedig in het Duitsch (1693) later ook nog in andere talen overgebrachte werk?

De auteur verstrekt in het eerste boek een overzicht van „de gevoelens en gewoonten van alle volkeren . . . omtrent God en de geesten." Hierin zijn belangwekkende gegevens bijeengebracht.

In het tweede boek wordt „de Leere van de Geesten, derselver vermogens en werkingen uit de natuurlike Reden en uit de Schriften ondersocht."

Bekker geeft aldaar in het eerste hoofdstuk § 3 enkele grondstellingen waarvan hij uitgaat. De belangrijkste is wel deze:

„De Nature leert dat Geest en Lichaam van so verscheidene naturen zijn datse geen de minste gemeenschap t'samen hebben."

Wij zijn zoo vrij hier critiek op te oefenen.

„Natuur" is geen woord dat een vast omschreven beteekenis heeft, zooals ook uit de aangehaalde zinsnede blijkt, waar het in tweëerlei ver van elkaar afwijkenden zin wordt gebruikt.

Wij kunnen hier volstaan met te verwijzen naar hetgeen wij in ons vorig hoofdstuk p. 116 over het vage en verwarring veroorzakende woord „natuur" hebben uiteengezet.

Maar dat daargelaten.

Leert de „natuur" — waaronder Bekker in 't begin van zijn zinsnede blijkbaar alles verstaat wat wij door de zintuigen waarnemen — leert, vragen wij, de „natuur" ons werkelijk zulk een verschil in wezen — dit toch moet de uitdrukking „van . . . naturen" beteekenen — tusschen geest en lichaam, dat ze geen de minste gemeenschap met elkaar hebben?

Neen; 't is de leer van Descartes, een leer, die als men er ook maar eenigszins over nadenkt, zichzelf weerlegt; immers als geest en lichaam geen de minste gemeenschap met elkaar hebben, hoe valt dan het verloop der dingen te begrijpen? Die leer, welke aanleiding heeft gegeven tot de meest gekunstelde hypothesen, is veel onzinniger dan alle duivelverhalen samen.

Geobsedeerd door die cartesiaansche leer gaat Bekker verder

in het tweede boek de demonen en den duivel uit den bijbel wegredeneeren door middel van een interpretatie die zelfs een van zijn vurigste lofredenaars „niet altijd ongedwongen" noemt en die geen ernstig beoefenaar der wetenschap meer voor zijn rekening zal nemen.

De duivel is voor Bekker een gevallen geest, die in den afgrond is gestooten, niet in staat een lichaam aan te nemen, noch zich zintuigelijk waarneembaar te maken en op het lichamelijke in te werken.

Het derde boek handelt over „'t gemeen gevoelen, belangende de menschen, die men acht dat met den Duivel omgaan."

Bekker komt in het zesde hoofdstuk daarvan over de tooveres van Endor te spreken en moet zich dan — zeer begrijpelijk — in de dolste bochten wringen om het verhaal, zooals het er staat, met zijn vooropgezette theorie in overeenstemming te brengen.

De rede, beweert Bekker (§ 15) noodzaakt ons te gelooven dat het Samuel niet was, die verscheen. Dan rijst echter de vraag: Hoe komt het, dat die verschijning Samuel genoemd wordt en dat tot vijfmaal toe?

Inderdaad een lastige omstandigheid voor een au fond ongeloovig zieleherder.

„Waarom," vraagt Bekker in zijn wanhoop, „kan 't dan de vrouwe self niet zijn, die sich uitgaf voor Samuel, sich doende horen of hij 't ware en seggende dat zij hem sagh, al saghse niet met al?"

Er rijst echter een nieuwe moeilijkheid.

„Maar daar staat: de vrouwe sagh, en niet, sy zeide datse sagh. 't Is wel, daar staat ook... dat sy sagh Samuel en dat ook Samuel sprak en niet de Duivel in den schijn van Samuel."

Inderdaad duidelijk genoeg voor iedereen die de passage onbevangen leest, zooals reeds Origenes betoogde, zie ons derde hoofdstuk p. 70.

Om zich er uit te redden oppert Bekker het volgende:

„Gelijk dan 't eene word verhaald so als het hem die 't onderwerp is van d'historie te weten Saul is voorgekomen: so 't ander ook."

Het is niet erg duidelijk, maar de bedoeling zal wel zijn: de schrijver van dit hoofdstuk vertelt de gebeurtenissen in quaestie zooals ze aan Saul toeschenen, zoowel aangaande hetgeen deze

zelf waarnam als wat de tooveres hem verzekerde te zien. Maar als men zulk een manier van interpretatie goedkeurt, dan is geen verhaal ter wereld meer veilig voor de dolste verdraaiing.

Bekker weet zeer goed wat er in te brengen is tegen de veronderstelling van R. Scot dat n.l. de tooveres „in een bezondere kamer" van Saul „afgescheiden was," „maar" gaat hij voort, „daar en komt et niet op aan. Want sekerlik ten minsten waren sy in een vertrek: dat was dan so ruim wel dat sij een stuk weegs van hem af in enen hoek of wel voor ene kas of voor een huysje sich heeft konnen stellen en daar hare babbeleguichjes maken."

Ook Bekker komt hier met veronderstellingen aan, waartoe de tekst van I Sam. 28 ons in 't geheel niet dwingt. Maar de vrouw moet een bedriegster wezen omdat Bekkers vooropgestelde theorie het zoo eischt. Vandaar de willekeurige exegese.

In het vierde boek tracht Bekker het op de ervaring gegronde bewijs van de realiteit der hekserij, tooverij e.dgl. te ontzenuwen.

Dit gelukt hem ten deele, maar hij gaat veel te ver, wanneer hij, in zijn 33. hoofdstuk verklaart „Uit al 't voorseide blijkt dan eindelik dat sulke Spokerye, Wichlerije, Toverije als men voorgeeft, in de weereld niet en is."

In zijn critiek toont Bekker zich niet altijd consequent. Eén staaltje.

Wanneer Glanvill de zekerheid van een geschiedenis wil bewijzen door zich te beroepen op het bezworen getuigenis van den predikant ter plaatse en van andere verstandige en meest gegoede inwoners, die er oog- en oorgetuigen van waren, dan zegt Bekker (*hoofdst.* 21 § 21 ?):

„Doch wij en hebben die be-eedigde verklaringen self niet gesien noch ook den Predikant noch d'andere getuigen ooit gekend wat geloofweerdigheid hen toe te schrijven zij: ook uit de regten niet geleerd dat meer of min begoed te zijn de menschen meer of minder geloofweerdig maakt."

Het zij zoo. Maar wanneer Bekker kort daarop laat volgen:

„En 't heeft mij een voornaam geleerd man die hem (Glanvill) seer wel heeft gekend van desen Somer in mijn huis versekerd dat die man en Henrik Morus beide wonder bijgelovig waren... Dat zij hun verstand misbruikten om verdichte praatjes op 't waarschijnlijxt voor te staan,"

dan kan men even goed vragen: „Wie staat er mij voor in, dat die geleerde man wiens naam Bekker niet noemt, geloofwaardig was en zich niet uit antipathie of welke andere beweegreden ook, ongunstig over Glanvill en More uitliet?" — daargelaten nog, dat „voornaam" te zijn evenmin als „gegoed" een afdoende waarborg is voor geloofwaardigheid.

Bekker's optreden wekte geweldige verontwaardiging op en hij werd uit zijn predikambt ontzet. De burgemeesters van Amsterdam lieten hem echter zijn traktement behouden. Zulk een martelaarschap is nog te dragen.

VII

DE ACHTTIENDE EN NEGENTIENDE EEUW

In het eerste jaar der achttiende eeuw promoveerde te Halle, onder het voorzitterschap van Chr. Thomasius, zekere Johann Reiche in de rechten op stellingen over het misdrijf der tooverij.

Die stellingen waren eigenlijk van Thomasius zelf afkomstig en verschenen vrij spoedig (1704 en 1706) onder zijn eigen naam in een Duitsche vertaling.

Nog in 1694 had Thomasius erop aangedrongen, een vrouw, die van hekserij was beschuldigd, aan de pijniging te onderwerpen, maar zijn collega's van de juridische faculteit verzetten zich er tegen en bewerkten dat de beklaagde in vrijheid werd gesteld.

Thomasius, door dit voorval getroffen, verdiepte zich in de geschriften van Wier, Bekker e.a., met het gevolg dat hij reeds in genoemde stellingen zich deed kennen als een tegenstander der heksenvervolging. Zoowel rechtstreeks als indirect is hij herhaaldelijk op dit onderwerp teruggekomen.

Thomasius gaf geen nieuwe gezichtspunten, maar hij wist de „verlichte" en humane opvattingen handig en met nadruk uiteen te zetten.

In Noord-Duitschland was overigens de heksenvervolging nog maar zeldzaam.

In Pruisen vaardigde Koning Frederik Willem I, den 13 December 1714, kort na zijn troonsbestijging, een mandaat uit, waarin hij verklaarde, dat, aangezien men bij de heksenprocessen niet altijd de noodige voorzichtigheid in acht nam en menig onschuldige dientengevolge voor zijn leven gevaar liep, alle rechterlijke uitspraken inzake hekserij, waarbij het om toepassing der pijnbank of oplegging der doodstraf ging, hem zelf ter bekrachtiging moesten worden voorgelegd.

Sindsdien werden in Pruisen geen heksen meer terechtgesteld,

al zijn er ook nog enkele heksenprocessen voorgekomen.

In 1721 moest een schoenmakersvrouw te Nauen zich wegens hekserij verantwoorden, omdat, naar men beweerde, boter, die zij aan een andere vrouw had verkocht, in den loop van de nacht in koemest was veranderd. De overheid te Nauen zette een proces op touw, maar het „crimineele collegie" achtte het mogelijk dat iemand uit moedwil koeienmest inplaats van boter had neergezet en wilde geen gerechtelijk onderzoek instellen. De koning was het daarmee eens en de overheid te Nauen kreeg wegens haar onverstandig optreden een verwijt.

Minder komisch dan het vorige was een geval uit het jaar 1728 te Berlijn. Een meisje n.l. zwak van geest en los van zeden had zich willen ophangen en werd naar aanleiding daarvan in observatie genomen. Zij vertelde dat de duivel haar onophoudelijk vervolgde, haar genoopt had met haar bloed een stuk te onderteekenen en ook schuld was aan haar poging tot zelfmoord. In de gevangenis leed zij onder het gebed vaak aan allerhevigste toevallen.

Het strafgerechtshof kwam in zijn arrest van 10 December tot de slotsom dat de gedachte van het meisje, een verbond met den duivel te hebben gesloten, een gevolg van haar zwaarmoedigheid kon zijn en dat zij niet als een persoon moest worden beschouwd die zich, tot haar eigen schade en dien van anderen, aan den duivel had overgegeven. Zij diende levenslang in het spinhuis te Spandau te worden opgesloten ten einde op die manier zoo goed mogelijk beschermd te zijn tegen haar aanvechtingen. De koning gaf zijn bekrachtiging hiertoe en daarmede hadden de heksenprocessen in Pruisen afgedaan.

In Italië kwamen in 1724 voor het laatst heksen op den brandstapel.

De laatste terechtstelling wegens tooverij dagteekent in Frankrijk van het jaar 1718.

In Schotland vond de laatste executie eener heks in 1722 plaats.

In Rusland bepaalde Peter „de Groote" (gest. 1725) nog in de latere jaren van zijn regeering dat toovenaars verbrand moesten worden; overigens schijnt de heksenvervolging daar te lande niet epidemisch te zijn geweest.

Zeer achterlijk was men destijds in de Oostenrijksche landen voornamelijk in Hongarije.

In het vorstendom Trente zijn in 1716 en 1717 twee heksen onthoofd en in 1728 stierf een vrouw, die wegens tooverij voor levenslang was veroordeeld, in de gevangenis.

Te Szegedin (Hongarije) werden in 1728 zes heksenmeesters, waaronder ook de voormalige stadsrechter, een grijsaard van zes en tachtig jaren, en zeven heksen aan de waterproef onderworpen, waarbij zij, naar verluidt, als „pantoffelhout" (kurk) bovendreven. Men pastte ook de proef met de waag toe en een groote, dikke vrouw zou daarbij niet meer dan anderhalf „lood" (3/64 pond) hebben gewogen. Een der vrouwen werd onthoofd, alle anderen levend verbrand.

In 1737 en 1738 vond in het katholieke Zwitsersche kanton Zug een heksenproces plaats, waarbij verdwaasdheid en wreedheid een even erge rol speelden als ooit te voren. Het geval is zoo kenschetsend, dat wij er nader op moeten ingaan.

Den 9 Augustus 1737 gaf voor het tribunaal te Zug de zeventienjarige Katharina Kalbacher, een, volgens het bericht „waarschijnlijk geesteszwakke," in elk geval sinds haar prille jeugd verwaarloosde persoon, zich vrijwillig als heks op. Ze had echter voordien van den rector der Jezuïeten te Luzern de aanmaning gekregen, te doen wat hij haar gebood, wanneer zij van haar „staat" d.w.z. heksenstaat wilde verlost worden.

Ze bekende o.m., als kind van drie (?) jaren, op aansporen van een gehuwde vrouw, zich aan den duivel te hebben toegewijd, die haar in zwarte gedaante was verschenen en genoopt had, God en alle heiligen af te zweren. Zij en nog anderen waren moedernaakt op stokjes naar de verzamelplaats der heksen gevlogen en hadden met de duivelen overlegd mensch en dieren kwaad te doen. Zij had de gedaante van een hond, een kat, een uil en van nog andere dieren aangenomen en in die gedaante veel vee gedood, ook ongeveer tweehonderd gulden uit een gesloten kistje gestolen. Ze had de stad Sursee mee geholpen in brand te steken. Ze had herhaalde keeren samen met anderen hagelbuien veroorzaakt. De duivel zelf had daartoe „haren, vergif, doodsbeenderen en steentjes verstrekt, die ze in zijn naam omhoog moesten werpen; hoe meer ze dit deden, des te erger werd de hagelbui.

Als medeplichtigen gaf zij op Lisi (Elisabeth) Bossard, een vrouw van zeventig jaren, verder de gezusters Kathri (Katharina), Margaretha, Theresia, Amili (Anna Maria) Bossard, allen

uit Zug, en Kathri(?) Gilli, een getrouwde vrouw van veertig jaren uit Salenstein in het kanton Thurgau.

Al die aangeklaagden waren arme vrouwen die in het land rondtrokken en door kleinhandel de kost trachtten te winnen.

Gevangen genomen en verhoord, ontkenden zij, op zeer redelijke gronden het haar te laste gelegde. Toen pastte men de pijnbank toe. De oude Lisi en Margaretha Bossard bezweken reeds bij de eerste ondervraging. Margaretha, Katharina en Theresia Bossard herriepen bij latere verhooren hare bekentenissen. Amili gaf zich het laatst en na herhaalde herroeping, gewonnen. Kathri Gilli daarentegen, een krachtige, geharde vrouw van groote wilskracht, hield tot het laatste toe haar onschuld vol.

Teneinde den modernen lezer te doen begrijpen, wat het zeggen wilde, op de pijnbank niet te bekennen, heeft O. Stoll („*Suggestion und Hypnotismus in der Völkerpsychologie*" 2 *uitg.*, 1904, *p.* 403—410) eenige van de verhooren, waaraan Gilli werd onderworpen, aangehaald en wij nemen er een en ander uit over.

Met de handen op den rug gebonden werd Gilli aan den haak bevestigd van een op een rol loopend en van de zoldering neerhangend touw. Vervolgens werd zij door middel van een wiel opgetrokken en haar lichaamsgewicht door het aanhangen van steenen verzwaard; de grootste steen woog tweehonderd pond.

Daarbij kwam nog, dat men haar met heet water begoot, met roeden o.m. op haar voetzolen sloeg, om haar hals een ijzeren krans legde, waarvan de naar binnen gerichte punten door schroeven in haar vleesch werden gedreven, en nog andere martelingen waaromtrent echter geen nadere beschrijving is overgeleverd.

Onder dat alles verzekerde Gilli, zonder ook maar eenige weifeling te toonen, dat ze onschuldig was.

Bij het zesde verhoor riep men haar in een opwelling van medelijden toe „zich toch niet zoo te laten pijnigen, en toch de waarheid te zeggen!" Zij antwoordde, onder schreeuwen, dat „als de waarheid maar voor den dag kwam, zij gaarne lijden wilde."

Bij het verhoor op den 2 September bezwoer men haar „een enkele traan te storten ter eere van God den almachtige en van Jezus Christus," maar zij bleef in gebreke en riep uit dat ze

menigmaal kon weenen, maar nu de heeren het zoo gaarne zagen, het niet kon en zich dood ongelukkig gevoelde.

Dit werd bij het verhoor op den volgenden dag herhaald en met hetzelfde gevolg.

Nadien liet men haar tot den 3 October met rust d.w.z. in een bedompte cel zonder licht, en zoo nauw, dat de er in opgeslotene zich noch kon uitstrekken noch rechtop staan.

Ondertusschen was er een nieuwe omstandigheid bijgekomen Men had, in het bundel dat Gilli op haar tochten met zich droeg, een zakje met wit poeder en een busje met zalf gevonden. Volgens de aanklaagster, Katharina Kalbacher, was dit poeder vergif om er hagelbuien door te verwekken en er vee mede te dooden, en diende de zalf om het stokje bij de heksenvlucht (z.b.) mee in te smeren. Gilli daarentegen beweerde dat het poeder niet dan havermeel en de zalf haar gewone botervoorraad was. De rechters schonken haar geen geloof, maar droegen toch den beul op, een hond iets van de stoffen in quaestie te doen eten. Dit geschiedde en de scherprechter rapporteerde dat hij een handvol ervan in een stuk vleesch en braadworst den hond had doen eten, maar dat het hem „noch gebaat had noch geschaad." De aanklaagster hield echter vol: „Het poeder is toch vergif, maar God heeft niet toegelaten dat de hond erdoor stierf." Tevergeefs verklaarde Gilli zich bereid, zelf die stoffen te eten. Ze kreeg geen gehoor en moest weer op de pijnbank.

Wel een treffend bewijs, dat menschen in staat zijn, aan een, laten wij zeggen, zeer onwaarschijnlijke veronderstelling de voorkeur te geven boven het meest klaarblijkelijk getuigenis der feiten.

Na nog een pijniging op den 4 October liet men Gilli tot den 23 Januari 1738 in haar cel. Toen verhoorde men haar opnieuw. Ze kwam ineengebogen aan, ze ontkende nogmaals een heks te zijn, viel flauw en verlangde, weer bijgekomen, naar water.

Den 29 Januari werd Gilli in een hoek van haar cel op de rechter schouder liggend en met een rozenkrans om haar hals, zonder eenig kenteeken van eigenhandige geweldpleging, dood gevonden.

Toen kwamen de Edelachtbare Heeren tot het inzicht dat de arme persoon zich door zoo groote en veelvuldige pijnen had gezuiverd en niet als een heks moest worden beschouwd, te meer daar uit het bevind van zaken gebleken was, dat ze niet

de hand aan zich zelf had geslagen: „dies moet zij van nacht zonder klokkeluiden en lichten door de rekels naar het kerkhof worden gedragen en neergelaten in de bedelaarsgroeve."

Dat had de heldhaftige vrouw gewonnen met niet te bekennen.

De andere aangeklaagden ondergingen, zooals van zelf spreekt, de doodstraf. Kathri Kalbacher, die de aanleiding had gegeven tot het geheele proces, werd „uit bijzondere genade" onthoofd.

Op den dag voor haar terechtstelling wees ze nog een burger uit Zug, Marx Stadlin, diens vrouw en diens ternauwernood achttienjarige dochter Euphemia als medeplichtigen aan. Ook deze ging men pijnigen. De vrouw van Stadlin was er niet tegen bestand, ze bekende schuld en werd aan een paal gewurgd. Stadlin zelf en zijn dochter doorstonden met ongelooflijken moed de folteringen en kwamen tenslotte vrij.

Verlichter dan de rechtbank van het republikeinsche Zwitsersche kantonnetje toonde zich Keizerin Maria Theresia.

Reeds in 1740, na ternauwernood de regeering te hebben aanvaard, bepaalde zij, dat in haar erflanden (Oostenrijk, Hongarije en Zevenbergen) van toen af aan de processtukken inzake hekserij haar ter inzage en beslissing moesten worden voorgelegd. De waterproef „benevens alle dergelijke niets-bewijzende en bijgeloovige middelen tegen tooverij" werden in haar regeling van het strafrecht verboden. Ook drong zij erop aan, in gevallen van hekserij of wat er mee samenhing, nuchterheid te betrachten alsmede bedriegerijen van quasi-bezetenen en anderen te bestraffen.

Desondanks moest nog in 1752 te Maros Vasarheli (Zevenbergen) een oude vrouw, wegens hekserij aangeklaagd, de waterproef, de pijniging en tenslotte de terechtstelling ondergaan.

Ook in Zuid-Duitschland had het optreden der keizerin weinig invloed.

In Würtemberg zijn in de jaren 1746 en 1747 — zooals uit de proces-acten blijkt — zes heksen, nadat haar door de pijnbank een bekentenis was afgeperst, gewurgd resp. onthoofd en hare lijken verbrand.

Veel heeft de terechtstelling der non Maria Renata Sänger(in) te Marienburg (nabij Würzburg) van zich doen spreken.

Maria Renata Sänger(in) was, tengevolge van den wil harer ouders, terwijl zij zelf er weinig roeping voor gevoelde, op

haar negentiende jaar in het klooster Unterzell nabij Würzburg opgenomen. Daar zij haar plichten met groote nauwgezetheid vervulde had zij het tot de waardigheid van onderpriores gebracht. Zij leefde overigens erg in zich gekeerd en wist zich niet de sympathie van haar medezusters te verwerven. Ze was reeds de zestig gepasseerd, toen een oude non op haar sterfbed verklaarde dat Renata een heks was en haar 's nachts meermalen door tooverij had gekweld. Ook andere vrouwen in het klooster beweerden last van hekserij te ondervinden en bij sommigen deden zich allerlei verschijnselen voor van bezetenheid, in het bijzonder bij een zekere Cäcilia de Pistorini. Renata, hierover ondervraagd, trachtte de kloosterlingen aan te toonen dat er noch heksen noch bezetenen bestonden en verklaarde dat Cäcilia bijgevolg zich maar voordeed als een uit wie de duivel sprak. De stemmen uit den mond der bezetenen verklaarden echter dat Renata de bewerkster van al het onheil was. Tenslotte nam men Renata in hechtenis, en zij bekende, blijkbaar onder den op haar uitgeoefenden druk, dat zij reeds als kind van zes à zeven jaren door een oude vrouw tot hekserij was verleid en op haar twaalfde jaar een eereplaats nabij den troon des duivels had verkregen enz. enz. Zij werd aan het wereldlijk gerecht overgeleverd dat haar tot den vuurdood veroordeelde. In aanmerking nemende dat zij op teeren leeftijd tot hekserij was verleid, verzachtte de vorst-bisschop, onder wien het geheele rechtswezen aldaar ressorteerde, die straf in onthoofding.

Den 21 Juni 1749 werd het vonnis voltrokken.

Bij het lijk der terechtgestelde hield de dompredikér Georg Gaar een stichtelijke en later uitgegeven toespraak, waarin hij o.m. de toelating Gods ten opzichte van de tooverij daardoor trachtte te motiveeren dat door zulke feiten als zich in het klooster Unterzell hadden voorgedaan de ongeloovigen ertoe moesten worden gebracht, het bestaan van heksen, toovenaars, en duivelen, bijgevolg van onlichamelijke geestelijke wezens, te erkennen.

De terechtstelling van Renata wekte echter in ruime kringen de grootste verontwaardiging op en dat het geloof aan heksen e.dgl. niet bepaald toenam, blijkt o.m. uit de door Diderot en d'Alembert met medewerking van anderen uitgegeven „Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des

métiers" (1751—1772), die als representatief voor den geest des tijds kan worden beschouwd.

Daarin staat, onder het woord „Magie" (*IX*, 1765, *p.* 853):

„De bovennatuurlijke magie is hetgeen men eigenlijk magie noemt, die zwarte magie, die altijd in ongunstigen zin wordt opgevat, een voortbrengsel van hoogmoed, onwetendheid en gebrek aan philosophie".

En onder het woord „Sorcellerie" (*XV*, 1765, *p.* 368):

„Hekserij . . . smadelijke of belachelijke magische verrichting, door het bijgeloof botweg aan de aanroeping en de macht der demonen toegeschreven."

Wanneer wij dan (*t.p.*) verder lezen:

„Men hoorde nooit van wichelarijen en hekserijen spreken dan in landen en tijden van onwetendheid. Vandaar dat de hekserij zoo zeer onder ons heerschte in de dertiende en de veertiende eeuw"

dan ziet men hoe weinig de verlichte schrijver van het onderwerp dat hij behandelde, afwist.

Van meer waarde is de navolgende beschouwing in het artikel „Sorciers et sorcières" (*p.* 370):

„Bij dit onderwerp hangt alles van dit beslissende punt af: zoodra men de feiten erkent, neergelegd in de H. Schrift, erkent men ook andere feiten van gelijken aard die van tijd tot tijd voorkomen, buitengewone, bovennatuurlijke feiten, maar waarvan het bovennatuurlijke gepaard gaat met kenteekenen, die aanwijzen dat God er niet de bewerker van is en dat zij door de tusschenkomst van den demon geschieden. Maar evenals volgens een dergelijke autoriteit (n.l. der H. Schrift) het onzinnig zou zijn niet te gelooven dat somtijds de demonen met de menschen betrekkingen onderhouden die men magie noemt, zou het onverstandig zijn zich over te geven aan een levendige en tegelijkertijd zwakke verbeelding, die overal niets ziet dan hekserijen, dan kabouters, dan verschijningen en toovenaars. Te licht geloof schenken aan hetgeen men van dien aard vertelt en geheel en al verwerpen wat men er van zegt, zijn twee evenzeer gevaarlijke uitersten. De feiten te onderzoeken en naar waarde te schatten alvorens er vertrouwen aan te schenken, dat is de middenweg, dien de rede ons aanwijst."

Ziedaar een verstandige conclusie, die men dan ook in onze dagen eindelijk gaat trekken.

Keizerin Maria Theresia, die, zooals wij boven hebben gezien, reeds in 1740 tegen de heksenvervolgingen was opgetreden, liet in 1766 een nieuw statuut dienaangaande publiceeren. Daarin werd de waterproef alsmede de andere desbetreffende proeven nogmaals verboden en de toepassing der pijnbank aan bepaalde regels gebonden. Een geval van ware tooverij moest slechts dan worden aangenomen als er plaats was voor het vermoeden „dat een bewezen misdrijf, hetwelk volgens den loop der natuur niet door een mensch uit zichzelf kon worden bewerkstelligd, met voorwaardelijke medewerking en bijstand van den Satan volgens Gods beschikking was gebeurd." De keizerin behield zich het recht voor, in zulk een geval zelf de straf van den misdadiger te bepalen.

Het laatste slachtoffer der heksenvervolging in Zwitserland en wel in het protestantsche kanton Glarus was Anna Göldi, dienstmeid bij den arts Tschudi (1782).

Zij had, naar in een officieel actenstuk wordt vermeld, van zekeren slotenmaker een middel verzocht en gekregen om een dochtertje van bovengenoemden arts ziek te maken, ja eventueel te dooden. Het kind slikte dit middel in en verviel, overigens nadat Göldi reeds haar dienst bij Tschudi verlaten had, in geestesverbijstering, kreeg verstijving van ledematen en braakte, volgens het beëedigde getuigenis van de ouders zoowel als van andere aanwezigen, in den loop van eenige dagen meer dan honderd spelden, drie stukjes ijzerdraad e.dgl. uit. Göldi die gevangen genomen was, bekende, na pijnlijke ondervraging, schuld. Zij deelde ook mede, dat de slotenmaker in quaestie haar had gezegd wat de gevolgen van het toovermiddel zouden zijn. De slotenmaker, ook in de gevangenis geworpen, pleegde zelfmoord. Anna Göldi, na meer dan zeventien weken, en meestal geboeid, in hechtenis te hebben gezeten, werd tot den dood door het zwaard veroordeeld.

In een klein Poolsch bij Pruisen ingelijfd stadje werden, hoewel de Poolsche rijksdag reeds in 1776 alle heksenprocessen had verboden, nog in 1793 op last van de Poolsche overheid twee vrouwen omdat ze ontstoken oogen hadden en het vee vau hun buurman voortdurend aan ziekten leed, levend verbrand.

Overigens zijn ook sindsdien nog in verscheidene landen vrouwen, die voor heksen doorgingen, door particulieren in hun verbittering mishandeld, ja zelfs vermoord.

In 1836 — om één voorbeeld te noemen — onderwierp men in het visschersdorp Zeinova op het schiereiland Hela (Polen) een oude vrouw aan de waterproef en sloeg haar, daar ze niet zonk, met roeispanen dood.

Aanklachten wegens hekserij zijn ook in onze eeuw nog, voornamelijk in dorpen, herhaaldelijk voorgekomen.

Ook mag men niet beweren dat in hoog intellectueele kringen het geloof aan den daadwerkelijken invloed des duivels met de heksenprocessen zou zijn verdwenen.

De z.g. Rationalisten, die alles aan het gezag der „rede" onderwierpen, hadden den Duivel en de tooverij uit den Bijbel zoo goed of juister zoo kwaad als het ging, weggeredeneerd; de positieve Christenen daarentegen handhaafden het reëele bestaan des Satans en der zwarte magie.

Van alle Christelijke denkers moet in dezen inzonderheid de aandacht worden gevestigd op J. J. Görres, een der veelzijdigste geesten en wellicht de schitterendste stylist dien Duitschland ooit heeft voortgebracht.

In zijn kunstig aaneensluitend hoofdwerk „Die christliche Mystik" (1836—1842) zijn tal van parapsychologische feiten behandeld, voorkomende zoowel bij de God zoekende heiligen als bij de het demonische najagende toovenaars.

Streng critisch bronnenonderzoek is Görres fort niet, maar evenmin mag men hem, zooals vaak is geschied, botweg onbesuisde lichtgeloovigheid ten laste leggen.

Görres neemt, op de Schrift en de christelijke traditie bouwende, de realiteit der bezetenheid aan en betoogt verder, dat de mensch ook uit vrijen wil zich aan het booze „principe" kan overgeven. Op de voorwaarden van dit verdrag berust de geheele tooverij en het heksenwezen, (*V*, 2. *opl.*, 1879, *p.* 10).

Stout in de vlucht van zijn beschouwingen, toont Görres daarentegen, wat de feiten zelve betreft, zich over 't geheel vrij bezonnen en gematigd.

Inzake het envoûtement bijv. verwijst hij (*V*, *p.* 497 *vlg.*) naar verscheidene feiten maar voegt er aan toe: „Al deze gevallen zijn echter niet zoo zuiver nagegaan en . . . met uitschakeling van alle misleiding uiteengezet dat men er een eenigszins betrouwbaar oordeel op zou kunnen grondvesten. Het beeld moet een soort spiegel zijn, die de kwaadwillige bedoeling als in een brandpunt bijeengaart en ze dan op het voorgestelde

(d.w.z. het slachtoffer in quaestie) zelf in haar geheele verderfelijkheid overbrengt. De grondgedachte is dus die van een toestel, waarin de demonische invloeden zich vereenigen" en hij besluit met de opmerking dat „door deze demonische condensatoren de weg tot elk soort van opzettelijk zoowel als zelfbedrog was gebaand."

En wat de reëele heksenvlucht aangaat komt Görres, na het bewijsmateriaal te hebben overwogen, tot de volgende conclusie (*p.* 243): „Alles wel beschouwd, is er onder de feiten, ten gunste van de lichaamsvlucht aangehaald, geen enkel dat werkelijk klaar en onloochenbaar zou hebben aangetoond wat het bewijzen wilde." Het geheimzinnige opgetild worden van exstatici komt over 't geheel slechts zelden voor en, wat nog meer zegt, er is geen enkel voorbeeld van bekend, dat een aantal dezer ooit op zulke manier is bijeengekomen (*p.* 244). „Er blijft dus als de eenige aannemelijke veronderstelling, de mogelijkheid over, dat genoemde vlucht in den regel visionair is geschied." (*t.p.*).

De demonische verandering van een mensch in een dier is niet werkelijk, maar evenzeer visionair en blijft in den innerlijken levenskring besloten (*p.* 486).

Goed geconstateerde gevallen, waarbij een „weerwolf" t.w. een verdierlijkte herder later zelf beweerde kinderen te hebben aangevallen, acht Görres nog het best te verklaren door de veronderstelling dat de aanvaller, die overigens een werktuig van den demon was, zich in een wolfshuid had gestoken. Tegenover de hypothese dat bij die zonderlinge feiten een geheimzinnige werking op afstand, gepaard met een dergelijk zien, in het spel zou zijn geweest staat Görres vrij gereserveerd.

Een rechtstreekschen invloed op het weer door middel van tooverij ontkent Görres, (*p.* 499). Het is echter niet uitgesloten dat ziekelijke vrouwen die krachtens hun eigenaardig zenuwgestel, gevoelig zijn voor atmosferische veranderingen, in een visionair-extatischen toestand zich verbeelden, macht te hebben over het weer, dat zij voelden aankomen. Görres wijst hierbij voornamelijk op den aanslag, dien toovenaars en heksen tegen koning Jacobus van Schotland zouden hebben ondernomen (vgl. ons zesde hoofdstuk p. 182 vlg.).

Wat de juridische zijde van de quaestie aangaat, verklaart Görres, dat de crimineele rechtbank over den heksensabbath

met al zijn afschuwelijkheden geen oordeel heeft te vellen, evenmin als zij een verzoek om echtscheiding op grond van het incubaat en succubaat in overweging zou nemen (*p.* 528).

De waterproef en andere dergelijke proeven verwerpt Görres (p. 541—547), ook de pijnbank, (*p.* 547—550) o.m. met een beroep op een voortreffelijke passage dienaangaande van Augustinus („*Over den Godsstaat*" *XIX*, 6).

Wanneer wij in P. Larousse's „Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle", dat zich, blijkens een motto, uitgeeft voor een „livre de bonne foi", onder „Mystique chrétienne, la, par Goerres", (*d. XI*, 1874, *p.* 758) lezen dat onze auteur „met een somberen wellust de folteringen verhaalt op de heksen toegepast" dan weet men dus wat van zulk een bewering valt te denken.

Van protestantsche zijde moet hier bovenal A. F. C. Vilmar worden genoemd, een verdienstelijk literatuurhistoricus en stoer voorvechter der Luthersche orthodoxie.

Vilmar, in 1855 tot professor in de theologie te Marburg beroepen, verkondigde met groote beslistheid het reëele bestaan des Duivels (*vgl. zijn* „*Dogmatik*" 1874, *posthuum*).

Vilmar beroept zich in dezen op het feit dat alle volkeren aan demonen gelooven en op de ondubbelzinnige uitspraken der Schrift (*Dogm. I, p.* 312 *vlg.*).

De duivel is „een kosmisch geschapen wezen, dat met zijn persoonlijke macht niet slechts de geheele menschenwereld maar ook zelfs de aarde omspant" (p. 317). Hij heeft tot zijn dienst nog een groote schare van hem verwante geesten, door middel waarvan hij op de menschen inwerkt en wel bij voorkeur door ze lichamelijk in bezit te nemen, weshalve deze personen ook bezetenen heeten. In de meeste gevallen is deze (lichamelijke) bezetenheid tegelijk een bezetenheid der ziel (*p.* 322 *vlg.*).

De bezetenheid valt uit tal van symptomen op te maken; het meest algemeene kenmerk is bijna doorloopend het feit dat de bezetenen weten dat een vreemde geest in hen is.

Verdere onmiskenbare kenmerken zijn, dat de bezetenen inzonderheid den naam van Christus niet uitspreken, het slaan van een kruis verfoeien en lastertaal uitstooten. In vele gevallen komt er o.m. bij het spreken in of althans het verstaan van een niet aangeleerde taal, het weten van hetgeen in de verte

gebeurt, een wonderbaarlijke bewegelijkheid der leden en de omstandigheid dat hun lichaam onafhankelijk is van de gewone zwaartekracht.

Aangaande de toovenares van Endor, die over een „Oob" beschikte (zie ons tweede hoofdstuk p. 27) en Samuel deed opkomen, zegt Vilmar (*Dogmatik II* 1875, *p.* 293):

„Dit is noch wangeloof noch begoocheling noch heeft God zelf Samuel uit de aarde doen verrijzen, maar deze heeren over de „Oob's" hadden werkelijk macht over hen."

De „Oob's" zijn, volgens Vilmar „overledenen die terugkeeren en dan in staat zijn voorspellingen te doen." (*t.p.*).

„Die macht," gaat Vilmar voort, „moet echter slechts een zeer uiterlijke, enkel op het verblijf (der overledenen) betrekking hebbende geweest zijn, want Samuel verschijnt in zijn volle Ik (zelfs met zijn gewaad) nog levend en met de wereld van het leven geestelijk samenhangende. Hij wordt evenwel door de beschikster over een „Oob" onrustig gemaakt en wij moeten ons derhalve het leven in het doodenrijk voor hem in elk geval als een van afgescheidenheid en stilte denken. Dit terugkeeren en verschijnen der gestorvenen is waarschijnlijk de ervaring waarop het overeenstemmend gevoelen der volken aangaande het voortbestaan na den dood berust."

Ook in Frankrijk had het geloof aan den duivel voorvechters.

In de beschaafde kringen aldaar openbaarde zich een zekere nieuwsgierigheid voor het geheimzinnig-griezelige en verscheidene auteurs kwamen door boeken met fantastischen inhoud aan dat verlangen tegemoet. Blijken van ernstige studie en bezadigde critiek zijn bij die „occultisten" echter niet in overgroote mate te vinden.

Het gerucht hield hardnekkig aan dat een formeele duivelcultus, het „Satanisme" bestond en dat de zwarte mis evengoed als in de zeventiende eeuw (vgl. ons vorig hoofdstuk p. 202) werd gevierd. De beste waarborg voor de realiteit van dit gerucht waren de herhaaldelijke raadselachtige diefstallen van gewijde hostiën; welke andere bedoeling toch kon men daarmee hebben dan het heilige op duivelsche wijze te schenden?

In elk geval ontbrak het niet aan personen die er meer van verklaarden te weten.

Daar was bijv. de abbé Boullan, die in 1875 de kerk had verlaten, schrijver van religieuze boeken en stichter van mystieke

secten. In 1887 werd hij als toovenaar en stichter van een onreine orde veroordeeld door de „Ordre kabbalistique de la Rose-Croix", gegrondvest en geleid door Stanislas de Guaita, dichter en schrijver van occultistische werken als „Essais de sciences maudites I Au seuil du mystère (2. ed. 1890) II, 1 Le serpent de la Génèse (1892) II, 2, La Clef de la magie noire (1897).

Boullan verstrekte allerlei inlichtingen betreffende het Satanisme aan een talentvol auteur die zich door het z.g. realisme, waaraan hij eerst was toegedaan, op den duur niet bevredigd gevoelde, J. K. Huysmans (*P. Valkhoff, J. K. Huysmans en A. Prins, in Gids* 1937 II, *p.* 58). Deze ging toen over tot het schrijven van den reeds in ons vijfde hoofdstuk, p. 133 vermelden opzienbarenden roman „Là-bas" (1891).

Huysmans was geweldig door dit onderwerp aangegrepen en achtte zich zelf het mikpunt van geheimzinnige aanslagen. De occultisten — aldus verbeeldde hij zich — vreesden dat hij hunne geheimen zou onthullen en trachtten hem door middel van het envoûtement te dooden. Maar abbé Boullan, in Lyon, verdedigde hem met den bijstand eener zieneres, die bij hem inwoonde en uit de vlucht van zekere roofvogels als sperwers de handelingen der belagers opmaakte.

Die moderne Franschen geloofden dus evenzeer aan de vogelwichelarij als de oude Grieken en Romeinen, bij wie die tak van divinatie — reeds Homerus getuigt ervan — zeer in aanzien stond.

Toen Boullan in 1893 overleed, verklaarde Huysmans ronduit dat zulks uit de verte door zwarte magie was veroorzaakt en deed door die beschuldiging veel van zich spreken.

Huysmans was ongetwijfeld te goeder trouw; door de bestudeering der zwarte magie is hij tot een ernstig katholiek geworden en heeft de waarachtigheid van zijn gevoelens getoond door den heldenmoed waarmee hij de afschuwelijke ziekte doorstond, die hem ten grave sleepte — de kanker.

Minder te goeder trouw waren zekere andere veel te vaak genoemde schrijvers die met allerlei onthullingen aangaande het Satanisme en, wat er allicht bij wordt gehaald, de vrijmetselarij, veel geld hebben weten te maken en vele, anders verre van lichtgeloovige menschen, beet te nemen.

Ook heden ten dage doen nog af en toe, zelfs in de „beschaaf-

de" landen berichten over het bedrijven van zwarte magie de ronde, wij achten het echter niet noodig, hierop nader in te gaan.

Aan het einde van ons geschiedkundig overzicht willen wij het nog hebben over het vermoedelijk aantal dergenen, die wegens tooverij, met of zonder reden ter dood zijn gebracht.

Zooals ons is gebleken werd, uit den aard der zaak, het beoefenen van magie met booze doeleinden alom bestraft en hebben af en toe, bijv. in China (zie ons tweede hoofdstuk p. 41) velen, wellicht honderden en meer, er voor moeten boeten.

Over 't algemeen echter verkeeren wij te dien aanzien in groote onzekerheid en wij zouden den lezer willen waarschuwen, er zich niet het allerergste van voor te stellen. Men bedenke immers, dat de mensch sterk de neiging heeft, berichten aangaande gruwelen geweldig te overdrijven.

Wij komen op eenigszins zekerder terrein, wanneer wij het aantal slachtoffers der heksenprocessen in Europa (eventueel de koloniën meegerekend) nagaan. Maar ook daaromtrent heerscht geen eenstemmigheid.

Weliswaar verzekert A. Lehmann (*Aberglaube und Zauberei, derde uitgaaf bezorgd door D. Petersen*, 1925, *p.* 129):

„Alle deskundigen zijn . . . het erover eens dat het aantal der verbrande heksen millioenen heeft bedragen,"

maar in het artikel van Plitt-Zöckler over „Hexen u. Hexenprozesse (*in* „*Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*" 3 *opl. bd. VIII*, 1900, *p.* 34) staat:

„volgens de matigste schatting omstreeks 100000, volgens hooger grijpende gissingen verscheiden millioenen."

Men ziet, de cijfers loopen nog al uiteen.

Het laatste getal is buiten twijfel fantastisch onjuist.

De landen, waar de heksenprocessen woedden, hadden toentertijd veel minder inwoners dan nu — de bevolking van Frankrijk bijv. werd omstreeks 1700 op negentien millioen geschat — en een slachting van millioenen zou bijgevolg sommige landstreken geheel hebben ontvolkt.

Voorts waren terechtstellingen wegens tooverij voor de dertiende eeuw zeer sporadisch en werd de heksenvervolging eerst tegen het einde der vijftiende eeuw in een systeem gebracht, waardoor ze uiteraard in ruimeren kring groote afmetingen moest aannemen.

Het aantal slachtoffers nauwkeurig vast te stellen is, zooals men allicht begrijpt, onmogelijk. Wij beschikken niet in voldoende mate over goed gedétailleerde cijfers. Vele gerechtelijke akten zijn verloren gegaan en wij hangen maar al te vaak geheel en al van de overlevering af. Wij moeten ons dus tenslotte bij een meer of minder waarschijnlijke gissing bepalen.

Vaststaat dat de heksenvervolging het felst heeft gewoed in Italië, Frankrijk, Schotland, Zwitserland en Duitschland. In die landen is het aantal slachtoffers ongetwijfeld schrikwekkend geweest.

Toch was ook daar de vervolging niet altijd even intens. In Frankrijk bijv. zijn gedurende de eerste helft der zestiende en de tweede helft der zeventiende eeuw zeer zeker geen honderdtallen wegens tooverij ter dood gebracht.

Ten opzichte van enkele landen kunnen wij bij onze schatting iets meer bepaald zijn.

In Beieren zal, van af het begin der zestiende eeuw tot 1756 het totale aantal der slachtoffers wel niet de vierduizend hebben overschreden, waarschijnlijk minder zijn geweest (*Riezler, Gesch. d. Hex. i. Bay. p.* 241 vlg.).

Het aantal terechtgestelden in Schotland gedurende de zestiende en zeventiende eeuw — voordien was het van geen beteekenis — heeft een bezadigd onderzoeker op drieduizend vierhonderd of iets meer berekend (*Legge in Scottish Review, Oct.* 1891).

Vat men alles samen en wil men een gissing wagen, dan zullen tengevolge van processen wegens hekserij geen honderduizend personen het leven hebben verloren. Misschien waren het er — om een slag in te slaan — vijftig à zestig duizend.

Het is nog meer dan ontzettend, maar wat zegt het tegenover het aantal slachtoffers der bombardementen, die ook zuigelingen meedoogenloos treffen, welke zelfs door de felste heksenvervolgers niet op den brandstapel werden gebracht.

Het verschil van kerkgenootschap heeft — vgl. ons zesde hoofdstuk — geen invloed gehad op het al of niet vervolgen van heksen en toovenaars.

Ernstige geleerden, zoowel katholieken als protestanten, erkennen dan ook onomwonden, dat beide richtingen in dezen verblind zijn geweest en alle reden hebben, zich erover te schamen.

Van de burgerlijke overheden kan men niet zeggen dat zij zachtzinniger zijn geweest dan de kerkelijke. Integendeel: het is gebleken dat bij hen maar al te vaak de laagste hartstochten zonder eenigen rem den teugel hebben gevierd.

VIII

POGINGEN TOT VERKLARING

De zwarte magie is in haar geheel een allerverwardst complex van onderling vaak zeer verschillende bestanddeelen en men kan derhalve ter verklaring niet met één enkele hypothese volstaan. Wij moeten bijgevolg onze toevlucht nemen tot verschillende verklaringen en per slot van rekening zal ons toch altijd nog zeer veel duister blijven.

Bij onze pogingen het probleem op te lossen beginnen wij met het meest banale en tevens oneigenlijke, met iets dat den kern der zaak niet raakt.

De zwarte magie wekt wel in de eerste plaats het vermoeden op van bedrog, te weten opzettelijk en meestal grof bedrog.

Inderdaad komt bedrog op dit gebied ongeloofelijk veel voor. Over 't geheel moet degene, die het „occultisme" wil bestudeeren, allereerst het bedrog streng uitschakelen en onverbiddelijk aan de kaak stellen. Ook ernstige onderzoekers — wij moeten het tot ons leedwezen erkennen — hebben dit niet altijd in behoorlijke mate betracht.

Wij halen dus enkele voorbeelden van bedrog aan, die voldoende voor zich zelve spreken.

Uit Hindostan zij o.m. het volgende staaltje van plat bedrog vermeld. (*E. Thurston, Omens and superstitions of southern India, p.* 269):

Een Sanyasi (asceet) was uit het huis van een rijk man met verachting weggestuurd. Toen dreigde hij een demon op het huis af te zenden, die het nog dezelfde nacht in bezit zou nemen. De asceet maakte op een der deuren van het binnenhof een aantal magische passen en verliet toen het huis in grooten toorn. Zoodra het donker werd verscheen de demon op de deur in flikkerende phosphorvlammen en deed den rijken man alsook de andere huisgenooten ten zeerste ontstellen. Zij wendden

zich tot den Sanyasi met de bede om den demon te verdrijven. Hij weigerde eerst, maar liet zich tenslotte door een groote som verbidden. Toen kwam hij met kungkuma (een mengsel van geelwortel, aluin en limoensap) en wreef den vurigen demon weg met de gewone opzegging van tooverformules.

Niet alleen volwassenen, ook kinderen plegen vaak soortgelijk bedrog.

Het volgende geval bijv. kwam voor onder koning Jacobus I van Engeland (*W. Notestein, A history of witchcraft in England*, 1911, 141 *vlg.*).

Een jongen van dertien jaren, Willem Perry, kreeg toevallen en beschuldigde zekere Jane Clarke dat hare tegenwoordigheid ongunstig op zijn toestand werkte. Hij braakte lappen, draad, stroo en gebogen spelden uit zijn mond. Tevergeefs hadden katholieken op hem het exorcisme toegepast. De jongen kreeg verdere toevallen en ging voort met de „heks" te beschuldigen, die voor het gerecht moest verschijnen. Bisschop Morton echter, voor wiens kanselier men den jongen eerst had gebracht, was er bij tegenwoordig en de rechters lieten hem den jongen ter onderzoeking over. Hij deed dit met de hulp van zijn secretaris. Het bleek, dat de jongen, die, naar het heette, het eerste vers van het Johannes-evangelie niet kon aanhooren, dit wél kon, als het in het Grieksch werd voorgelezen. Door den jongen heimelijk gade te slaan, kwam men achter de trucs waarvan hij zich bediende. Tenslotte noopte men hem, voor het hof schuld te bekennen en de vrouw, die hij van hekserij had beticht, om vergiffenis te vragen.

Het eerste vers van het Johannes-evangelie luidt, zooals bekend: „In den beginne was het Woord (Logos, een in het Nederlandsch moeilijk weer te geven term) en het Woord was bij God en het Woord was God." Voor den duivel nu en de door hem bezetenen was het, naar het algemeen geloof, een ondragelijke marteling, den naam Gods te hooren.

Het behoeft wel ternauwernood te worden opgemerkt,dat het in de middeleeuwen en de daarop volgende tijden niet ontbrak aan vagabondeerende scholieren, verloopen sujetten, die de onwetenden allerlei wisten wijs te maken o.m. dat zij hen tegen hekserijen vermochten te beschermen; soms werden zulke bedriegers door de justitie gegrepen en naar behooren gestraft, vgl. het uitstekende werk van R. Reuss, La sorcellerie, 1872, p. 146 vlg.

De verhalen, dat de een of ander, tengevolge van „betooverіng" of „bezetenheid" een hagedis resp. een dergelijk dier zou hebben uitgebraakt (*vgl. ons zesde hoofdstuk p.* 158), berusten althans in zoover op eenigen grond, dat enkele menschen die in staat zijn te herkauwen, wel eens als variété-artisten bijv. kikkers inslikken en weer uitbraken.

Wat de lykanthropie betreft, is het best mogelijk dat iemand een wolfshuid aandeed, om zijn medemenschen schrik aan te jagen en mogelijk eenig vee buit te maken.

En wanneer, zooals herhaaldelijk voorkwam, een meisje bekende, dat de duivel haar in de gedaante van een man had toegesproken, en, onder allerlei valsche voorspiegelingen, verleid, dan is men sterk geneigd, daaruit op te maken „dat somwijlen" zooals G. C. Horst („*Dämonomagie*", 1818, *II, p.* 261 *aanm.*) opmerkt „werkelijk satanische menschen de hunner waardige rol des duivels hebben gespeeld."

Ja, er is reden om aan te nemen, dat, vooral in 't begin der zeventiende eeuw, geheele samenkomsten van uitspattelingen plaats vonden, waarbij de mannelijke deelnemers als duivels waren verkleed. Het diabolische heeft voor maar al te veel vrouwen een groote aantrekkelijkheid en het geloof aan den duivel was toen op zijn hoogtepunt. Vgl. ook hier inzonderheid Reuss (*La sorcellerie p.* 129).

Dat bij de „hekserij" nog andere misdrijven, voornamelijk giftmengerij, in het spel zijn geweest, ligt voor de hand. Zeer instructief zijn in dezen bijv. de processen die onder Lodewijk XIV voor de „Chambre ardente" zijn gevoerd (*vgl. ons zesde hoofdstuk p.* 201). Ook waren verscheidene toovermiddelen, die tot doel hadden zinnelijke liefde op te wekken, niet veel beter dan vergif.

Reuss gelooft zelfs aan de „realiteit van een groot aantal misdaden," (*L. sorcell., p.* 142) en zeer zeker waren niet allen die men wegens tooverij en hekserij heeft terechtgesteld, onschuldigen.

Met dat al vormen van het groote aantal dergenen, die als zwarte magiërs en heksen den marteldood hebben ondergaan, de werkelijk schuldigen, naar reeds Spee („*Cautio criminalis*" *Dub.* 29) onomwonden verklaarde (zie ons zesde hoofdstuk p. 194), slechts een zeer klein percentage.

De vraag rijst nu: Hoe kwam het dat de vervolging der too-

venaars en heksen tenslotte zulke geweldige afmetingen aannam?

Wij vestigen ook hierbij in de eerste plaats onze aandacht op het meest gelijkvloersche.

Zooals wij in ons zesde hoofdstuk p. 179 en 189 hebben gezien en zooals dan ook o.m. Spee („*Cautio criminalis*", *Dub.* 8) opmerkte, speelde hebzucht bij de heksenvervolging een groote rol.

Er zijn echter vele desbetreffende feiten, waarbij geldelijke motieven geheel waren uitgeschakeld, bijv. bij het proces te Zug in 1737 en 1738 (vgl. ons vorig hoofdstuk p. 213—216). De meeste slachtoffers zullen tot de armen hebben behoord — er zijn immers meer armen dan rijken — en velen hebben heksen vervolgd zonder er zelf iets aan te verdienen.

Zooals Spee evenzeer opmerkte (*Dub.* 2) en men lichtelijk begrijpt, waren ook in dezen heel vaak persoonlijke afgunst, haat, wraakzucht de drijfveeren tot valsche aanklachten en gerechtelijke moorden.

Maar bij tal van gevallen, als het zoo even genoemde te Zug, springt het in het oog, dat zeer zeker deze hartstochten de brandstapels niet deden ontvlammen.

Wij moeten dieper doordringen en, tot ons groot leedwezen, op iets heel ergs wijzen, n.l. op het feit dat in den mensch een zekere lust aan het leed van een ander, voornamelijk van zijn soortgenooten, zetelt, een drang om, ronduit gezegd, wreed te zijn, een drang, dien men onder gewone omstandigheden wel moet bedwingen, maar dien men blij is met goed fatsoen eens den vrijen loop te mogen gunnen.

Deze den mensch als zoodanig eigene wreedheid komt het meest tot uiting bij gebeurtenissen van grooten omvang, als revoluties en oorlogen. Ook de heksenvervolging, die immers een epidemie was geworden, moet hiertoe worden gerekend.

De mate van wreedheid is echter bij de enkelingen zoowel als bij de verschillende volken zeer ongelijk en dit komt ook bij de heksenvervolging sterk aan den dag.

Het is een onloochenbaar feit dat de heksenvervolging in Frankrijk en Duitschland (incluis Zwitserland) het ergst heeft gewoed. Daartegenover staat dat in Noord-Nederland, waar wreede doodstraffen eerder dan in genoemde landen zijn afge-

schaft, ook de heksenprocessen maar zeer weinig slachtoffers hebben gemaakt.

Men moet dus ook ten opzichte van de vervolging der toovenaars en heksen in sterke mate rekening houden met het volkskarakter.

Maar hoe zeer ook door de werking der lagere hartstochten de groote uitbreiding der heksenprocessen valt te verklaren, er moest toch altijd iets zijn dat aanleiding gaf tot ontketening dier hartstochten — het geloof aan hekserij.

Waarop berustte dat geloof?

Wij moeten hierbij eerst een algemeen iets in oogenschouw nemen. Sterk is, althans bij zeer vele menschen, de trek naar het geheimzinnige en wonderbaarlijke. Ook dit valt gemakkelijk te begrijpen. Het alledaagsche leven is in den regel allereentonigst, vervelend, saai. Alles hangt aan elkaar van futiliteiten en kleinzieligheden. De afkeer daarvan, die onwillekeurig bij een mensch opkomt, doet hem verlangen naar iets dat van die banaliteit afwijkt, al is het dan ook iets onaangenaams. Hoe vreemd het ook moge schijnen: evenals op den wil het slechte, oefent het griezelige aantrekking uit op onze fantasie. En die grijpt dan alles, hoe nietig het ook zij, aan om het tot iets bijzonders te maken, tot iets geweldigs te doen uitdijen. Een schaduw wordt tot een roofdier, boomen, door den wind bewogen, tot een heksendans. Vooral in heuvellandschappen en bergstreken vindt de fantasie veel dat ze op groteske wijze kan verwerken. Geen wonder dan ook dat voornamelijk in de Alpen het geloof aan hekserij een zeer vruchtbaren bodem vond.

En als een geloof eens is ontstaan, kan het zich spoedig in ruimen kring voortplanten en eeuwen lang duren. Het niet-redelijke dat het grootste gedeelte onzer ziel uitmaakt, neemt indrukken van niet-redelijken aard gretig op en houdt ze met ongelooflijke taaiheid vast. Nog veel meer dan voor een enkeling geldt dit voor een collectiviteit. Zelfs in tijden van skepsis en „verlichting" ontstaan legenden en blijven voortleven. De Franschen bijv. vieren nu nog de inneming der Bastille als een eerste-rangs heldendaad wat ze zeer zeker niet was. Is het dan een wonder wanneer in minder critische, minder „verlichte" eeuwen een wangeloof onstaat en zich handhaaft?

Wij willen op dat onderwerp van het geloof en wat er mede samenhangt iets nader ingaan.

Sommige bijzonderheden bij de hekserij kunnen uit oudgermaansche mythen resp. gebruiken worden afgeleid.

Wanneer bijv. zooals wij in ons vijfde hoofdstuk p. 146 hebben gezien, van de heksen verteld werd dat ze melk o.m. uit de steel van een akst haalden, dan heeft men dit, niet zonder reden, in verband gebracht met de manier waarop, in de indogermaansche mythologie de dondergod, n.l. door middel van zijn bliksemhamer resp. akst den regen uit de wolkenkoeien melkt. De wolken toch werden als koeien verpersoonlijkt en de regen met de melk vereenzelvigd, (*K. Grözinger, Mythologische Grundlagen des deutschen Hexenglaubens*, 1867 *p.* 7—13).

De bezemstelen waarop de heksen rijden, doen denken aan de bliksemstralen, waarmee vrouwelijke hemelmachten de wolken besturen en de lucht reinigen (*Schwartz, Ursprung der Mythologie, p.* 222, *bij Grözinger p.* 22 *aanm.* 2).

De kat, vooral de zwarte, is het lievelingsdier der heksen, die dan ook wel eens haar gedaante aannemen (vgl. ons vijfde hoofdstuk p. 111 en ons zesde p. 155 vlg.). Vroeger dacht men hierbij aan de godin Frigga, wier wagen door een paar katten werd getrokken; thans wijst men liever op zekere in Duitschland gebruikelijke mythisch gekleurde uitdrukkingen voor onweerswolken als „Murrkater, Bullkater". Dat de fonkelende oogen van een kat aan het bliksemlicht en de electrische vonken uit haar vacht aan iets demonisch deden denken, spreekt vanzelf.

Dat de heksen hare samenkomsten bij voorkeur in de eerste Meinacht de z.g. walpurgisnacht hielden, zal wel samenhangen met het feit dat de oude Germanen den eersten Mei als een der voornaamste dagen van het geheele jaar beschouwden (*Grözinger, p.* 24, *vgl. ook de dichterlijke beschrijving bij A. Heyting, Yggdrasil II*, 1937, *p.* 159 *vlgg.*).

Een en ander bij de hekserij wijst op een degradatie van oud-Germaansch volksgeloof.

Mej. M. A. Murray heeft in haar werken „The Witch-Cult in Western Europe" (1921) en „The God of the Witches" (1933) een vrij ingenieuze theorie aangaande de hekserij ontwikkeld, die wij hier, puttende uit hetgeen P. W. Sergeant (*Witches and warlocks*, 1936, *p.* 169 *vlgg*) er van vermeldt, in 't kort samenvatten.

Volgens haar waren de heksen niet overgegeven aan helsche

praktijken en parodieerden zij geen Christelijke ceremonieën, maar hielden zij een aloude religie in eere, die in West-Europa aan het Christendom vooratging. Die voor-Christelijke godsdienst werd nog aangehangen maar hoofdzakelijk door de minder ontwikkelden en in de meer dun bevolkte landstreken. Het ritueel was analoog aan dat van vele oude godsdiensten en de hoofdfeesten vielen op Mei en November. Het was blijkbaar de godsdienst van een ras, dat nog niet den landbouw beoefende maar door vruchtbaarheids-ceremoniën eerder de toename van dieren dan van oogsten trachtte te bewerken, dus een ras uit het z.g. steenen tijdperk (zie ons eerste hoofdstuk p. 1 vlg). Dit zou meteen het seksueele element bij de plechtigheden verklaren dat aan de heksen-vervolgers zulk een geducht wapen verstrekte.

De god der heksen was de god met horens, als een stier of vaker als een bok voorgesteld. Het was ook de man met twee aangezichten, de Latijnsche Janus (Dianus) wiens vrouwelijk tegendeel, Diana als leidsvrouw der heksen voorkomt (vgl. ons vierde hoofdstuk p. 89).

P. W. Sergeant betoogt echter (*p.* 172 *vlgg.*) terecht dat de bekentenissen der aangeklaagden bij het proces te Salem, (zie ons zesde hoofstuk p. 204 vlg) waarop mej. Murray zich beroept, geen groote waarde hebben en voorloopig althans lijkt tegenover haar theorie een afwachtende houding gepast.

Wij gaan nu, in aansluiting bij het mythische element over tot het symbolische bij de tooverij.

Vele magische handelingen resp. hulpmiddelen zijn, zooals wij herhaaldelijk hebben opgemerkt, van symbolischen aard en daar de primitieve mensch een nauwen samenhang tusschen het symbool en datgene, waarvan het een symbool is, aanneemt, gelooft hij ook, dat een handeling, op een symbool uitgeoefend, een terugslag zal hebben op datgene wat het symbool voorstelt. De veel gebruikte benaming „sympathetische" (hetgeen letterlijk beteekent: saamlijdelijke) magie lijkt dus bijv. voor bet envoûtement een zeer juiste, daar immers naar de overtuiging van den primitieven mensch, met het symbool ook datgene lijdt, wat het symbool voorstelt.

De oudste ons bekende magie n.l. die door middel van een afbeelding, was sympathetisch.

Voor den primitieven mensch is het maken van een afbeel-

ding iets geweldigs, iets waardoor hij zich niet alleen als schepper dier afbeelding, maar ook als machthebber over het voorwerp er van gevoelt. Het succes op de jacht hangt, naar zijn opvatting, hoofdzakelijk af van de afbeeldingen der bedoelde dieren en van hetgeen hij ten opzichte van die afbeeldingen verricht (vgl. ons eerste hoofdstuk p. 1 vlgg.).

Ook het leggen van een knoop was een uitvinding van belang en dat een mensch geneigd is, het effect van een uitvinding te overschatten mag ons niet verbazen. De Finsche magiërs bijv. zijn in dezen zoo ver gegaan, dat zij geloofden door het leggen van knoopen zelfs de winden te kunnen in bedwang houden.

De bedoeling om op symbolische wijze te boeien, komt ook sterk uit, wanneer men bijv. den bek van een kikvorsch (zie ons tweede hoofdstuk p. 37 vlg.) of van een pad (zie ons derde hoofdstuk p. 61) dichtnaait.

Ook het gebruik maken van een gebogen naald, waarvan o.m. Duns Scotus spreekt (zie ons vijfde hoofdstuk p. 120) is onmiskenbaar van symbolischen aard. Evenzeer de volgende tooverij: men steekt, afgezien nog van andere handelingen, de punt van een ongebruikte naald in het oog van een andere, eveneens nog ongebruikte en zegt o.m.: „Zoo zeker als deze naald niet uit de andere kan gaan zonder mijn wil, wil ik dat X zoo lang machteloos zij als het mij behaagt" (*E. Mauchamp, L. Sorcell. a. Mar. p.* 259).

Voorwerpen van lood worden geacht ook op afstand een bezwarende werking uit te oefenen, vgl. ons tweede hoofdstuk, p. 37 vlg. De doffe kleur van het lood zal hierbij ook wel van invloed zijn geweest.

Ook bij de toepassing van plantaardige middelen legt de symboliek gewicht in de schaal.

De laurier bijv. wordt, zooals Mauchamp, (*L. Sorc. a. Mar., p.* 281 *aanm.* 1) opmerkt, bij de zwarte magie gebruikt wegens de hem eigen bitterheid. Met een lauwertak ontsteekt men bij een zekere tooverhandeling een vuur, om geliefden van elkaar te scheiden (*Mauchamp, p.* 280 *vlg.*).

Naast andere benoodigdheden wordt ook een stuk hout van een onvruchtbaren vijgeboom aangewend om iemand impotent te maken, (*Mauchamp, p.* 258).

In de zwarte magie spelen — zeer begrijpelijk — bij voor-

keur die dieren een rol, die iets griezeligs hebben, die met koude en duisternis in verband staan.

De kikvorsch, die in de magie een ruime plaats inneemt, ging, ofschoon reeds Albertus Magnus het beter wist, oudtijds voor giftig door.

Van de pad, dikwijls met den kikvorsch verwisseld, geloofde men, evenzeer ten onrechte, hetzelfde. Bovendien achtte men haar vervuld van nijd en afgunst. Ze heeft inderdaad, ofschoon zeer nuttig, haar uiterlijk niet mee.

Het bloed of andere lichaamsdeelen der vleermuis werden bij de tooverij toegepast omdat dit voor den mensch onschadelijke dier zich in de duisternis vertoont.

De uil is als nachtvogel het geliefkoosde dier der heksen, (vgl. ons eerste hoofdstuk p. 12) die ook de gestalte er van heeten aan te nemen.

Hierbij sluit zich aan, dat de magiër wel eens iets van een zwarte koe gebruikt alleen om de kleur van het dier.

Dat inzonderheid zwarte katten bij de tooverij gewenscht zijn, behoeft wel ternauwernood te worden vermeld.

De toovenaar is verder tuk op deelen van een menschelijk lijk (vgl. bijv. ons tweede hoofdstuk p. 38), omdat van het doode als zoodanig een verderfelijke werking geacht wordt uit te gaan.

Zelfs wat met een lijk ook maar in eenig, zij het dan indirect verband staat, kan bij de tooverij te pas komen.

Tot de magische benoodigheden om iemand te schaden, behoort ook een stuk van een lijkwade (*Mauchamp, L. sorc. a Mar., p.* 240 *en* 274).

Teneinde een medeminnares te deren, gebruikt de Hindoesche vrouw o.m. een stuk huid van een koe, die bij een lijkplechtigheid moest medewerken (vgl. ons tweede hoofdstuk p. 36).

Dat men, om op iets negatiefs te wijzen, zout bij de zwarte magie ongewenscht acht (zie ons vierde hoofdstuk p. 106) zal wel zijn omdat het bederfwerend en voor zekere den mensch minder welkome dieren, bijv. slakken, doodelijk is.

Maar, hoeveel men ook door symboliek kan verklaren, niet alles. De symbolische opvatting moest althans eenigen steun hebben aan feiten. Wel is waar laat de mensch, waar het lievelingstheorieën geldt, zelfs door vele teleurstellingen zich niet van zijn stuk brengen. Enkele feiten echter moeten er toch

zijn, om hem in zijn meening te versterken. Mag men bij die feiten enkel aan het toeval denken?

De spelingen van het toeval zijn soms heel wonderlijk, maar toch is het, uit een methodologisch oogpunt, niet aan te bevelen, bij iets vreemds terstond een beroep op het toeval te doen; dat zou ons al te gemakzuchtig maken en voor het wetenschappelijk onderzoek noodlottig zijn.

Er blijft, wat de zwarte magie betreft, ook wanneer men aan het toeval een ruim aandeel toekent, een tamelijk aantal feiten over, die het begrijpelijk maken, dat men daarbij aan geheimzinnige krachten van den mensch, ja zelfs aan demonische inwerking heeft gedacht.

Wij beginnen met de feiten van, om het aldus uit te drukken, meer gewonen lichamelijken aard.

In den „Heksenhamer" wordt het getuigenis van eenige berouwhebbende heksen aangehaald, dat niemand het katholieke geloof meer schaadt dan de vroedvrouwen (zie ons vijfde hoofdstuk p. 144) en R. Reuss merkt („*La sorcellerie*" *p.* 67) op, dat het aantal vroedvrouwen bij de heksenprocessen schrikbarend is. Geen wonder; de bevallingen maakten destijds, tengevolge van de onzindelijkheid en gebrekkige medische behandeling maar al te veel slachtoffers en hoe licht kon de verdenking ontstaan dat de vroedvrouwen hierbij op satanische wijze hadden ingegrepen.

In verband hiermede houde men ook wel in 't oog, dat de kindersterfte gedurende het eerste levensjaar, die thans ten onzent zeer gering is (ongeveer veertig op de duizend) vroeger wellicht de helft der zuigelingen, zoo niet meer, wegrukte. Dit kon bij de bedroefde ouders voedsel geven aan de gedachte, dat demonische wezens er de hand in hadden gehad.

Nog meer. De epidemische ziekten richtten vroeger in Europa, om reeds genoemde redenen, ontzettende verwoestingen aan. Hoe de besmetting geschiedde, wist niemand; was het de wanhopige menigte dan euvel te duiden, dat zij de schuld wierp op de zwarte magiërs die het menschdom trachtten te verderven? (*Vgl. hieromtrent inzonderheid J. Hansen, Zauberwahn,* 329 *vlg*).

Wij gaan nu over tot de meer ongewone lichamelijke feiten, waarbij tevens het psychologische element zich doet gelden.

In de eerste plaats eischt hierbij het, zooals wij gezien hebben,

in bijna alle landen gevreesde booze oog (zie ons eerste hoofdstuk p. 4, ons tweede p. 17 enz.) onze aandacht.

De vrees voor het booze oog is allerschromelijkst overdreven maar het valt niet te loochenen dat er menschen bestaan, die in staat zijn door hun blik een ander in verbijstering te brengen, ja een geheele menigte te fascineeren. Er gaat dan door of gepaard met den blik een „suggestie" van den een op den ander uit, d.i. een invloed buiten redelijke overwegingen om, en, zooals Seligmann het heeft uitgedrukt (*Die Zauberkraft des Auges p.* 483): „Rondom den mininaal-kleinen waren kern der suggestiewerking groepeeren zich de vele onware conclusies tot den ontzaglijk grooten doffen kristalberg van het bijgeloof."

Het beeld is niet onaardig, maar tegen de uitdrukking „bijgeloof" moeten wij protesteeren.

De uitdrukking „bijgeloof" heeft immers slechts dan reden van bestaan wanneer men één geloof als het echte aanneemt en wat daar „bij" wordt geloofd, voor onwaar verklaart.

Voor den protestant bijv. kan „bijgeloof" zijn, wat het niet is voor den katholiek; de aanhanger van den Islam kan voor „bijgeloof" verklaren wat waarheid is voor den brahmanist enz.

De wetenschap, die als zoodanig zoo algemeen mogelijk moet blijven, behoort zich dus van de uitdrukking „bijgeloof" en wat er van is afgeleid, te onthouden.

Wat de suggestie door middel van den blik vermag uit te werken blijkt uit het volgende juridisch geconstateerde geval uit het jaar 1865 in Frankrijk.

Een mismaakt bedelaar van ongeveer vijf-en twintig jaren, Castellan genaamd, die voorgaf, doofstom te zijn, wist door de van hem uitgaande fascinatie zulk een macht over een zes-en twintig jarig meisje van onbesproken gedrag uit te oefenen, dat zij het slachtoffer werd van zijn lusten en hem willoos volgde. Toen Castellan eindelijk voor de rechtbank werd gebracht, beroemde hij zich op zijn „magnetische" vermogens en, bij de ondervraging door den keizerlijken procureur „dreigde hij deze overheidspersoon door de fixeering van zijn blik te magnetiseeren en de procureur moest hem noodzaken, de oogen neer te slaan," (*P. Despine, Psychologie naturelle, I* 1868, *p.* 586, *J. Ochorowicz, De la suggestion mentale*, 1887, *p.* 360—364.).

Er wordt hier van „magnetiseeren" gesproken waar men nu zou zeggen „hypnotiseeren." Later dienomtrent meer.

Wanneer de auteurs van den „Heksenhamer", zooals wij in ons vijfde hoofdstuk p. 149 hebben vermeld, de rechters den raad gaven, een gedetineerde heks, met haar rug naar hen toegekeerd, te verhooren, dan was dat bijgevolg wel een sterk overdreven voorzorgsmaatregel, maar geen bloote waan.

En wanneer dezelfde auteurs het voor raadzaam verklaren een heks bij de inhechtenisneming plotseling op te tillen en zorg te dragen, dat zij den grond niet aanraakt, aangezien zij anders een zekere tooverkracht zou kunnen behouden (vgl. ons vijfde hoofdstuk p. 148) dan was dat ook niet geheel zonder reden. Schrijver dezes herinnert zich een straattooneel te hebben gezien, waarbij een vrouw een andere vrouw geweldig uitschold en haar te lijf wilde gaan, maar, zoodra een paar mannen haar hadden opgetild, geheel machteloos werd. Van meer dan één kant is mij verzekerd, dat hetzelfde ook met honden het geval is.

Wat betreft het in ons eerste hoofdstuk p. 5 vermelde geval dat een magiër, na op een zeker toovermiddel te hebben gekauwd, een jonkman het gelaat en andere lichaamsdeelen bespuwde, ten einde hem voor zijn meisje aantrekkelijk te maken, bedenke men wel dat de reuk, die daarbij allicht mede een rol speelde, een niet te miskennen factor van het seksueele leven uitmaakt.

Wij gaan nu over tot het „misdadige zwijgen", waar de heksenrechters dikwijls over klaagden (vgl. ons vijfde hoofdstuk p. 148).

In de meeste gevallen zal daarbij wel te denken zijn aan een flauwte of een toestand van slaap, gevolg van de ontzettende pijn en eventueel gepaard gaande met een eigenaardige starheid (katalepsie) die ook door hypnose kan worden veroorzaakt.

Bij het proces te Zug (vgl. ons vorig hoofdstuk p. 213) wordt van de zeventigjarige Lisi Bossard vermeld: „Zij is ingeslapen aan het touw en weer neergelaten" en verder „ze is weer opgetrokken en in slaap geraakt" (*Stoll, Suggestion u. Hypn.*, 2 *ed. p.* 425).

Bij een geval uit het jaar 1639 waarop wij later nog terugkomen, sliep de aangeklaagde in, terwijl de beul haar uitrekte, met roeden geeselde en met brandende zwavel bestrooide (*vgl. O. Stoll, Suggest. u. Hypn.*, 2 *ed. p.* 427 *vlg*).

Gevoelloosheid (anaesthesie) is ook zeer vaak geconstateerd

bij patiënten aan een raadselachtige ziekte — als men het ziekte wil noemen — die meestal vrouwen echter ook, zooals vooral in de oorlogsjaren is gebleken, mannen aangrijpt de z.g. hysterie.

De naam „hysterie" (baarmoederziekte) is niet gelukkig gekozen en het is moeilijk te definieeren wat men eronder heeft te verstaan. Men neemt intusschen aan dat de hysterie in nauw verband staat met het zenuwstelsel, al vermag men in de zenuwen zelf geen kenteeken ervan te ontdekken en men spreekt dan ook van een „functioneele neurose" d.w.z. een ongesteldheid, waarbij wel de verrichtingen der zenuwen zijn gestoord, maar de zenuwen zelve geen stoffelijke veranderingen ondergaan. In den laatsten tijd is men dan ook meer gewoon van een „hysterische reactie" te spreken, resp. van een desbetreffende psychose (krankzinnigheid).

Hoe het nu ook met het wezen der „hysterie" resp. der „hysterische reactie" gesteld zij, zeker is het, dat bepaalde symptomen zich daarbij telkens en telkens weer voordoen.

Van die symptomen valt sterk op de bovengenoemde gevoelloosheid (anaesthesie). Ze kan over het geheele lichaam verspreid zijn, is echter gewoonlijk plaatselijk begrensd. Sommige gevoellooze plekken hebben niet eens de grootte van een gulden. En waar afgezonderde gevoellooze gedeelten voorkomen, zijn ze nooit afhankelijk van het verloop der enkele gevoelszenuwen. De gevoelloosheid wordt derhalve niet door een zenuwstoring veroorzaakt, want in dat geval zou het geheele gedeelte der huid, waarin een bepaald gedeelte der zenuwen vertakt is, tegelijkertijd gevoelloos zijn. De gevoelloosheid wordt dan ook geacht haar oorzaak te hebben in een functioneele storing van de hersenen en geen wonder, want de hysterie resp. hysterische reactie is zeer afhankelijk van psychische schokken.

Men begrijpt dat er onder de heksen en ook wel onder de toovenaars „hysterische" personen zijn geweest en dat de inquisiteurs bij hun zoeken naar een gevoellooze plek bij de aangeklaagden niet beheerscht werden door een blinde waan, al is dan ook met de z.g. speldeproef (vgl. ons zesde hoofdstuk p. 161) maar al te vaak misbruik gedreven. — Dat bij prikken niet altijd bloed behoeft te vloeien (vgl. ons zesde hoofdstuk p. 197) is bekend.

Er doen zich bij wat men de „groote hysterie" of „hyste-

ro-epilepsie" heeft genoemd, nog andere lichamelijke eigenaardigheden voor.

Iets analoogs als bij de Ursulijnen te Aix (zie ons zesde hoofdstuk p. 196) die soms niet spreken konden, daar hun de keel als 't ware werd dichtgeknepen, is ook van „hysterici" geconstateerd, dat er n.l. iets in hun lichaam opkomt dat een vreeselijk gevoel van verstikking veroorzaakt. (*Vgl. hieromtrent als over andere desbetreffende bijzonderheden, A. Lehmann, Aberglaube und Zauberei, 3 opl. bezorgd door D. Petersen, 1925, p. 685—714*).

Evenals bij enkele nonnen te Loudun (zie ons zesde hoofdstuk p. 196) hangt ook thans nog bij hysterische aanvallen de tong wel eens uit den mond, vgl. een afbeelding hiervan, gereproduceerd in het zooeven vermelde werk van A. Lehmann (*p. 712*).

De krachttoer, van de Ursulijnen te Aix vermeld (zie ons zesde hoofdstuk p. 195 vlg), wordt ook in onze dagen wel eens door hysterici verricht: ze vormen den z.g. kringboog in dier voege dat ze slechts met het hoofd en de teenen het bed aanraken waarin zij zich bevinden. Een sprekende afbeelding hiervan is te vinden bij A. Lehmann (p. 695).

De „groote hysterie" levert nog vreemdere en allerstuitendste verschijnselen op.

De patiënten gaan soms op de ergste manier te keer, rukken zich het haar uit, probeeren zich zelf te bijten en stooten geluiden uit als van een dier.

Ook daarvan weet de geschiedenis der vroegere tijden ons allerlei te berichten.

In een klooster te Kamerijk verbeeldden de nonnen zich, door den duivel in dieren te zijn veranderd; zij begonnen te miauwen, te blaffen, op boomen te klimmen, rond te rennen en zich met stuiptrekkingen op den grond rond te wentelen (*Regnard, Les maladies épidemiques de l'esprit, La sorcellerie etc., 1886, p. 39, bij Stoll, Suggest., u Hyp. 2 ed. p. 418*).

Wij hebben in vorige hoofdstukken gezien dat het geloof aan de verandering van een mensch in een dier alom is verspreid; het meest voorkomende is wel in Oostersche landen dat aan den weertijger (zie ons tweede hoofdstuk p. 43) en in Europa dat aan den weerwolf (vgl. ons derde hoofdstuk p. 51 vlg.).

Dat het geloof aan den weerwolf — wij zullen ons hierbij bepalen — post kon vatten is best te begrijpen.

In vroegere tijden waren de wolven in Europa voor het landvolk een ontzettende plaag. Nog in de achttiende eeuw is het in Frankrijk voorgekomen dat één enkele wolf geheele streken in verschrikking bracht en ontzettende verwoestingen onder de kudden aanrichtte. Geen wonder dat het denken der hoogst onbeschaafde landlieden (vgl. „La terre" van Zola!) geobsedeerd werd door het schrikbeeld van den wolf, en dat bij den een of anderen onevenwichtigen persoon de waan ontstond, zelf de gedaante van het gevreesde roofdier te kunnen aannemen.

Door enkele feiten, hoe uitzonderlijk dan ook, kon die waan voedsel verkrijgen.

Er bestaan nl. gevallen, waarbij een krankzinnige werkelijk in den waan verkeerde een wolf te zijn. Wij halen het navolgende aan uit M. Morel (*Études cliniques II, p.* 58), geciteerd door A. Tamburini en S. Tonnini in hun artikel over „Lycanthropy" (*in „A dictionary of psychological medecine" van D. Hack Tuke II,* 1892, *p.* 754):

„De patiënt . . . al zijn illusoire activiteit op zijn eigen gewaarwordingen concentreerende werd een schrik voor zichzelf en probeerde ieder ander met hetzelfde gevoelen te inspireeren. „Zie dezen mond," riep hij uit . . . „het is de mond van een wolf; dat zijn de tanden van een wolf . . . zie de lange haren die mijn lichaam bedekken, laat mij in de bosschen loopen en gij zult mij schieten" . . . Hij wilde niet eten. „Geef mij rauw vleesch" zeide hij „ik ben een wolf." Zijn wensch werd vervuld en hij nam eenig voedsel tot zich als een dier, maar klaagde er over dat het niet genoeg verrot was en versmaadde het. Hij stierf in een toestand van marasme en in de meest hevige wanhoop."

Wat betreft de theorie, bijv. in den „Heksenhamer" uiteengezet (zie ons vijfde hoofdstuk p. 145 vlg.), dat iemand, tengevolge van demonische begoocheling, een mensch voor een dier zou kunnen aanzien, valt inderdaad niet te loochenen dat men door suggestie bij iemand die zich in hypnose bevindt of anderszins voor zulk een inwerking vatbaar is, dergelijke hallucinaties resp. illusies kan opwekken.

Terloops gezegd, wordt het verschil tusschen „hallucinatie" en „illusie" gewoonlijk aldus gevat, dat men bij een „hallucinatie" iets ziet wat objectief niet bestaat, terwijl men bij een

„illusie" een voorwerp voor iets anders aanziet dan het is.

In, zij het dan los, verband met die legendaire verandering van een mensch in een dier, moeten wij hier de aandacht vestigen op de kunstmatige verwekking van dieren.

Op grond van hetgeen in Exod. VIII, 7 van de Egyptische magiërs wordt vermeld, hadden Augustinus en de scholastieken (vgl. ons derde hoofdstuk p. 77, en ons vijfde p. 114 vlg.) betoogd dat de demonen resp. de magiërs in staat zijn, uit de levenskiemen minder volmaakte dieren bijv. kikvorschen, echter geen hoogere dieren bijv. hazen in 't leven te roepen.

Nu is het merkwaardig, dat de kunstmatige verwekking van gewervelde dieren, door het eitje met een fijne naald te prikkelen o.w. tot dusver alleen geslaagd is bij den kikvorsch, (*vgl. J. Loeb, The organism as a Whole from a Physicochemical Viewpoint*, 1916, *p.* 124 *vlg.*). De aldus geproduceerde dieren schijnen overigens niet bijzonder levenskrachtig te zijn geweest.

Het lijkt ons echter verre van aannemelijk dat de Egyptische magiërs deze manier van bewerking zouden hebben gekend.

Zooals wij in ons zesde hoofdstuk hebben gezien, werd ook verteld, dat een geheimzinnige, door een demon verstrekte zalf, een mensch in een wolf kon veranderen. Wij gaan nu nader in op de zalven, die bij de tooverij en in het heksenwezen zulk een groote rol spelen.

Aangaande de heksenzalf zegt J. B. Porta in zijn reeds door ons (vijfde hoofdstuk p. 161) vermelde passage van zijn „Magia naturalis" (uitg. 1561) het volgende (b. II, c. 26):

„Ofschoon de heksen zelven er zeer veel onzinnigs aan toevoegen, is het toch, als men scherp toeziet, duidelijk dat die zalven tengevolge van een normale kracht uitwerking hebben en wat ik van die vrouwen ben te weten gekomen, zal ik vermelden. Ze koken het vet van knapen in een koperen ketel en halen het uit het water, ze laten het verdikken, zoodat zich tenslotte een neerslag vormt. Daarvan bereiden zij een zalf en maken er terstond gebruik van. Zij vermengen daarmede eleoselinum, aconitum, populierloof en roet. Of, op andere manier, aldus: sium, acorum vulgare, pentaphyllon, vleermuisbloed, slaapwekkend solanum en olie. En indien zij andere stoffen dooreenmengen, zullen deze van de genoemde niet weinig afwijken. Zoodra ze dit klaar hebben, zalven ze al hun

lichaamsdeelen er mee in, na ze van tevoren zoo te hebben gewreven, dat ze rood worden, de warmte terugkeert en datgene verdund wordt wat door de koude was gestremd. Teneinde het vleesch leniger te maken en de poriën open te krijgen, voegen zij er vet aan toe of in de plaats daarvan olie, opdat de kracht der sappen moge binnendringen en meer uitwerking hebben. Ik acht het niet twijfelachtig dat dit de reden is. Op die manier verbeelden zij zich, 's nachts bij heldere maan door de lucht heen te worden gedragen om te genieten van feestmalen, muziek, dansen en omgang met mooie jongelingen waar zij het meeste naar verlangen. Zoo groot is de kracht der verbeelding en de gesteldheid der indrukken, dat het gedeelte der hersenen, hetwelk men de plaats van het geheugen noemt, er vrijwel geheel mee wordt gevuld. En daar zij zelven door hun geaardheid geneigd zijn tot lichtgeloovigheid nemen zij de indrukken dermate in zich op, dat hun levensgeesten worden veranderd, daar zij 's nachts en overdag aan niets anders denken. Dit wordt sterk begunstigd door de omstandigheid, dat zij zich niet voeden dan met bieten, wortelen, kastanjes en groenten."

Hierbij eenige toelichtingen.

Het is duidelijk dat Porta het gebruik bepaaldelijk van kindervet en vleermuisbloed bij de zalf als onzin beschouwt.

Welke planten bedoeld zijn, is niet in alle gevallen met zekerheid uit te maken, daar er toentertijd inzake de plantenbenaming groote onzekerheid en onduidelijkheid heerschte (*Vgl. echter K. Kiesewetter, Die Geheimwissenschaften p.* 574).

Eleoselinum was selderij, aconitum meer bepaaldelijk het aconitum Napellus (monnikskap), het populierloof waarschijnlijk dat van de balsempopulier, sium het sium latifolium (groote watereppe) acorum blijkbaar Iris Pseudacorus (gele lisch). Het pentaphyllon (vijfvingerkruid) laat zich niet nader bepalen. Onder solanum is te verstaan de atropa (belladonna), vroeger solanum furiosum of maniacum genoemd.

Wat de localisatie van het geheugen betreft, verwijzen wij naar ons vijfde hoofdstuk p. 145 vlg.

Men lette er ook op, hoe Porta een vegetarisch dieet bevordelijk acht voor het ontstaan van fantastische visioenen.

De occultist K. Kiesewetter heeft, zooals hij (*in Die Geheimwissenschaften p.* 579 *vlg.*) mededeelt, proeven genomen met heksenzalven.

„Het inwrijven" — aldus verhaalt hij zijn bevindingen — „van de hartkuil met een oplossing van door mij zelf bereid hyosciamin (extract van bilsenkruid) veroorzaakte droomen van een levendige vlucht in een spiraal alsof ik door een wervelstorm werd rondgesleurd. Wanneer ik mij met Porta's zalven, na weglating van de niet-werkende bestanddeelen, de hartkuil, de oksels, de kruin en het ruggegraat had ingewreven, had ik den nacht daarop steeds een diepen slaap en ontwaakte 's morgens zonder eenige nadeelige gevolgen te ondervinden; daarentegen droomde ik altijd in de daaropvolgende nachten zeer levendig van bliksemsnelle reizen per spoor of over water in prachtvolle tropische landstreken. Daarbij verbeeldde ik mij vaak, dat ik mij op een soort pagode zag staan, die op een hoogen berg lag; in het dal aan den voet bevond zich een stad met kubiekvormige huizen van meerdere verdiepingen, waarvan de bovensten steeds kleinere kubussen waren. Ik sprak als een soort priester tot het bijeen vergaderde volk. Die droomen gingen gepaard met een zekere huiveringwekkende verrukking, die ook wel bij de visioenen van den (heksen) sabbath niet zal hebben ontbroken.

Ik bereidde van de bovenvermelde stoffen alcoholische tincturen en nam ervan voor het naar bedgaan. Het resultaat was in de eerste plaats een loodzware slaap en na het ontwaken een narcotische intoxicatie met verschijnselen van karphologie, (automatisch grijpen naar kleine voorwerpen), verwijding der pupil, droogheid van de keel (ik wilde water drinken en zoog aan mijn zakhorloge ofschoon het onzinnige van deze handeling mij volkomen duidelijk was), roode gelaatskleur enz. Inzonderheid vond ik het merkwaardig dat bij elke kleine beweging mijn arm of been zich tot in het oneindige scheen te verlengen. Deze toestand hield, terwijl ik veel zwarte koffie of azijn dronk, met redelijke beterschap, tot den avond aan. De volgende nacht verliep onder een tamelijk goeden, slechts door hartkloppen onderbroken slaap. Gedurende de volgende nachten had ik levendige symbolische droomen. De pupillen bleven nog verscheidene dagen verwijd en voor licht uiterst gevoelig. Een werkelijk helderzien heb ik bij mijne weinige proeven niet bereikt, daar mij de gevaarlijkheid der zaak en de er opvolgende allermiserabelste haarpijn van verdere experimenten terughield."

Wat betreft Kiesewetters sensatie dat bij elke kleine beweging zijn arm of been zich tot in het oneindige scheen te verlengen, zij, ter wille van de merkwaardigheid, vermeld, dat een der acht z.g. groote krachten van de „Yoga", het bekende Hindoesche systeem van ascese, het vermogen is, zich tot in het onmetelijke te vergrooten en alles, zelfs het verst verwijderde, aan te raken, bijv. de maan met den vingertop. Blijkbaar waanden de Yogi's in een soort van hypnose, werkelijk dergelijke wonderbaarlijke vermogens te bezitten, (R. *Garbe*, *Samkhya u. Yoga*, 1896, *p.* 46).

Wij behoeven niet lang stil te staan bij het feit, dat tal van „heksen" met of zonder aanwending van de een of andere zalf, in toestanden van droomen of „ekstase" zich verbeeld hebben, deelgenooten te zijn geweest van den duivelssabbath. De overeenstemming in de beschrijvingen van den heksensabbath, door verscheidene aangeklaagden onafhankelijk van elkaar gegeven, was althans wat de hoofdzaken betrof, dikwijls frappant en gold vroeger bij velen, mogelijk ook nu nog bij enkelen, als een bewijs voor de realiteit dier lugubere feestviering. Aangezien echter de voorstelling van den duivelssabbath destijds een gemeen goed (juister: kwaad) was, zegt die overeenstemming van de getuigenissen der aangeklaagden, waarbij verder ook de suggestiefvragen der rechters een zeer groote rol speelden, niet veel. En dat de getuigenissen der heksen vaak ook zeer uiteenliepen, bijgevolg weinig bewijskracht hadden, was reeds door Tanner, een van de bestrijders der heksenvervolging, te recht opgemerkt (vgl. ons zesde hoofdstuk p. 190). De overeenstemming bij de getuigenissen in quaestie heeft alleen dan waarde, wanneer zij eigenaardige bijzonderheden betreft, die niet licht aan toeval, afspraak of dergelijke oorzaken kunnen worden toegeschreven.

Ook zullen verscheidene toovenaars en toovenaressen van bijzonderen aanleg, in hun vast geloof, dat door allerlei symbolische en andere handelingen allicht in niet geringe mate werd versterkt, zich verbeeld hebben, demonen resp. geesten te zien en te hooren. Het is evenzeer mogelijk, dat zij bedriegelijke waarnemingen hadden van grofstoffelijke voorwerpen, zooals bijv. Marokkaansche vrouwen, naar verluidt, het beeldje zich zien bewegen hetwelk zij door allerlei ceremonieën wanen te hebben bezield gemaakt (zie ons vierde hoofdstuk p. 107).

Toch lijkt het ons dat dergelijke hallucinaties en illusies niet zoo vaak voorkomen als men denkt. Een feit is het althans dat velen die aan „geesten" gelooven dezen ondanks (of mogelijk juist tengevolge van) hun vurige wenschen niet zien, terwijl „geestverschijningen" daarentegen wel eens te beurt vielen aan personen, die in dit opzicht onbevangen waren, en juist aan zeer wereldsche dingen dachten (*vgl. ons werkje „De Parapsychologie p.* 195 *vlg.*). En in dit laatste geval is veel eerder iets objectiefs aan te nemen dan wanneer een verbijsterde toovenaar of heks allerlei wonderbaarlijks ziet of anderszins waarneemt.

Meer reëel dan de visioenen van den heksensabbath schijnt het wanneer bij gevallen van bezetenheid, zooals ze nog in onze tijden bij „hysterici" voorkomen, een „demon" bij monde van het slachtoffer lasterlijke en onzedelijke taal uitslaat. Men kan best begrijpen, dat zij die zulke tooneelen bijwonen, den indruk krijgen, inderdaad met een bezetenheid door helsche machten te doen te hebben. Maar ook hier moet men een nuchter oordeel bewaren. Het denken van de bezetenen in quaestie was destijds en is nu nog bij velen door het geloof aan demonen zoo sterk in beslag genomen, dat het ons niet mag verbazen, wanneer zij, in die aanvallen van verbijstering, onopzettelijk de rol van een demon spelen en allerlei scheldwoorden of obscene uitdrukkingen, die door hen onopgemerkt zijn opgevangen, alsdan uitstooten. Alleen wanneer bij die uitingen de bezetene blijkt geeft van een kennis die zijn normale te boven gaat bijv. het spreken in een vreemde en niet aangeleerde taal of wanneer hij bijzonderheden mededeelt, waarvan hij langs normalen weg niets kan afweten, zou men aan iets objectiefs buiten den geest van den bezetene om mogen denken.

Wat betreft de obsceniteiten bij het heksenwezen en bij de bezetenheid, waarvan de desbetreffende berichten vol zijn, moet men het volgende goed overwegen. Afgezien nog ervan dat hierbij herhaaldelijk uitingen van onderdrukte sexualiteit zich voordoen, is het een feit dat van meet af aan bij de Christenen de duivel resp. de demonen sterk in verband werden gebracht met het geslachtsleven. Degenen, die hekserij bedreven en inderdaad meenden met demonische machten in relatie te staan, konden derhalve allicht geneigd zijn tot geslachtelijke lichtzinnigheid, zooals dan ook de tooverij veelal een erotisch doel had en vaak door personen van losse zeden werd beoefend, vgl.

bijv. het geval met Macete (zie ons vijfde hoofdstuk p. 126 vlg.). Trouwens ook de aanhangers van den Islam (vgl. ons vierde hoofdstuk p. 107 vlg.) en de primitieve volken (vgl. ons eerste hoofdstuk p. 12) vertellen van de zwarte magiers en heksen de ergste wandaden op geslachtelijk gebied.

Het behoeft ons verder niet te verbazen, dat de nachtmerrie, die immers wel eens vergezeld gaat met seksueele opwellingen, reeds in de oudheid het geloof deed ontstaan aan een demon, t.w. een incubus (opligger) die daarbij zijn onguur spel met den slapende drijft. Johannes van Salisbury (zie ons vierde hoofdstuk, p. 95) achtte dergelijke aandoeningen het gevolg van geestelijke en lichamelijke ongesteldheid, verder iets, waarmede eerder de artsen dan de geestelijken zich hadden te bemoeien, (*Policr. II*, 15). Willem van Auvergne (zie ons vijfde hoofdstuk p. 113) gaat in (*De Un. II*, 3, 24, *p.* 1007) er nader op in. Hij zegt dat velen van de meer ervaren artsen de nachtmerrie aan een benauwdheid van het hart toeschrijven. Tot staving van deze bewering wijst hij erop, dat de nachtmerrie slechts intreedt bij een zekere ligging van den slapende en wanneer de maag met spijs en drank is gevuld. Maar al is dan ook de nachtmerrie meestal het gevolg van lichamelijke oorzaken, men mag er toch niet aan twijfelen dat de Schepper somtijds aan de booze geesten toelaat zulke benauwdheden, ja verstikkingen te veroorzaken.

Bij onze tot dusver geopperde pogingen tot verklaring is gebleken dat verreweg het grootste gedeelte der op de tooverij en het heksenwezen betrekking hebbende feiten genoegzaam kan worden opgehelderd door ze in verband te brengen met, zij het dan veelal pathologische, gegevens waarmede de, om het zoo uit te drukken, officieele wetenschap zich bezig houdt. Er blijft echter nog een tamelijk aantal feiten over, die aan deze pogingen tot verklaring weerstand bieden en ons derhalve noodzaken, de toevlucht te nemen tot een, volgens de bovendrijvende opvatting, nieuwe wetenschap, die in steeds toenemende mate met ijver wordt beoefend, de parapsychologie.

De parapsychologie (naast- of bijzielkunde) — een term bedacht door prof. E. Boirac (*La psychologie inconnue 3 ed.* 1920 *p.* 79) — behandelt die zielkundige verschijnselen, die in het kader der gewone psychologie niet zijn onder te brengen. Gemakshalve rekent men hiertoe ook verschijnselen van eigenlijk

physischen (in dit geval paraphysischen) aard en ook wij zullen ons daaraan houden.

Daar het verkieselijk is, van het lagere tot het hoogere op te klimmen, gaan wij, evenals in ons boekje „De Parapsychologie" (1936), waaraan wij een en ander hebben ontleend, ook hier ons eerst met de „physische" en daarna met de in meer eigenlijken zin „psychische" verschijnselen bezig houden.

In de eerste plaats moeten wij wel de aandacht schenken aan het „dierlijk magnetisme".

Wanneer wij o.m. bij B. J. F. Laubscher in zijn hoogst verdienstelijk werk „Sex, custom and psychopathology. A study of South African Pagan Natives", 1937, p. 15 lezen:

„de heks brengt haar echtgenoot in slaap door middel van magische passen over zijn rug"

dan rijst de vraag: „Is hierbij al of niet het z.g. magnetische fluide in het spel?"

Aangaande dit „magnetische fluide" bestaan verschillende opvattingen.

F. A. Mesmer (gest. 1815) beschouwde het „dierlijk magnetisme" (welke uitdrukking hij zelf heeft bedacht) niet als een stof, maar als een beweging in een alom verspreid fluide van een niet te vergelijken fijnheid. Die beweging wordt inzonderheid veroorzaakt door het maken van „passen" d.w.z. zekere op- en neergaande manipulaties, tengevolge waarvan de er door bewerkte persoon in een eigenaardigen slaap kan geraken.

J. P. F. Deleuze (gest. 1835) daarentegen geloofde, dat van dengene die „magnetiseert" een „substantie" uitstroomt die op den gemagnetiseerde afgaat in de richting haar door den wil van den magnetiseur gegeven. Het is deze substantie die ons in leven houdt en welke men het „magnetische fluide" noemt. — Deze opvatting heeft de meeste aanhangers gevonden.

K. von Reichenbach (gest. 1869) verkondigde de theorie dat alle voorwerpen uitstralen en dat een door alles heendringend „kosmisch dynamid" bestaat hetwelk hij „Od" noemde. Ook bij het „Od" stooten gelijknamige polen elkaar af en trekken ongelijknamige elkaar aan. De invloed, dien vreemde ongelijknamige oduitstralingen op een sensitief abnormaal gevoelig) persoon uitoefenen, vormt het wezen van het z.g. magnetiseeren.

Tegen die opvattingen nu, volgens welke bij het „magneti-

seeren" een zekere stof in het spel is, deed zich van meet af aan een sterk verzet gelden.

De twee commissies door welke de Fransche regeering in 1784 de feiten in quaestie liet onderzoeken, kwamen tot de slotsom dat de uitwerkingen van het magnetiseeren moesten worden toegeschreven aan de kracht der verbeelding en aan „het onwillekeurig instinkt der imitatie"; zij zagen geen reden het bestaan van het „fluide" in quaestie aan te nemen.

De abt J. C. de Faria (gest. 1819) bestreed op felle wijze de fluide-theorie en toonde aan dat men door een bloot mondeling bevel menigeen terstond in slaap vermag te brengen. Het schijnt Faria te zijn geweest, die in dezen de uitdrukking „suggestie" (van het Latijnsche „suggestio" ingeving) in omloop heeft gebracht. — In ruimeren zin lijkt ons het woord „suggestie" dat immers algemeen in gebruik is, het best te definieeren als een psychische inwerking buiten redelijke overwegingen om.

De arts J. Braid (gest. 1860) legde den nadruk op het feit dat men iemand door hem op een blinkend voorwerp te laten staren in een slaapachtigen toestand kan brengen, waarbij zich o.m. in het zenuwleven eigenaardige verschijnselen voordoen. Om die reden bedacht Braid het woord „neuro-hypnotisme" (van „neuron" zenuw en „hypnos" slaap) later door hem zelf afgekort tot „hypnotisme".

Bij hypnotiseeren is er dus van geen fluide sprake, terwijl men omgekeerd zeer wel kan worden „gemagnetiseerd" zonder in een slaapachtigen toestand te geraken.

Braid, die overigens tenslotte ook de kracht der „suggestie" moest erkennen, had met zijn leer van het hypnotisme weinig succes; eerst sinds ongeveer 1880 heeft de „officieele wetenschap" aan de verschijnselen van de suggestie en van het hypnotisme aandacht geschonken.

Van de onderzoekers op dit gebied zijn vooral de doktoren A. A. Liébeault en H. Bernheim, de stichters der z.g. school van Nancy te noemen. Deze school, die ook nu nog als gezaghebbend wordt beschouwd, verwerpt de theorie van het magnetische fluide en herleidt alles tot „suggestie".

Desondanks heeft het van meet af aan niet ontbroken aan vertegenwoordigers der „officieele wetenschap" die bij de verschijnselen in quaestie een objectief agens geenszins geheel uitgesloten achtten.

A. L. de Jussieu, lid van een der commissies, die in 1784 de verschijnselen van het „dierlijk magnetisme" moesten onderzoeken (*z.b.*), en zich met de negatieve uitspraak zijner collega's niet vereenigen kon publiceerde een afzonderlijk rapport, waaruit, volgens een der meest critische beoordeelaars, t.w. F. Podmore (*Mesmerism and Christian Science* 1909 *p.* 61 *en* 70) blijkt, dat hij zich een beter waarnemer betoonde dan zijn medeleden.

De Jussieu, erkennende dat veel aan de kracht der verbeelding was toe te schrijven, betoogde dat er echter feiten overbleven, die een objectieve verklaring eischten. Er was bijv. een zieke, op wie „de minste magnetische bewegingen zulk een levendigen indruk maakten dat wanneer men verscheidene keeren den vinger op een halven voet afstand langs haar rug liet gaan, zonder dat zij het kon voorzien, zij terstond door krampachtige bewegingen . . . werd gegrepen die haar de uitgeoefende handeling te kennen gaven en even lang duurden als deze." Jussieu achtte die feiten voldoende, „om de mogelijkheid of het bestaan van een fluide of agens te doen aannemen, dat zich van den eenen mensch op zijns gelijke overplant en op dezen laatste somtijds een voelbare werking uitoefent."

Prof. E. Boirac, philosoof en psycholoog van naam, heeft, het spoor van Jussieu volgende, in zijn werk „La psychologie inconnue" (3 ed. p. 160) verklaard, dat de ontdekkingen van Faria en Braid de hypothese van het „dierlijk magnetisme" geenszins hebben vernietigd, al is het dan ook, zooals hij ronduit erkent, uiterst moeilijk, bij de desbetreffende proefnemingen de suggestie in den een of anderen vorm uit te schakelen.

Wij halen, in het kort, een en ander uit Boiracs experimenten aan.

Toen Boirac eens zag, hoe zijn huisknecht, Jean, zijn middagslaapje deed, kwam de gedachte bij hem op een proef te nemen. Hij strekte, op een afstand van ongeveer drie meter, zijn rechterhand uit in de richting en ter hoogte van Jean's voeten. Na een of twee minuten hief hij de hand langzaam op en zag, tot zijn groote verbazing, hoe de voeten van den slapende in één ruk door een samentrekking van spieren, welke bij de knieën begon, opgeheven, de beweging van Boirac's hand volgden. Drie keer deed hij de proef over met volkomen succes. Daarop haalde hij zijn vrouw er bij en slaagde opnieuw. Mevr. Boirac vermocht hetzelfde te doen als haar echtgenoot, zoolang zij hem

aanraakte, anders echter niet. Jean werd ongeveer een half uur later wakker en klaagde over levendige pijnen in zijn beenen en krampachtige trekkingen in zijn knieën. (*L. psych. inc. p.* 164 *vlg*).

Met een ander sujet experimenteerde Boirac herhaaldelijk op methodische wijze (*p.* 167—169).

Hij omhulde met een zwarte bandage, die hij zelf had laten maken, tegelijkertijd de oogen en den neus van het sujet, zeide hem niet wat hij van plan was te doen en nam bij zijn proeven geen regelmaat in acht. Boirac constateerde nu, dat, wanneer hij, in stilte, zijn rechterhand op een afstand van acht of tien centimeter voor de linkerhand van de proefpersoon hield, deze werd aangetrokken, en dat hetzelfde met andere ledematen het geval was.

Op de tweede zitting werkte Boirac, na eerst de vroegere uitkomsten te hebben geverifieerd, ineens met zijn linkerhand, zonder den mond open te doen. Inplaats van de verwachte aantrekking zag hij bevingen en schokken in het bedoelde lid van den proefpersoon en deze riep uit een gevoel te hebben alsof hij met duizend spelden in de huid werd geprikt.

Op de derde zitting experimenteerde Boirac, na eerst met de rechter en linkerhand afzonderlijk te hebben gewerkt, plotseling met de aaneengesloten handen, in de gedachte dat de uitwerkingen elkaar zouden opheffen en het resultaat negatief zou zijn. Dit was echter niet het geval: het bedoelde lichaamsdeel bewoog zich in de richting van Boirac's handen, terwijl het tegelijk door bijna krampachtige bevingen werd bevangen.

Die laatste proeven zijn ook daarom merkwaardig, omdat daarbij ook een verklaring door mentale suggestie d.w.z. het overbrengen van beelden, indrukken, gevoelens, e.dgl. buiten de gewone resp. buiten alle zintuigen om, te kort schiet.

Ook het volgende experiment verdient alle aandacht:

Boirac verzocht een professor in de physica een zitting bij te wonen en na hem, zonder woordelijke uitlegging, alle voorgaande feiten te hebben getoond, verkreeg hij met diens hulp nieuwe, nog meer merkwaardige verschijnselen. O.m. hield de physicus, op een teeken van Boirac, zijn rechterhand voor het sujet onder de voorwaarden waaronder Boirac zelf dit had gedaan en na een oogenblik zeide de proefpersoon tot laatstgenoemde: „Waar is u? U moet ver af zijn. Ik heb een gevoel in mijn hand alsof u mij wil aantrekken, maar het is veel zwakker

dan gewoonlijk." Hieruit valt toch wel op te maken dat de „zenuwuitstraling" bij verschillende personen ongelijk is of dat een sujet de uitstraling van den een beter vermag op te nemen dan die van een ander.

Boirac kwam dan ook tenslotte tot de overtuiging dat er een kracht bestaat van nog onbekenden aard, echter analoog aan die van de electriciteit en van den magneet, een kracht die, uitgestraald door het zenuwstelsel, onder zekere voorwaarden vermag te werken buiten den omtrek van het lichaam om, waarbinnen zij gewoonlijk is besloten (p. 185 ff.).

Men heeft herhaaldelijk getracht, de realiteit van het „magnetische fluide" door middel van de photographie aan te toonen. Het meest conscientieus is dit o.w. gedaan door G.Delanne (*vgl. zijn werk Les apparitions matérialisées I*, 1909 *p.* 358—364).

Delanne liet, teneinde de werking der stralende warmte van de te photographeeren hand te neutraliseeren een geconcentreerde aluinoplossing maken in een glazen bak en verkreeg na verdamping van het vocht een aluinlaag van ongeveer vijftien millimeter gemiddelde dikte. Men zette den bak met aluin op den bak die den ontwikkelaar en de gevoelige plaat bevatte en daar zoodoende de hand van de proefpersoon geheel van den ontwikkelaar en van de plaat was geïsoleerd, kon de warmte zich niet door de geleidbaarheid van het glas mededeelen; de oppervlakte van de hand raakte immers slechts het vaste aluin aan.

Op deze wijze in het volstrekte donker te werk gaande, verkreeg men, na dertig minuten poseering door middel van rechtstreeksche effluviographie (uitstralingsafdruk) de photographie van een hand in haar gewone grootte.

Delanne nam, op aanraden van een bevoegd physicus, de proef ook nog door middel van een „vloeibaar scherm." Daarbij werden twee glasplaten boven elkaar gehouden door twee strooken caoutchouc van ongeveer één centimeter dikte, die langs de lengtekanten er tusschen waren gevoegd. Aan den vrijen bovenkant dier glasplaten werd een caoutchouc-buis er tusschen geschoven, waarvan het andere einde aan een kraan was bevestigd, waaruit het noodige water kon stroomen, om zich, aan den tegenovergestelden kant, in een gootsteen te verspreiden. Door aan de twee glasplaten een eenigszins hellende ligging te geven, verkreeg men „een vloeibaar scherm." Ver-

der had men, ten einde een mogelijke werking van het licht te vermijden, dat zich in de hand kon bevinden, op het bovenste oppervlak van het scherm een laag stanniol gelegd die hetzelve geheel bedekte. Men maakte nu het vertrek volslagen donker, liet de gevoelige plaat in den bak die den ontwikkelaar bevatte en zich onder het scherm bevond glijden, opende de kraan en de proefpersoon legde gedurende een half uur haar hand op de laag stanniol die het bovenste oppervlak van het scherm bedekte. De warmte die van de hand uitstraalde, moest wel door het vloeiende water worden weggevoerd en men verkreeg een foto waarop een hand wel eenigszins vaag, maar toch duidelijk genoeg te zien is.

„Deze proeven" beweert Delanne (p. 363) „schijnen de photogenetische (lichtverwekkende) werking van den mensch buiten twijfel te stellen." Men kan die uitstralingsafdrukken echter niet willekeurig verkrijgen; zelfs bij een goed proefpersoon is men er nooit zeker van, op een bepaalden dag succes te hebben.

Er is nog een methode, volgens welke men de al of niet realiteit van de uitstraling in quaestie zou kunnen nagaan, die n.l. door middel van „gemagnetiseerd water."

Reichenbach verwachtte niet dat een scheikundig onderzoek van water, hetwelk de odische werking der menschelijke hand heeft ondergaan, eenig resultaat zou opleveren. (*Odisch magnetische Briefe* 2 *uitg.* 1856, *p.* 36, 43); het lijkt ons echter wenschelijk zich daarvan eerst door tal van nauwkeurige proeven te vergewissen.

Daarentegen verzekerde Reichenbach dat, wanneer men, van twee iets boven de helft met water gevulde glazen gedurende vijf minuten het een in de rechter, het andere in de linkerhand houdt, of de glazen met water door de er boven gehouden handen bestraalt, vele personen het water uit de rechterhand frisch en aangenaam, maar dat uit de linkerhand lauwachtig en walgelijk zullen vinden.

A. Hofmann die in zijn artikel „Zur Frage der Biostrahlen" (*in „Zeitschrift für kritischen Okkultismus" I* 1925/1926) Reichenbach aanhaalt (p. 241 vgl.) verzekert (p. 242):

„Vaak — vele honderde keeren — heb ik die proeven in den loop der jaren genomen en zeer vaak voormelde uitspraken gehoord van geheel onbevooroordeelde personen die van het

water dronken. Het feit was dus niet weg te redeneeren, een beïnvloeding van het water door de hand moest derhalve bestaan, al kan zij ook niet door iedereen worden waargenomen die ervan drinkt."

Alles te samen genomen zijn, wat het „dierlijk magnetisme" betreft, verreweg de meeste feiten tot suggestie te herleiden, maar laat deze verklaring ons toch bij verscheidene gevallen onbevredigd. Men krijgt den indruk dat althans enkele personen (als bijv. Boirac) een supranormale uitstraling hebben die zich aan anderen voelbaar kan maken. Bij de overgroote meerderheid echter is die uitstraling blijkbaar niet van noemenswaardigen actieven aard.

In niet te miskennen verband met het „magnetische fluide" staat het envoûtement dat in de tooverij zulk een groote rol speelt.

Het envoûtement is, op den eersten oogopslag, iets zoo onzinnigs, dat men best begrijpt hoe in vroegere dagen men zich er van afmaakte met groote woorden als „bedrog" en „bijgeloof."

Nu heerscht er zeer zeker ook op het gebied der magie schrikbarend veel bedrog, maar bedrog is uiteraard nooit het primaire en berust derhalve toch altijd op eenigen reëelen grondslag.

En dat er voor de uitdrukking „bijgeloof" in de wetenschap geen plaats mag zijn, hebben wij in het voorafgaande (*p.* 238) toch wel op goede gronden betoogd.

Een onderzoek naar het envoûtement, hoe moeilijk ook, levert wel degelijk positieve resultaten op.

Bij een ook maar eenigszins objectieve beschouwing van het leven der primitieve volkeren blijkt, dat het envoûtement een zeer reëele zijde heeft.

Herhaaldelijk toch heeft men geconstateerd, dat personen onder hen, zoodra zij hoorden, geënvoûteerd te worden, gingen kwijnen, ja stierven, vgl. bijv. het geval vermeld in ons eerste hoofdstuk p. 8.

De primitieve mensch is uitermate vatbaar voor „suggestie" en de verbeelding heeft op zijn lichaam een veel sterkeren invloed als bij ons.

De wetenschap zag zich dus geplaatst voor een hoogst belangrijk psychologisch gegeven dat reeds als zoodanig tot serieus onderzoek noopte.

De vraag rees verder of er daarbij niet ook factoren van meer materieelen bijv. physiologischen aard in het spel konden zijn.

Wij gaan, teneinde de feiten zoo zuiver mogelijk te ontleden, daarbij voorshands in op die tooverijen, waarbij, met of zonder beeld, gebruik wordt gemaakt van iemands lichamelijke uitscheidingen, uitgroeisels, of van iets waarmee hij in nauwe aanraking is geweest.

Het proefondervindelijk onderzoek van zulk een precair feit is in de eerste plaats verbonden aan den naam van kolonel E. A. A. de Rochas d'Aiglun (1837—1914) een man van verdienste ook op wetenschappelijk gebied.

In zijn opzienbarend boek „L'extériorisation de la sensibilité" d.w.z. de uittreding der gevoeligheid" (6. *ed.* 1909) opperde hij de hypothese dat in hypnotische of analoge toestanden de gevoeligheid, die zich gewoonlijk van de hersenen tot aan de oppervlakte van de huid uitstrekt, soms een verlenging naar buiten kan ondergaan (*p.* 62).

Hij nam aan dat ieder levend mensch een „fluide" heeft dat langs de zenuwen circuleert evenals de electriciteit van een telegraafnet langs de metaaldraden. Dit fluide gaat door de uiteinden van alle zenuwen de huid langs en verblijft aldaar in „statischen toestand"; in „dynamischen toestand" ontsnapt het door de spitsen van vingers en teenen, door den adem, die er mee is geladen en ook door de oogen en ooren. (*p.* 62 vgl.).

Onder den invloed van de z.g. magnetische passen kan bij zekere personen het fluide, of, anders uitgedrukt, het agens, dat de gewaarwordingen naar de hersenen overbrengt, uittreden (p. 63).

A. de Rochas bracht, naar hij meende te hebben geconstateerd, de gevoeligheid van een gehypnotiseerd proefpersoon op water in een glas en ook op andere stoffen over.

Tot het opnemen der gevoeligheid waren, volgens de Rochas, bij voorkeur vloeibare en kleverige stoffen geschikt, vooral van dierlijken oorsprong, bijv. was, en stoffen van losse en rafelige struktuur als wolfluweel e.dgl. (*p.* 74 *vlg.*).

In navolging van de toovenaars maakte de Rochas een beeldje van was en plaatste dit vertikaal voor een der proefpersonen, waarvan hij, veronderstellenderwijs, het bovenvermelde fluide had doen uittreden. Wanneer hij nu het beeldje in het hoofd prikte, had de proefpersoon een onaangenaam gevoel aan zijn

bovenlichaam, daarentegen aan zijn onderlichaam wanneer het beeldje in de voetzool werd geprikt (*p.* 114).

De Rochas nam ook het volgende opmerkelijke experiment (*p.* 114 vlg):

Hij knipte een gehypnotiseerd proefpersoon, een vlokje haar aan den nek af en stopte dit in het hoofd van het wassen beeldje; bij het ontwaken wist het sujet niet wat het tijdens den slaap had ondergaan. En toen de Rochas, buiten het gezicht der proefpersoon om, aan de in het was vastgehechte haren trok, had het sujet terstond het gevoel aan de haren te worden getrokken.

De kolonel kwam verder op de gedachte het fluide, waaraan hij de gevoeligheid verbonden achtte, bij de uittreding op een photographische plaat over te brengen, teneinde zoodoende die deelen, waaruit het fluide ontsnapt, meer nauwkeurig te localiseeren (*p.* 115 *vlg.*).

De Rochas phograpeerde een proefpersoon, Mevr. Lambert, zoowel in wakenden toestand als in dien van slaap + uittreding der gevoeligheid. In het laatste geval nam hij ook een opname waarbij de plaat in haar chassis gedurende eenige oogenblikken tegen het lichaam van het sujet aan was gehouden alvorens ze in het photographie-toestel werd gestoken (*p.* 116).

Toen nu de Rochas „eenige oogenblikken na de bewerking" met een speld in de photographische opname van het sujet-in-wakenden-toestand prikte, gevoelde dit niets; bij het prikken in de plaat echter, die eenige oogenblikken tegen haar lichaam aan was gehouden, had zij een levendige gewaarwording (t.p.).

Drie dagen later ging de Rochas de gevoeligheid der platen na, die ondertusschen waren ontwikkeld. De eerste plaat gaf geen blijken van gevoeligheid; de laatste echter was even gevoelig als op den eersten dag. (*p.* 117).

Daar de Rochas wilde zien hoe ver de gevoeligheid van de laatste plaat zou gaan, gaf hij twee krachtige speldeprikken in het beeld van de hand, in dier voege dat hij de gelatinelaag verscheurde. Mevr. Lambert, die op twee meter afstand van hem was en niet het gedeelte kon zien, waar hij in prikte, viel terstond in stuipen, terwijl zij kreten van pijn slaakte. De Rochas had vrij wat moeite om haar tot haren normalen toestand terug te brengen; de hand deed haar pijn en eenige seconden later zag hij op haar rechterhand, in het beeld waarvan hij had ge-

prikt, twee kleine roode krassen, wier plaats met de prikken in de gelatinelaag overeenkwam. Dr. P. die bij de proefneming tegenwoordig was, constateerde dat de opperhuid niet geleden had en dat de roode plekken zich onder de huid bevonden (*p.* 117 *vlg*).

Men heeft reeds toentertijd dit feit en andere van soortgelijken aard als een verschijnsel van suggestie beschouwd. Dit zou dan echter, zooals ook de Rochas (*p.* 118 *aanm.* 1) opmerkt, „nauwkeuriger uitgedrukt" „*overbrenging van gedachte* (juister: van beelden, indrukken, sensaties buiten de bekende zintuigelijke kanalen om)" dus „mentale suggestie" zijn geweest, maar dit is niet aannemelijk want, zooals hij zelf t.p. zegt: „Ik heb altijd geprikt *zonder te kijken* naar de plaats van de handen (op de photographische plaat)" waarmee hij blijkbaar bedoelt, per toeval in dat gedeelte van de photographische plaat te hebben geprikt, waarop de hand in quaestie was gereproduceerd.

Het was een fout van de Rochas, deze allerbelangrijkste opmerking niet in den tekst, maar in een noot te zetten en over 't geheel had hij bij de beschrijving van het bovenvermelde en andere experimenten uitvoeriger en duidelijker moeten wezen, maar men kan, tenzij men zijn geloofwaardigheid in twijfel trekt, bij de verklaring der desbetreffende feiten niet met (verbale of mentale) suggestie volstaan.

Ook heeft de Rochas, hetgeen sterk in aanmerking moet worden genomen, bij Mevr. Lambert, naar hij (t.p.) verzekert, nooit eenige „overbrenging van gedachten" kunnen veroorzaken.

Merkwaardig is de volgende omstandigheid, die onwillekeurig steun gaf aan de suggestie-hypothese, dat nl., wanneer iemand anders de „met gevoeligheid geladene plaat" aanraakte, Mevr. Lambert er niets van merkte, behalve wanneer de Rochas zelf die andere persoon aanraakte (*p.* 118).

Dit was echter niet het geval met een andere proefpersoon, Mevr. O, bij wie, zelfs in wakenden toestand, de gevoeligheid gemakkelijk uittrad. Toen o.m. eens de „met gevoeligheid geladene plaat" door een ongeluk brak, kreeg Mevr. O, die zich in een ander vertrek bevond, op hetzelfde oogenblik spierverdraaiingen alsof zij pijnen in haar maag gevoelde (*p.* 122 *vlg*). De Rochas zelf was bij het breken van de plaat niet tegenwoordig.

Blijkbaar zijn, zooals ook uit andere gegevens valt op te maken, de gevolgen der „exteriorisatie" bij de verschillende proefpersonen verschillend. Ook is het mogelijk dat het hierbij in laatste instantie minder aankomt op de persoon die de handeling verricht dan op de intensiteit van de handeling.

Ook E. Boirac schonk aan het verschijnsel van de uittreding der gevoeligheid zijn aandacht (*vgl. L. psych. inc.*, 3 *ed. p.* 264-268)

Zeer merkwaardig is bijv. het volgende experiment (*p.* 266):

Na het sujet in slaap gebracht en geblinddoekt te hebben gaf Boirac hem het glas water in handen dat diens gevoeligheid moest opnemen, en nam daarop een ander glas water, dat met zijn eigen gevoeligheid moest worden geladen. Nadat de exteriorisatie bij het sujet was ingetreden, zette Boirac beide glazen op eenige centimeters afstand van elkaar op een tafel. Een koperdraad, met guttapercha bedekt — behalve aan de uiteinden — was van te voren door Boirac in de vorm van een U omgebogen. Twee assistenten moesten elk der uiteinden in elk der glazen gedompeld houden. Daarna zette Boirac zich naast een ander persoon aan wie, buiten weten van het sujet, van te voren de opdracht was medegedeeld die moest worden uitgevoerd. Het sujet zat op twee à drie meter afstand van Boirac en beiden waren ongeveer drie à vier meter verwijderd van de tafel waarop beide glazen stonden. Zoodra Boirac door zijn buurman werd geknepen geprikt enz. reageerde het sujet telken keer op krachtige wijze. Alles ging dus in zijn werk alsof de schok in Boiracs zenuwstelsel zich langs een onzichtbaren draad verplaatste naar het glas waarin zijn gevoeligheid was uitgetreden en van daar door middel van den koperdraad in het glas water overging, waarin het sujet zich had geexterioriseerd, en alsof de schok tenslotte langs een tweeden onzichtbaren draad het zenuwstelsel van de proefpersoon bereikte.

En toen gebeurde, op een gegeven oogenblik, iets zeer bijzonders.

Ineens hield het sujet op te reageeren, ofschoon Boirac sterk aan zijn haren werd getrokken. Boirac dacht eerst dat dit ophouden van de overdracht zijner sensaties te wijten was aan het verdwijnen van den in de glazen besloten invloed, maar toen hij zich naar de tafel omdraaide, zag hij uit de gebaren van de betreffende assistenten dat de reden een geheel andere was. Een hunner had n.l. voor de aardigheid de overdracht onder-

broken door het uiteinde van den draad, hetwelk aan zijn hoede was toevertrouwd, uit het water te halen. Zoodra hij echter den draad weer er in had gedompeld, begon de overdracht opnieuw.

Bij dit incident was dus mentale suggestie althans van den kant van Boirac uitgesloten. Men ziet hieruit hoe juist bij dergelijke proeven een onvoorziene gebeurtenis belangrijke inlichtingen vermag te verstrekken. Boirac zegt dan ook dat die assistent zonder het te willen, een steekproef op het experiment had gegeven.

Toen Boirac zooals boven vermeld aan de haren werd getrokken had het sujet een onaangename gewaarwording over de geheele oppervlakte van zijn lichaam, zooals over 't geheel de sensaties bij de uittreding der gevoeligheid niet nauwkeurig schenen te zijn gelocaliseerd.

De proefpersoon gaf zich tenslotte rekenschap van de rol die het glas water bij de experimenten speelde en maakte zich ongerust over hetgeen men met dit water deed. Toen Boirac hem eens naar de reden daarvan vroeg, gaf hij dit eigenaardige antwoord: „Dat is, omdat ik zelf dat water ben" (*p.* 264).

Boirac, die de proeven met een vrij groot aantal sujetten nam, kwam tot de slotsom, dat de uittreding der gevoeligheid niet, zooals de Rochas het scheen te beschouwen, een uitzonderlijk verschijnsel is, maar iets aan alle enkelingen van het menschelijk geslacht eigen, een normaal phenomeen, zou men kunnen zeggen, maar dat gewoonlijk verborgen blijft (*p.* 265).

Nog meer verfijnd dan de experimenten van Boirac zijn die van den arts R. Tischner, een der beste Duitsche parapsychologen, die in zijn studie „Fernfühlen und Mesmerismus" (1925) ook zijn eigen in October 1919 genomen proeven beschrijft.

Hij experimenteerde te zijnent bij daglicht en in een vertrek zonder spiegels. Behalve het sujet en de proefnemer was nog diens assistente er bij tegenwoordig. Door de manier van experimenteeren was uitgesloten dat zij het sujet door het geven van teekens kon hebben geholpen (*p.* 22).

De proefnemer gebruikte drie gelijke glazen, in gelijke mate met water gevuld; aan den buitenkant van den bodem bevonden zich papiertjes, alle van gelijke grootte, respectievelijk met de getallen 1, 2, 3.

Tischner gaf aan de gehypnotiseerde proefpersoon het glas

met het papiertje „3" in de linkerhand, terwijl zij de rechterhand er boven hield met de vingerspitsen naar het water toegekeerd zonder dit echter aan te raken. Na vijf minuten nam Tischner haar het glas af en zette het op een tafeltje.

Hierna werden, terwijl het sujet met den rug er naar toe zat en de assistente zich omdraaide, de glazen door Tischner en daarna door zijn assistente, terwijl hij er niet naar keek, door elkaar gezet. De assistente had daarbij handschoenen aan, teneinde niet aan de eventueele warmte het „geladene" glas van de anderen te kunnen onderscheiden. Niemand wist nu welk glas het geladene was.

Tischner kneep daarop of stak, in onregelmatige volgorde, met een pincet resp. een mes, in het water der glazen. De tusschenruimten beliepen daarbij tusschen één seconde en tien resp. twintig seconden. Bij de eerste reeks proeven gaf het sujet bij een bepaald glas altijd een teeken en toen Tischner, na ongeveer vijftien proeven, naar het nummer keek, was het inderdaad het geladene glas. Bij de voortzetting der proeven gaf hij eenigszins de voorkeur aan het geladene glas en verkreeg daarbij, zonder uitzondering, wanneer hij in dat glas stak, van het sujet een teeken en nooit bij de andere glazen. In dit gedeelte der zitting kneep hij bij ongeveer veertig proeven zoo wat vijf en twintig keer in het geladene glas.

Daar de reacties zwakker werden, liet Tischner de proefpersoon het glas nogmaals „laden" en werden de glazen weer door elkaar gezet. Bij de verdere proeven reageerde het sujet evenzeer altijd bij het geladene en slechts ééns bij een niet geladen glas. Misschien was daarbij nagevoeligheid van de gewaarwording in het spel.

In de geheele zitting werden meer dan honderd proeven genomen, waarvan ongeveer zestig met het geladene glas.

Bij de volgende zitting (*p.* 23-25) was het arrangement van de proefnemingen vrijwel hetzelfde.

Eerst reageerde het sujet onzeker en niet zoo prompt na het insteken als den vorigen keer en toen Tischner na ongeveer vijftien proeven naar het nummer keek, bleek het sujet bij het geladene glas het minst te hebben gereageerd. Bij de ongeveer veertig keeren daarop, waarbij Tischner wist welk glas het geladene was, reageerde het sujet zonder uitzondering juist.

Nadat het glas weer geladen en de glazen weer door elkaar

gezet waren, maakte de proefpersoon eerst onduidelijke opgaven, Tischner keek echter niet naar de papiertjes, maar ging rustig door; na ongeveer vijftien keeren reageerde het sujet slechts bij één enkel glas en zooals bij het nazien aan het slot dezer reeks bleek, was dit glas het ware. Bij deze reeks had Tischner vijftig à zestig keer in de glazen gestoken en dus waren de reacties bij de laatste ongeveer veertig keeren zonder uitzondering juist.

De afstand, waarop zich het glas van de proefpersoon bevond, terwijl de prikkel werd uitgeoefend, bedroeg meestal ongeveer één meter (*p.* 24).

Tischner merkt voorts op, dat de proefnemingen geen onaangename gevolgen voor het sujet in quaestie hadden. Ook gedurende de hypnose werd niet over felle pijnen geklaagd, er was slechts een sensatie van te worden aangeraakt.

Bij een poging tot verklaring moet men, afgezien van bedrog, dat in dit geval niet zeer waarschijnlijk is, in de eerste plaats aan het toeval denken. Dat echter o.m. bij een reeks van ongeveer veertig proeven, waarbij de experimentator niet wist welk glas het geladene was, altijd de juiste en nooit de onjuiste reactie plaats vond en ook wat het tijdstip betreft, in nauwen samenhang, kan bezwaarlijk tot het toeval worden herleid.

Tischner verzekert geen suggesties ten gunste van de proeven te hebben gegeven, maar wel het sujet vaak te hebben willen misleiden door opzettelijk luid met het pincet de glazen, in 't bijzonder de niet „geladene", aan te raken, maar nooit liet de proefpersoon zich daardoor beïnvloeden (*p.* 26 *vlg.*).

Men zou, bij het gedeelte der proeven, waarbij de experimentator wist welk glas geladen was, aan „mentale suggestie" of, zooals men het ook noemt „telepathie" kunnen denken, maar het is zeer opmerkelijk, dat bij de proefpersoon van Tischner „telepathische" experimenten nooit slaagden (*p.* 27), hetgeen, zooals wij boven hebben gezien, ook met mevr. Lambert, een der proefpersonen van de Rochas, het geval was.

Men zou ook, zooals Tischner zelf opmerkt, bij de proefpersoon „helderziendheid" kunnen veronderstellen, maar deze evenzeer parapsychologishe hypothese wordt niet bepaald gesteund door het feit dat veelvuldige „helderziendheidsproeven", met hetzelfde sujet genomen, geen positief resultaat opleverden (*p.* 27).

Tischner komt dan ook (*p.* 41), tot de slotsom, dat het menschelijke lichaam bij sommige personen onder zekere omstandigheden een zeker iets uitscheidt, dat men desgewenscht „fluide" noeme, hetwelk den samenhang met het lichaam op de een of andere manier bewaart en „prikkels" die op een met dat fluide geladen voorwerp werken, op den mensch overbrengt en tot gewaarwordingen aanleiding kan geven.

Tischner, die (*p.* 25) de onvolledigheid van zijn proeven gereedelijk erkent, had hier en daar iets duidelijker en nauwkeuriger moeten zijn, bijv. wat de opgave van het aantal der experimenten betreft. Zijn methode van onderzoek echter is zeer vernuftig en het door hem verkregen resultaat zeer opmerkelijk.

Op dezelfde manier als door Tischner, maar nog eenigszins meer verfijnd, is een uittredingsproef genomen door F. Freudenberg, doktor in de medicijnen, vgl. zijn artikel„ Über Exteriorisation der Sensibilität" (*in „Zeitschrift für kritischen Okkultismus"*, *I*, 1925/1926, p. 120-124).

Freudenberg gebruikte voor zijn experiment vier gemerkte glazen, die op een tafel werden gezet, (*p.* 123). De omzetting der glazen geschiedde volgens de methode van Tischner, echter nog iets strenger, daar de persoon, die, met handschoenen aan, de omzetting der glazen in een donkeren hoek van het vertrek moest bezorgen, die ruimte eerst betrad nadat de glazen door de andere deelnemers aan de zitting reeds herhaaldelijk waren verruild, zoodat reeds toen niemand de „geladen" glazen van de „niet geladene" vermocht te onderscheiden (*p.* 124).

De proefpersonen, twee jonge dames, in diepe trance en geblinddoekt, werden achter elkaar naar de tafel geleid waarop de glazen stonden en kregen bevel om, terwijl ze de vingerspitsen boven het water van één der glazen hielden, hare gevoeligheid daarop over te brengen (*p.* 123). Ze stonden bij dit bevel radeloos, ofschoon ze als gehoorzame gehypnotiseerde sujetten de vraag, of ze begrepen hadden, wat ze doen moesten, met „ja" beantwoordden (*p.* 124). Men lette er op, dat elk van beiden zich in één eigen glas exterioriseerde (*p.* 123).

Terwijl nu de proefpersonen afzijdig stonden met den rug naar den experimentator gekeerd, stiet deze, zonder, gedurende de geheele proefneming, te weten welke glazen de geladene waren, met een stomp instrument op goed geluk af in het water der glazen, met het gevolg, dat die aanraking, telkens van een bepaald

glas, bij de sujetten gewaarwordingen opwekte, die ze nu eens in dit, dan in dat lichaamsdeel localiseerden (*p.* 123 *vlg.*).

De proefpersonen wisten niet welk glas Freudenberg aanraakte, ja niet eens of hij er wel een aanraakte, daar hij niet bij iedere aanraking vroeg, of ze iets gevoelden. Hij deed ook wel die vraag zonder in het water te steken. En juist het feit dat ook ongevraagd aanrakingen door de sujetten werden aangegeven, had iets volkomen overtuigends. (*p.* 124).

Bij nader onderzoek bleek dat beide proefpersonen enkel bij de aanraking van het door haar geladene glas de gewaarwording in quaestie kregen. Slechts bij één der dames kwam, na talrijke juiste opgaven, één enkele foutieve opgave voor, hetgeen het gevolg kan geweest zijn van oververmoeidheid (*p.* 124).

Uit dit experiment blijkt, volgens Freudenberg, dat de vatbaarheid voor een dergelijke overbrenging der gevoeligheid toch wel niet zoo zeldzaam is, als men tot dusver over 't algemeen heeft aangenomen, want beide proefpersonen waren naar lichaam en ziel gezonde menschenkinderen (*p.* 124). Hij kwam dus in dezen vrijwel tot dezelfde slotsom als Boirac (z.b.).

Men zou wenschen dat Freudenberg meer bijzonderheden, bijv. het aantal aanrakingen had medegedeeld, maar in elk geval geven zijn experimenten steun aan die zijner voorgangers.

Alles te samengenomen lijkt het envoûtement toch ook rechtstreeks op een grondslag van feiten te berusten en niet alleen op autosuggestie.

En wanneer, volgens Boirac resp. Freudenberg, de uittreding der gevoeligheid geen uitzonderlijk maar een normaal verschijnsel is, dan mag men gerust veronderstellen dat het envoûtement in tal van gevallen ook op rechtstreeksche wijze succes heeft gehad. De vrees er voor was dus allesbehalve ongegrond.

Voorts zouden, wat de theorie betreft, de primitieve volkeren in dezen veel dichter bij de waarheid zijn dan die psychologen die al te angstvallig aan de voor ons waarneembare omtrekken van het grofstoffelijke lichaam blijven hangen.

Dat de Engelsche onderzoekers der „Society for Psychical Research" o.w. geen proeven betreffende de uittreding der gevoeligheid hebben genomen, zal waarschijnlijk eerder aan redenen van praktischen dan van wetenschappelijken aard zijn te wijten.

Hoe het echter ook gesteld zij met de gevaren, die de hande-

lingen in quaestie kunnen opleveren, in elk geval zou de parapsychologie door de uittreding der gevoeligheid te constateeren, een allerbelangrijksten post op haar creditzijde boeken.

De supranormale werkingen der zwarte magie, hoe verwerpelijk ook in de toepassing, hebben de groote lichtzijde dat zij ons wijzen op geweldige in onze ziel sluimerende krachten — hetgeen niet het geval is met de alledaagsche misdadigheid.

Wij gaan nu over tot de vraag of op supranormale wijze levenlooze voorwerpen in beweging kunnen worden gebracht. Dit zou immers bij de zwarte magie en hekserij herhaaldelijk zijn voorgekomen.

Enkele desbetreffende gevallen — bijv. wanneer magiërs of tooveressen in extase een „bezield" beeld zich zien bewegen — kunnen, zooals reeds boven is opgemerkt, door hallucinatie worden verklaard, maar altijd is dit niet mogelijk.

Sinds ongeveer het midden der vorige eeuw wordt van verscheidene der z.g. mediums bericht dat in hun tegenwoordigheid zekere raadselachtige bewegingen van levenlooze voorwerpen plaats vonden, aan welk verschijnsel men den naam van telekinese heeft gegeven.

Herhaaldelijk hebben mannen van wetenschap die feiten onderzocht en ze voor echt verklaard, ja zelfs getracht een theorie dienaangaande te ontwerpen.

Wij moeten ons hier bij het meest noodzakelijke bepalen.

Het meest onderzochte medium inzake telekinese en aanverwante verschijnselen is Eusapia Palladino, die, naast veel bedriegelijks en twijfelachtigs, toch ook feiten produceerde, die moeilijk tot goochelarij zijn te herleiden.

Wij halen hier een en ander van aan.

In September 1895 hielden kolonel A. de Rochas en andere proefnemers zes zittingen met Eusapia, waarvan het verslag te vinden is in de „Annales des sciences psychiques" Jan.-Febr. 1896 en in de Rochas „Extérioris. d. l. motr." 4 ed., 1906, p. 265-325. Het meest opmerkelijke feit is o.i. het navolgende waarvan, behalve de Rochas, getuigen waren Dr. X. Dariex, uitgever van de „Annales des sciences psychiques", graaf A. de Gramont, Dr. in de natuurwetenschappen, A. Sabatier, prof. in de zoölogie en vergelijkende anatomie, baron C. de Watteville, licenciaat in de natuurwetenschappen en de rechten, (*vgl. de Rochas, Extér. d. l. motr. 4 opl. p.* 309-311).

Op de zesde séance, den 28 September, zette zich Eusapia om 8½ uur 's avonds neer aan een tafel en dompelde beide handen afzonderlijk in een met water gevuld glas, op de tafel neergezet. Een petroleumlamp op een andere tafel en op ongeveer 2,50 m. afstand straalde in al haar glans en men observeerde bij vol licht. Terwijl de knieën van Eusapia betast werden en men haar voeten zag, drukte het medium de handen vast tegen de binnenwanden der glazen en hief deze omhoog, zelfs buiten den omtrek van de tafel en zonder eenige aanraking met deze. De tafel maakte hiermee overeenstemmende bewegingen, ging horizontaal ongeveer een kwart meter de hoogte in, zweefde gedurende eenige seconden en viel dan plotseling terug. Dit gebeurde nog eens, onder dezelfde voorwaarden van contrôle. Het water was niet uit de glazen gevloeid, zoo zeer hield Eusapia haar handen in een constante en verticale houding.

In het verslag staat (*p.* 319) dat „alle waarnemers" de bovenvermelde bewegingen „als volkomen echt beschouwen, daar zij geen bedrog bij de voortbrenging ervan hebben kunnen ontdekken of zich voorstellen."

Schrijver dezes heeft het desbetreffende verslag opgenomen in zijn werk „Das antike Mysterienwesen", 1909, p. 113-116, 2. opl., 1919, p. 135-139, alsmede in „De Parapsychologie", 1936, p. 45-48, maar tot dusver vergeefs gewacht op eenige inlichtingen aangaande den truc waardoor Eusapia die tafelopheffingen zou hebben bewerkt.

In 1908 hielden drie leden der Society for Psychical Research, de heeren E. Feilding, W. Bagally en H. Carrington, die studie van de goochelkunst hadden gemaakt, te Napels elf zittingen met Eusapia. De gebeurtenissen bij die zittingen werden aan een stenograaf gedicteerd, die zich in hetzelfde vertrek bevond. Het rapport over die séances, ongetwijfeld een der meest wetenschappelijke verslagen, die ooit over mediamieke feiten zijn gepubliceerd, staat in de Proceedings der Soc. Ps. Res. Vol. XXIII, 1909, p. 309-569.

Om één feit er uit te vermelden:

Bij de negende zitting, 13 December 1908, stond Eusapia toe, dat haar handen en voeten met touwen werden gebonden en de tafelopheffingen begonnen, bij zeer goed licht, bijna onmiddellijk. De tafel ging herhaalde malen geheel de hoogte in

(*Rep. ser. sitt. E. P. p.* 507 *vlgg*) „onder uitstekende voorwaarden van contrôle" (*p.* 523).

Met een ander telekinetisch medium, Rudi Schneider, nam o.a. de bekende parapsycholoog Dr. E. Osty in 1930 en 1931 proeven, waarover hij een uitvoerig boek „Les Pouvoirs inconnus de l'Esprit sur la matière" uitgaf (1932).

Dr. E. Osty, die zich bij zijn experimenten van vernuftig uitgedachte toestellen bediende, constateerde een, zij het dan slechts gering aantal van telekinesen, die hij aan een onzichtbare uit het lichaam van den proefpersoon tredende stof toeschreef.

Aangezien de realiteit der telekinese, zij het dan als een allerzeldzaamst verschijnsel, toch wel proefondervindelijk is vastgesteld, ligt het voor de hand dat ook het spontaan voorkomen ervan — eventueel bij de magie en hekserij — niet uitgesloten mag worden geacht.

In aansluiting aan de telekinese vestigen wij nu onze aandacht op de z.g. injecta (inwerpsels).

Dat kinderen (vgl. ons vorig hoofdstuk p. 219) en ook wel eens „hysterici" spelden, spijkers e.dgl. inslikken en weer opgeven, is geen wonder. Maar wat er van te denken, dat, volgens Wier, een uitstekend geneesheer (zie ons zesde hoofdstuk p. 163) ook „beenderen en schorten", ja „andere nog veel vreemdere dingen . . . vaak door hun omvang de grootst mogelijke natuurlijke uitzetting van den slokdarm bij een levend mensch te boven gaande" uit den mond van bezetenen te voorschijn kwamen? — Wier verzekert door eigenhandige betasting van patiënten zich er van te hebben vergewist, dat die voorwerpen niet in hun maag konden zijn geweest. (*De praest. daem. b. IV, c.* 2).

Kiesewetter (*Die Geheimwissenschaften p.* 611-628) herleidt een gedeelte van dergelijke feiten tot de z.g. apporten d.w.z. raadselachtige aanbrengingen van voorwerpen op onbepaalden afstand. Misschien komen deze apporten in uiterst zeldzame gevallen voor, al zijn ze o.w. tot dusver nog nooit geconstateerd onder voorwaarden die elk bedrog uitsloten.

Ten opzichte van zekere feiten acht Kiesewetter de hypothese der „vierde dimensie" niet onaannemelijk. Schrijver dezes zou echter nog eerder met Wier die ongelooflijke verschijnselen aan een werking van demonische machten toeschrijven.

Wij gaan nu over tot de supranormale lichaamswijzigingen, die het gevolg heetten te zijn van tooverij.

De heksen resp. toovenaars ondergingen, naar men geloofde, vaak een vermindering van lichaamsgewicht en wij hebben dienaangaande enkele positieve berichten.

De latere keurvorst Maximiliaan I van Beieren, een scherpzinnige en meestal nuchtere geest, was als prins in 1590 ooggetuige van de pijniging eener heks. Die vrouw gaf, zooals hij in een schrijven aan zijn vader meldde, onder het branden en „optrekken" geen teeken van pijn „slechts wanneer zij weer op den grond neerkomt, schreeuwt zij eens: Ach. Diegenen, die haar optrokken zeggen ook, dat, zij, zoodra zij van den grond opkomt, zoo licht wordt, alsof men een leegen zak optrekt. Wie haar zoo licht maakt, weet God" (*Riezler, Gesch. d. Hex. i., Bay. p.* 195).

Bij het heksenproces te Szegedin in 1728 (vgl. ons zevende hoofdstuk p. 213) dreven, naar verluidt, de aangeklaagden bij de waterproef als „pantoffelhout" boven en had een groote, dikke vrouw op de waag geen zwaarder gewicht dan anderhalf lood, d.w.z. 3/64 pond.

Nu bestaan er inderdaad gevallen dat bij somnambules resp. mediums gewichtsvermindering zou zijn geconstateerd.

Wij willen ons hier bij twee voorbeelden bepalen.

Justinus Kerner vermeldt in zijn bekend werk „Die Seherin von Prevorst" uitg. v. du Prel, 1894, p. 116 dat, wanneer men die vrouw in „magnetischen toestand" in een bad wilde brengen, al haar ledematen in een volslagen elasticiteit geraakten die haar altijd weer uit het water stiet. „Helpsters, die bij haar waren, gaven zich alle moeite, haar met geweld in het water neer te drukken, maar hare elasticiteit streefde altijd omhoog, zij kon niet worden ondergehouden en had men haar in een rivier geworpen, zij zou ook daarin evenmin als een pantoffelhout zijn gezonken."

Kerner voegt er aan toe:

„Hier herinnert men zich de heksenproeven waarbij die waarschijnlijk ook zich in een magnetischen toestand bevindende personen evenzeer in het water niet zonken en ook op de weegschaal zich tegen de wet der zwaartekracht in verhielden".

Ook bij de bovenvermelde Beiersche heks zou wellicht aan den een of anderen extatischen toestand zijn te denken, vooral daar zij geen teeken van pijn gaf wanneer men haar brandde of optrok. Weliswaar reageerde zij bij het weer aanraken

van den grond met een schreeuw, maar hief die aanraking misschien den extatischen toestand op?

Ook bij Eusapia Palladino zou wel eens een bijzondere afname van lichaamsgewicht zijn ingetreden en men nam in 1892 te Milaan met haar bij gedempt lamplicht enkele desbetreffende proeven waaromtrent men het o.m. door den astronoom G. Schiaparelli en G. Gerosa, prof. in de physica, onderteekende en bij A. de Rochas in L'ext. d. l. motr. te vinden rapport (*p.* 52 *vlg.*) kan naslaan.

Het medium, op een stoel zittende, werd op een weegschaal gezet en men vond een totaalgewicht van 62 kilo. Na eenige slingeringen vertoonde zich een daling van den hefboom gedurende verscheidene seconden en er viel een gewichtsafname van 10 kilo te constateeren. Aangezien echter elke beweging van het medium op het platform der weegschaal slingeringen van dat platform en bijgevolg van den hefboom kon veroorzaken, was dit experiment niet volkomen bevredigend.

De proefnemers vulden het dan ook door een ander aan: zij zetten de weegschaal achter het aan een tafel zittende medium in dier voege, dat het platform 10 cm. van den stoel was verwijderd, en stelden vast, dat ook dan de hefboom zich bewoog.

Die laatste prestatie zou in wezen gelijk zijn met de boven (*p.* 265 *vlgg.*) door ons vermelde.

Ook bij de proefnemingen, verricht door het algemeene psychologische instituut te Parijs, wees een registreertoestel bij Eusapia een vermindering van druk op de weegschaal aan, maar volgens de onderzoekers in quaestie lossen die registreeringen als zoodanig de vraag van de authenticiteit der verschijnlen niet op (*Rapport s. l. séances d' E. P.* in *Bulletin de l'Institut Général Psychologique* No. 5-6 Nov.-Dec. 1908 *p.* 444 *vlg.*).

Uit een streng wetenschappelijk oogpunt beschouwd, dient men in dezen dus voorshands een afwachtende houding aan te nemen; schrijver dezes persoonlijk zou eerder geneigd zijn, zich in bevestigenden zin uit te spreken.

Aan de gewichtsvermindering sluit zich uiteraard aan de z.g. levitatie, d.w.z. in engeren zin het zweven van een menschelijk lichaam in de lucht, zooals dit van de toovenaars en inzonderheid van de heksen in ruimen kring geloof heeft gevonden.

O.w. bestaat er geen au sérieux te nemen bericht van iemand die de heksen door de lucht heen naar den duivelssabbath zag

vliegen en ook de drie gevallen van levitatie eener heks resp. van een toovenaar die Kiesewetter (*in „Die Geheimwissenschaften" p. 595 vlg.*) aanhaalt zijn niet voldoende geconstateerd.

Daarentegen zijn ons aangaande enkele katholieke heiligen gevallen van levitatie bericht, die wij niet botweg voor fabelen zouden durven verklaren.

Ook bij mediums is er herhaaldelijk sprake van levitaties.

Gewoonlijk beroept men zich in dezen op de prestaties van D. D. Home en inderdaad valt hierbij het getuigenis van W. Crookes, die de verzekering geeft in zijn eigen huis Home herhaaldelijk te hebben zien zweven (*Journal Soc. Ps. Res. Vol. VI, p. 341 vlg. bij H. Carrington, The Physical Phenomena of Spiritualism* 1908 *p.* 380), niet zoo maar op zij te zetten.

Bij een dier gelegenheden werd Crookes, zooals hij zelf verzekert, „uitgenoodigd naar hem (Home) toe te komen, terwijl hij achttien duim (45,72 *c.m.*) boven den grond verrees, en ik bracht mijn handen onder zijn voeten, om hem heen en boven zijn hoofd, terwijl hij in de lucht was".

Deze pertinente verklaring geeft aanleiding tot allerlei vragen.

Werd de afstand van den grond alleen bij benadering geschat of in den strengen zin des woords gemeten?

Hoe was het mogelijk dat Crookes zijn handen boven het hoofd van den zwevenden Home bracht, die, naar vermeld wordt, lang van gestalte was?

Ging Crookes daarbij op een voetenbank resp. op een stoel staan? Of zat Home tijdens die levitatie op een stoel? Want ook dat zou, volgens Crookes, enkele keeren zijn geschied.

Wij hebben niets kunnen vinden dat ons op die vragen een afdoend antwoord geeft.

De (zeer korte) beschrijvingen dier „levitaties" in Crookes' bovenvermeld artikel in het „Journal" stemmen niet volkomen overeen met zijn (nog kortere) vermelding dier feiten in zijn boek „Researches in the phenomena of Spiritualism" (1874) p. 89, bij Carrington t.p., maar wij willen hier niet den nadruk op leggen.

Het is en blijft een verbijsterend probleem.

Mogen wij aannemen, dat de groote scheikundige hierbij het slachtoffer is geweest van een truc, van een hypnotische of soortgelijke begoocheling?

Van Eusapia wordt in bovenvermeld rapport (*bij de Rochas,*

Extr. d. l. motr. p. 66 *vlg.*) vermeld, dat bij een donkerséance, terwijl twee onderzoekers haar beide handen vasthielden, de stoel met het erop zittende medium behoedzaam op de tafel werd gezet en dat kort daarop de nederzetting van haar op den grond met dezelfde zekerheid geschiedde.

Dat deze opheffing, evenals o.w. ook de andere, die men van Eusapia bericht, in volslagen duister plaats vond, is een ongunstige omstandigheid; echter verzekert prof. Chiaia eens bij gaslicht het medium in een aan een opheffing bijna gelijke houding te hebben gezien (*de Rochas, La Lévitation*, 1897, *p.* 75).

Maar al moge dan ook de levitatie een feit zijn, ze komt in elk geval slechts uiterst zeldzaam en bij enkele personen voor, zoodat er geen reden is om aan te nemen, dat ooit scharen van heksen op die manier zich naar hare verzamelplaatsen hebben begeven. Reeds Görres heeft daarop de aandacht gevestigd (vgl. ons vorig hoofdstuk p. 221).

Van geheel anderen aard dan de gewichtsvermindering en levitatie is de z.g. vuurvastheid, die herhaaldelijk van de toovenaars (vgl. ons derde hoofdstuk p. 65) en heksen (vgl. ons vijfde hoofdstuk p. 149 vlg.) wordt vermeld.

En inderdaad bestaan er gevallen van vuurvastheid, waarbij blijkbaar geen materieele hulpmiddelen (vgl. ons vijfde hoofdstuk p. 149) werden aangewend.

De arts Passarge, een niet-occultist, verzekert in zijn werk over „Adamaua" (1895) te hebben gezien hoe een inboorling, door paniek bevangen, zich in een brandend houtvuur zette en hoe, nadat zijn kameraden hem er van hadden weggestooten, zijn broekschort verkoold, hij zelf echter volkomen ongedeerd was (*p.* 220).

Passarge achtte het niet voor uitgesloten dat deze oogenschijnlijk sterk hysterische persoon „tengevolge van autosuggestie, misschien door sterke zweetuitwaseming inderdaad voor een korte poos vuurvast kon worden".

Niet bij alle gevallen van vuurvastheid echter is zweetuitwaseming aan te nemen.

De Hindoe Kuda Bax (of Bux) doorschreed, den 17 September 1935 te Carshalton (Engeland) ten overstaan van verscheidene onderzoekers o.a. prof. C. A. Pannett, zonder letsel twee keer een kolenvuur van elf voet lengte in ongeveer vier passen zonder onbehoorlijke haast. Zijn voeten die voor het doorschrij-

den gewasschen en afgedroogd waren, bleken zacht van huid en volstrekt niet eeltig te zijn; ook werd geen sterke zweetafzondering bij hem geconstateerd (*Vgl.* „*The Lancet*" *van* 28 *September*, 1935, *p.* 750 *vlg.*).

Zelf schreef hij de vuurvastheid aan zijn geloofskracht toe.

Verder is herhaaldelijk bericht, dat de wonderkracht in quaestie ook op andere geheel normale personen kan worden overgebracht.

Een dergelijke overbrenging zou zich ook, zooals wij gezien hebben, bij proeven met „magnetiseeren" en met „de uittreding der gevoeligheid" hebben voorgedaan.

Wij hebben in ons derde hoofdstuk p. 66 een passage aangehaald uit de op, naam van Clemens Romanus gaande, Homiliën n.l. II, 26, waarin staat dat Simon de toovenaar de ziel van een knaap door geheimzinnige bezweringen van het lichaam scheidde teneinde haar als medehelpster te hebben.

Hoogst opmerkelijk is wat t.p. wordt meegedeeld aangaande de veranderingen die de magiër beweerde de ziel van den knaap te kunnen doen ondergaan.

Alvorens wij de passage zelf laten spreken, wijzen wij erop, dat volgens de leer der Stoa, wier invloed ook op de christelijke geschriften der eerste eeuwen niet valt te miskennen, de ziel een pneuma d.w.z. een uiterst fijne bewegelijke stof is. Wij laten in het volgende de uitdrukking „pneuma", waar ze staat, onvertaald.

„Hij (Simon) zegt dat in de eerste plaats het pneuma van een mensch, omgezet in warme substantie, de lucht er omheen op de manier van een kalebas tot zich trekt en opslorpt en dat hij vervolgens de lucht, die binnen den vorm van het pneuma was geraakt, in water veranderde. En daar de lucht tengevolge der saamhoudendheid van het pneuma, zich niet kan verspreiden, zette hij, naar zijn zeggen, de lucht (in het pneuma) om in de substantie van bloed, deed dit bloed stollen en maakte het tot vleesch. En nadat op die manier het vleesch massief was geworden, vertoonde hij een mensch, niet uit aarde gevormd maar uit lucht. En na aldus zichzelf te hebben ingepraat, een nieuwen mensch te kunnen scheppen, zeide hij, door de veranderingen in omgekeerde volgorde te doen plaats vinden, hem (den mensch) weer aan de lucht te hebben teruggegeven."

Deze niet in alle opzichten duidelijke uiteenzetting doet ons

onwillekeurig denken aan zekere moderne theorieën aangaande het verschijnsel der z.g. materialisatie, omtrent welks realiteit men nog niet tot volslagen zekerheid is gekomen.

Bij zekere „mediums" n.l. worden, naar het heet, op raadselachtige wijze stoffen aan het lichaam onttrokken en gedaanten eruit gevormd, die zich vrij spoedig weer oplossen.

Schrijver dezes is niet geneigd, dergelijke verschijnselen van te voren voor onmogelijk te verklaren, maar evenmin, ze gereedelijk aan te nemen, daar er op dit gebied ontzettend veel bedrog werd en nog wordt gepleegd.

Bij de vraag of er geen enkele wetenschappelijk geconstateerde materialisaties bestaan, kunnen o.i. voorloopig slechts zekere verschijnselen bij Eusapia Palladino in aanmerking komen.

Vooraf moeten wij er echter op attent maken dat bij verscheidene experimenten o.a. te Rome in 1893 en 1894 geheimzinnige afdrukken van vingers en van Eusapia's gelaat o.m. op klei zijn geproduceerd, wel is waar in het donker.

Bij een der vier in 1895 te Napels gehouden zittingen werd — en dit is hoogst merkwaardig — de afdruk van een hand en van een gezicht in klei verkregen, die in geen opzicht op die van het medium geleken (*H. Carrington „Eusapia Palladino and her phenomena"* 1910, *p.* 60).

Acht men die verschijnselen frauduleus, dan moet men toch wel aannemen, dat een ander buiten het medium om mede in het spel is geweest en dat levert nieuwe moeilijkheden op.

Nu weten wij wel dat sommige personen niet alleen uit winstbejag, maar ook uit zucht om zich interessant te maken en mogelijk uit nog andere allerzonderlingste beweegredenen bedrog plegen, maar zou dit ook het geval zijn geweest bij de zoo even genoemde zittingen, die gehouden werden onder leiding van P. Visani-Scozzi, professor in de neurologie?

Tot de eigenlijke materialisaties overgaande willen wij een en ander ontleenen aan het reeds boven vermelde rapport, door drie leden der „Society for Psychical Research" t.w. E. Feilding, W. Bagally en H. Carrington uitgebracht over elf zittingen door hen in 1908 te Napels met Eusapia gehouden.

Wij lezen aldaar omtrent hetgeen op de zitting van 4 Dec. ± 12 uur gebeurde, (*p.* 448):

„B(agally). Een hand komt van achter het gordijn te voor-

schijn en drukt mij stevig op den schouder. Ik voel den duim en de vier vingers die thans met zeer aanmerkelijke kracht een druk naar beneden uitoefenen.

C(arrington). Ik hield haar linkerhahd bij den duim op haar linker dijbeen. Haar linker voet rustte op mijn rechter voet. Haar hoofd drukte tegen mijn hoofd aan.

B(agally). Haar rechterhand ligt op mijn linkerhand. Ik kan haar beide knieën met mijn rechterhand voelen, die ik onder de tafel had gebracht. Haar rechtervoet is op mijn linkervoet en onze knieën raken elkaar aan."

Even na 12.30 verzekerde Carrington, dat hij een kop uit de gordijnen langzaam en binnen zes duim (15¼ c.m.) van zijn hoofd te voorschijn zag komen, gedurende ongeveer twee seconden buiten blijven en zich alsdan terugtrekken, terwijl het hoofd van het medium tegen zijn (C's). hoofd leunde en haar handen zoowel als voeten op vrijwel gelijke wijze als boven gecontroleerd werden (*Rep. p.* 453).

Bij zulke experimenten is het voorzeker, zooals men ook heeft opgemerkt, een vervelende omstandigheid, wanneer een hand resp. voet van het medium op de hand resp. voet van den onderzoeker rust in plaats van omgekeerd; of echter de verschijnselen in quaestie daardoor ten volle verklaard zijn, blijft met dat al twijfelachtig. In elk geval maakten de resultaten van deze zitting een diepen indruk op de proefnemers.

Bij een — zij het dan niet volledige — onderzoeking van het medium na afloop der séance kwam niets verdachtwekkends te voorschijn (*Rep. p.* 458 *en* 460 *vlg*).

Dat de verschijnselen in quaestie uiteraard „verdacht" zijn, hebben ook de onderzoekers zelven geenszins ontkend, maar zoowel Feilding (*p.* 478 *vlgg.*) als Bagally, (*p.* 481 *en* 483)verzekeren van de goede uitwerking hunner contrôle volkomen overtuigd te zijn en weten geen normale verklaring van deze goed geconstateerde feiten te geven.

De Engelsche onderzoekers hebben nooit bij Eusapia die volkomene materialisaties gezien waarvan de Italianen bijv. Lombroso, zooveel weten te berichten, maar men moet ook bedenken dat de mediamieke krachten van Eusapia in haar latere jaren sterk afnamen.

Nu de parapsychologische feiten in engeren zin.

Veronderstellende dat, aangezien in het normale onze waar-

neming een veel ruimeren kring beslaat dan onze inwerking, zulks ook ten opzichte van het supranormale aannemelijk is, beginnen wij met de divinatie, zooals wij ze het liefst zouden noemen, d.w.z. de supranormale waarneming van het verleden, het heden en de toekomst.

Daar die waarneming meestal een zienlijk karakter draagt, spreekt men gewoonlijk van helderziendheid (clairvoyance).

Dat de helderziendheid bestaat is zoowel uit spontane gevallen als uit proefnemingen overtuigend gebleken.

Zoo droomde bijv. iemand dat 's nachts een gipsfiguur in zijn tuin was omgewaaid en wel zóó, dat de kop ervan was afgeslagen, terwijl ze anders geen letsel had ondergaan. Dit bleek ook werkelijk het geval te zijn. Een waarneming van het feit op normale manier was door de ligging van de slaapkamer uitgesloten (*F. W. H. Myers, Human Personality and its Survival of bodily Death I*, 381 *vlg.*).

Prof. J. B. Rhine heeft talrijke experimenten van helderziendheid en met goeden uitslag genomen. Daarbij is vooral opmerkelijk dat zijn beste sujet, terwijl alle overige voorwaarden gelijk waren, beter slaagde op afstand dan wanneer hij zich in hetzelfde vertrek bevond als het te divineeren voorwerp (*J. B. Rhine, Extra-Sensory Perception*, 1935, *p.* 46).

Wij verwijzen verder naar de voortreffelijke studie „Telepathie en Helderziendheid" (1936) van Dr. P. A. Dietz, wiens eigen proefnemingen, (*p.* 119 *vlg.*) aan de meest strenge eischen voldoen.

Het parapsychologisch onderzoek geeft ons dus eenig recht, te vermoeden dat ook bij de zwarte magie en bij het heksenwezen een zekere helderziendheid wel eens is voorgekomen. De lezer zij hierbij herinnerd aan hetgeen Bodin vermeldt van een heks, die in extase feiten op afstand zag, welke bij navraag waar werden bevonden (vgl. ons zesde hoofdstuk p. 172). Ook is het althans mogelijk dat een „weerwolf" op afstand de aanvallen van een werkelijken wolf op menschen of vee zag en in zijn volslagen verbijstering waande, zelf die wolf te zijn. Zeker is het dat enkele gevallen van dien aard ons zijn overgeleverd (*K. Kiesewetter, D. Geheimwiss., p.* 603 *vlg.*).

Hierbij kan zich ook nog de vraag voordoen, of zekere geslachtelijke perversiteiten, welke herhaaldelijk den toovenaars en heksen ten laste worden gelegd (zie ons eerste hoofdstuk p. 12

en ons vierde p. 107) eventueel op eenige wijze er toe hebben bijgedragen, bij sommige personen den helderzienden aanleg tot uiting te brengen. Evenals n.l. seksueele onthouding vrij algemeen geacht wordt bevorderlijk te zijn tot het ontwikkelen van supranormale vermogens (vgl. ons eerste hoofdstuk p. 10) zou een pervers zich te buiten gaan op geslachtelijk gebied een analoog gevolg kunnen hebben. Tegenovergestelde uitersten hebben vaak dezelfde gevolgen. Voorts staan zekere supranormale physische verschijnselen blijkbaar in verband met het geslachtsleven (*vgl. De Parapsychol. p.* 50 *en* 55).

De divinatie van toekomstige gebeurtenissen is evenzeer, zoowel op grond van spontane feiten als van experimenten buiten allen redelijken twijfel geconstateerd.

Wij vermelden één spontaan feit, door F. W. H. Myers zelf onderzocht. Een Engelsche dame zag den dood van een harer bloedverwanten, omtrent wiens gezondheid zij geen zorg droeg, meer dan ééns in den droom vooruit met typische bijzonderheden o.m. van plaatselijken aard (*F.W.H. Myers, Hum. Pers. I, p.* 410-413).

Bij proeven, door E. Osty genomen met een in hypnose gebracht sujet zeide dit aan een haar onbekend persoon o.m. vooruit dat hij spoedig het woord zou voeren bij een feestelijkheid op het gebied der luchtvaart, en dat daarbij een vliegtuig zou neervallen zonder persoonlijke ongelukken — hetgeen in vervulling ging (*E. Osty, La connaissance supra-normale,* 2 *uitg.*, 1925, *p.* 128-130).

Ook van „bezetenen" worden wel eens juiste voorspellingen vermeld. Bij het geval Renata Sänger(in) (zie ons vorig hoofdstuk p. 217) zeide de non Cäcilia de Pistorini, naar men verzekerde, in toestanden van bezetenheid veel vooruit dat in vervulling ging, maar destijds geen geloof vond. Andere nonnen zouden het uur van Renata's terechtstelling hebben voorspeld. (*G. C. Horst, Zauberbibliothek III*, 1822, *p.* 172 *vlg. en* 195).

Verder moeten wij hier nog eens attent maken op de hypothese van Görres (zie ons vorig hoofdstuk p. 221), dat n.l. personen van zekeren aanleg veranderingen in de atmosfeer vooruitgevoelen en in exaltatie zich verbeelden zelf de bewerkers er van te zijn.

Van de supranormale waarneming gaan wij nu over tot de supranormale vèr-werking. Deze behoorde eigenlijk „telergie"

te worden genoemd, maar meestal gebruikt men de minder duidelijke uitdrukking „telepathie".

Ook de supranormale vèr-werking moet men op grond van een niet gering aantal zoowel spontane als experimenteele feiten bewezen achtten.

Neem o.m. het geval, waaraan zelfs de uitermate critische graaf C. von Klinckowstroem groote waarde heeft gehecht. Het betrof een doodzieke moeder, die op een zeker tijdstip sterk aan haren afwezigen zoon had gedacht en juist toen door dezen duidelijk was gezien, terwijl hij ook eigenaardige geluiden hoorde (*Vgl.* „*De Parapsychologie*" *p.* 170—173).

Rhine had ook bij veelvuldige proefnemingen met „zuivere telepathie" zeer gunstige resultaten. En ook daarbij was, evenals bij de proeven met helderziendheid (*z.b.*) het gemiddelde succes op afstand (met muren tusschen de proefpersonen) beter dan wanneer de experimenten in hetzelfde vertrek werden genomen (*Extr. Sens. Pers. p.* 45 *en* 106 *vlg.*).

Supranormale vèr-werking is derhalve ook bij de magie, die er sterk op berust, aannemelijk te achten.

Wij hebben in dezen als een uitstekend geaccrediteerd feit het magische attentaat op den wijsgeer Plotinus, dat, door de grootere supranormale kracht van dezen op den belager zelf terugsloeg (zie ons derde hoofstuk p. 57 vlg.). Maar ook wat Luther geloofde van een meisje dat de inwerking van de haar belagende heks ook zonder normale waarneming gevoelde (zie ons zesde hoofdstuk p. 158), zou kunnen gebeurd zijn.

Wat de pogingen betreft, om door de mishandeling van een beeld, een afwezige te deren (zonder iets van diens uitscheidingen e.dgl. te bezitten) is het best mogelijk dat, door het vaste geloof aan het effect der symbolische handeling, de kracht van den magiër om een supranormale vèr-werking uit te oefenen, inderdaad wordt vergroot en dat hij dientengevolge in meerdere of mindere mate succes heeft.

Aan de bezweringen en tooverspreuken die dikwijls uit een zinlooze aaneenvoeging van klanken — vaak uit reeksen van enkel vocalen — bestaan, is wellicht toch een geheimzinnige kracht eigen. Het succes van een woord hangt immers niet van den er in besloten zin af, maar van de klankassociaties die het bevat (zie ons derde hoofdstuk p. 69 vlg.). Wat in het normale het geval is, kan het ook in het supranormale zijn.

Wanneer desondanks de bezweringen ontelbare keeren geen succes hebben, dan moet men dit blijkbaar daaraan wijten, dat de persoon, tegen wien ze gericht zijn, niet gedisponeerd is voor de opname der trillingen die door de magische klankassociaties worden veroorzaakt. Het welslagen der supranormale vèr-werking toch berust blijkbaar op een psychische en lichamelijke gelijkgestemdheid van twee (of meer) personen en zulk een gelijkgestemdheid komt uiteraard niet bijster vaak voor.

Wij hebben gezien (derde hoofdstuk p. 75 vlg.) hoe Augustinus, ter verklaring van zekere raadselachtige feiten, de theorie opperde dat bij een mensch, in een toestand van slaap of bedwelming, het „phantasticum" (voorstellingsvermogen) op afstand in de gestalte van eenig dier zou kunnen verschijnen.

Inderdaad kan men, uitgaande van het feit dat het gezicht van iemand, die (zooals men het uitdrukt) dierlijk leeft, wel eens dierlijke trekken krijgt, beredeneeren dat iets overeenkomstigs ook bij een verschijning van het „phantasticum" niet geheel uitgesloten is te achten. Er zouden echter heel bijzondere omstandigheden daartoe moeten samenwerken — hetgeen misschien bij de lykanthropie enkele keeren het geval is geweest.

Verder zou, daar immers zekere feiten bij het „magnetiseeren" alsmede bij de uittreding der gevoeligheid en ongetwijfeld de telekinese, op stoffelijke werkingen wijzen, ook de telergie met iets stoffelijks gepaard kunnen gaan. Enkele dergelijke feiten worden dan ook vermeld.

En als het een feit is, dat bij een proefneming van de Rochas (*z. b. p.* 257 *vlg.*) de prikken op de met gevoeligheid geladene photographische plaat vlekken deden ontstaan op de overeenkomstige plaatsen van het lichaam der proefpersoon, dan ware het althans niet onmogelijk te achten, dat een inwerking op het stoffelijke, waarmee de telergie gepaard zou kunnen gaan, ook een terugslag heeft op het lichaam van den supranormaal vèr-werkende.

Het spreekt echter van zelf, dat dit hoogst zeldzame gevallen zouden zijn.

Er wordt herhaaldelijk vermeld dat een bezetene in een hem resp. haar onbekende taal heeft gesproken (vgl. ons vierde hoofdstuk p. 99 en ons vijfde p. 146).

En het bericht omtrent de weduwe Lücken, in 1639 als heks

aan de pijniging onderworpen (z.b. p. 239) bevat o.m. dat zij „in drie verschillende talen, voornamelijk hoog-Duitsch, sprak."

Men moet bij dit verschijnsel goed onderscheid maken tusschen „glossolalie" d.w.z. spreken in klanken resp. woorden die niemand thuis kan brengen en „xenoglossie" d.w.z. spreken in een bekende taal die men niet heeft geleerd.

Wij bepalen ons hier bij het laatste.

Verschillende gevallen van xenoglossie zijn, zooals men ook vroeger reeds begreep, aldus te verklaren, dat iemand in koorts of extase woorden resp. zinswendingen in een vreemde taal uitstoot, die hij eens in een toestand van onoplettendheid had opgevangen.

Er bestaan echter enkele feiten, die men niet gemakkelijk op die manier kan verklaren.

Van Mevr. E. Piper, het bekende „medium" waarmee de „Society for Psychical Research" meer dan twintig jaren lang heeft geexperimenteerd, zonder o.w. haar ooit op bedrog te betrappen, bericht de uitermate critische onderzoeker R. Hodgson het volgende („*A further Record of Observations of certain Phenomena of Trance*" in *Proceedings Society f. Psychical Research Vol. XIII*, 1898 *p.* 336 *vlg. en* 480-482):

Op een séance in 1893 „manifesteerde" zich door Mevr. Piper aan den Heer Briggs diens bediende Kalua, die in 1886 was doodgeschoten. Deze, op de Sandwich-eilanden geboren, probeerde in de Hawaiïsche taal te schrijven. Daarbij kwam vaak en duidelijk het woord „lei" door, hetwelk „krans" beteekent. Inderdaad had Kalua vaak kransen voor den Heer Briggs gevlochten. Op de vraag op welk eiland de vader van Kalua woonde, werd door het medium mondeling „Tawai" en schriftelijk „Kawai" geantwoord. Feitelijk wordt die naam „Kawai" gespeld, maar door de inboorlingen van het eiland zelf en op het eiland, waar Kalua was geboren, „Tawai" uitgesproken.

Hierbij enkel aan toeval te denken is wel wat geforcered.

Het meest bekende geval van xenoglossie is dat van Laura Edmonds, dochter van den rechter J. W. Edmonds, een jurist van erkende bekwaamheid en wiens eerlijkheid niet in twijfel kan worden getrokken.

Wij volgen hier het bericht van J. W. Edmonds in zijn werk

„Het Amerikaansch Spiritualisme", naar de ons toegankelijke vertaling van Wittig, 1873, p. 168 vlg.:

„Op een avond, toen ongeveer twaalf of vijftien personen zich in mijn spreekkamer bevonden, werd de Heer E. D. Green, een kunstenaar te dezer stede, in begeleiding van een Heer geintroduceerd, dien hij als Mr. Evangelides uit Griekenland voorstelde. Deze sprak gebroken Engelsch maar vloeiend Grieksch. Het duurde niet lang of een geest sprak door Laura Engelsch tot hem en deelde hem zoo veel mede, dat hij hem met een vriend identificeerde die weinige jaren geleden in zijn huis was gestorven maar van wien geen onzer ooit iets had gehoord.

Nu en dan probeerde de geest door Laura een woord of een zin Grieksch te spreken, totdat de Heer Evangelides hem de vraag deed, of hij kon worden verstaan als hij Grieksch sprak. Het overige gedeelte van het onderhoud werd, langer dan een uur, van zijn kant geheel in het Grieksch, van haar kant somwijlen in het Grieksch, somwijlen in het Engelsch gevoerd. Soms kon Laura niet begrijpen wat de door haar of door hem medegedeelde gedachte was. Soms kon zij hem echter, ofschoon hij Grieksch sprak, begrijpen en ook zichzelf, wanneer zij Grieksche woorden uitte . . .

In antwoord op onze vragen — want niemand van ons verstond Grieksch — verzekerde hij ons dat zijn Grieksch ongetwijfeld was verstaan, en dat haar Grieksch correct was geweest."

J. W. Edmonds deelt (*p.* 169 *vlg.*) eenige namen mede van deelnemers aan die zitting.

De scepticus F. Podmore die (*Modern Spiritualism*, 1902 *I, p.* 258 *vlg.*) de passage van „Op een" tot „uitte", echter (let wel) niet de woorden „In antwoord" tot „geweest" aanhaalt, tracht, (*p.* 259) zooveel mogelijk op de waarde ook van dit geval af te dingen. Edmonds, zegt hij, geeft in geen instantie voorbeelden van de werkelijk gesprokene zinnen, levert geen bewijs voor zijn bewering dat Laura niets van de taal afwist die zij (in trance) sprak, vermeldt niet den datum van het betreffende feit en voegt evenmin een bekrachtiging van het medium zelf of van een ander persoon er aan toe om zijn eigen, op zich zelf aangewezen, geheugen een steun te geven. „Wij ervaren echter" laat Podmore er op volgen „uit een andere passage (*Edmonds and Dexter, Spiritualism, Vol. II, p.* 45) dat het onderhoud met den Griek te eenigertijd in 1854 had plaats

gevonden, ongeveer drie jaren voor dat dit, het eenige gedétailleerde bericht ervan hetwelk ik gezien heb, geschreven was."

Die critiek is niet zonder grond, maar de billijkheid eischt, dat wij er toch eenige bedenkingen tegen opperen. In de eerste plaats is het alles behalve gemakkelijk, zinnen in een ons onbekende taal, die men heeft hooren spreken, neer te schrijven. Wat verder het tweede bezwaar betreft, zou Edmonds, ongetwijfeld een scherpzinnig man, werkelijk niet hebben geweten, of zijn dochter al dan niet Grieksch kende? En zou een hardnekkig scepticus in een zoo verbazingwekkend geval veel geloof schenken aan het getuigenis van andere personen, inzonderheid aan dat van het medium zelf? Voorts heeft Edmonds althans eenige namen van ooggetuigen medegedeeld, hetgeen Podmore weliswaar niet vermeldt. En zou tenslotte een zoo buitengewoon feit als het besprokene, zich niet zoo diep in het geheugen kunnen prenten, dat een drie jaren later neergeschreven bericht dienaangaande, op zich zelf genomen, geheel waardeloos zou zijn? Schrijver dezes heeft twee gegevens uit zeer goede bronnen aangehaald (*in „De Parapsychologie" p.* 151-155 *en* 136 *vlgg.*) waaruit blijkt dat de hoofdzaken van zekere parapsychologische feiten zelfs na zeventien, ja, na twee en twintig jaren nog uitstekend in het geheugen waren bewaard gebleven.

Het wil ons voorkomen dat Dr. W. H. C. Tenhaeff in zijn overigens bij uitnemendheid leerrijk boek „Het Spiritisme" (1936) op het geval Laura Edmonds niet diep genoeg is ingegaan.

Wat de verklaring van de xenoglossie betreft zouden wij voorshands toch eerder aannemen dat een overledene dan dat, zooals men vroeger meestal geloofde, een demon uit den bezetene resp. uit het medium sprak.

Bij de vraag of de overledenen zich aan ons vermogen te manifesteeren komt hier van zelf de oproeping van Samuel door de toovenares van Endor ter sprake.

Wij hebben in ons tweede hoofdstuk p. 29 aangetoond dat er althans geen afdoende redenen bestaan, de historiciteit dier oproeping in twijfel te trekken.

Wij gaan hier nader op de verklaring ervan in.

Van positief christelijke zijde heeft men, zooals reeds herhaaldelijk is gebleken, hierbij hetzij aan een werkelijke verschijning van Samuel zelf, hetzij aan een demonische mystificatie gedacht. De z.g. rationalisten, bijv. Balthasar Bekker (vgl. ons

zesde hoofdstuk p. 208 vlg.) zagen in de geheele handeling een opzettelijk bedrog der toovenaares.

De meest wetenschappelijke der gereformeerde theologen ten onzent, prof. H. Bavinck, meende met een zuiver psychologische verklaring te kunnen volstaan. Wij geven hem zelf het woord (*Gereformeerde Dogmatiek*, 2 *uitg. IV*, 1911, *p.* 687):

„Maar al is de rationalistische verklaring te verwerpen, welke in deze geschiedenis niets anders ziet dan eene opzettelijke bedriegerij van de vrouw; eene objectieve, reëele verschijning van Samuel is evenmin aan te nemen. Want Saul ziet Samuel niet, vs. 14; de vrouw ziet hem wel, maar verkeert in hypnotischen toestand, vs. 12, en zij ziet hem, gelijk hij er bij zijn leven uitzag, als een oud man en in een profetenmantel gehuld, v. 14. De schrik der vrouw, vs. 12, had dan ook zijn oorzaak niet daarin, dat zij tegen hare verwachting in Samuel werkelijk zag, maar hierin, dat zij, Samuel ziende, in haar hypnotischen toestand ook terstond Saul den koning herkende en voor hem vreesde. Nadat Saul onder den indruk gebracht is, dat een onderaardsch, geestelijk wezen . . . uit de aarde opgekomen en Samuel zelf verschenen was, spreekt deze uit en door de vrouw tot Saul en kondigt hem het oordeel aan Er is niets in 1 Sam. 28, wat boven de bekende verschijnselen van hypnotisme en somnambulisme uitgaat en niet op dezelfde wijze te verklaren is."

Bavinck neemt dus aan dat de vrouw in, zooals hij het noemt, hypnotischen toestand onopzettelijk de rol van Samuel speelde en daarbij een juiste voorspelling deed.

Terloops zij hier er op gewezen, dat die opvatting van Bavinck in strijd is met die van den auteur zelf van 1 Sam. 28, vgl. ons tweede hoofdstuk p. 29.

Of de uitdrukking „in hypnotischen toestand "hier juist mag heeten, kan, zooals wij later zullen zien, worden betwijfeld.

In elk geval is het doen van een juiste voorspelling buiten logische redeneeringen om, een supranormaal en niet gemakkelijk te verklaren feit.

Maar er is meer.

De uitingen van „overledenen" door middel van een tusschenpersoon mogen niet alleen op zich zelf, maar moeten in verband met andere verschijnselen worden beschouwd.

Onafwijsbaar rijst de vraág: „Bestaan er rechtstreeksche manifestaties van overledenen?"

Dat tal van menschen, hetzij wakende, hetzij in een droom, verschijningen van overledenen hebben gehad, staat vast, en wij mogen ons evenmin bij die feiten alleen bepalen, wanneer wij ze naar hun juiste waarde willen schatten.

Er gaat soms van levenden resp. van stervenden een supranormale vèr-werking uit, die, onder zekere omstandigheden, een verschijning van den betreffenden persoon vermag te doen ontstaan, vgl. bijv. het boven door ons aangehaalde geval.

De realiteit der supranormale vèr-werking van levenden resp. van stervenden verbiedt ons om bij verschijningen van gestorvenen zoo maar te ontkennen dat ook daaraan een zekere objectiviteit ten grondslag zou kunnen liggen.

Integendeel wordt men tot een dergelijke erkenning gedrongen, wanneer de waarnemende óf bij de verschijning van een hem bekend overledene het een of ander opmerkte dat hem onbekend was, óf de verschijning zag van een hem onbekend en later geïdentifieerd persoon (vgl. *De Parapsychologie p.* 195-202).

Veelal hebben de verschijningen van overledenen iets dofs en wezenloos, maar er gaan toch wel eens intellectueele resp. gemoedsuitingen mee gepaard, hetzij dat die verschijningen een wakende dan wel een droomende te beurt vielen. (*vgl. De Parapsychologie p.* 207-210).

Alles te samen genomen bestaan er zeer goed geaccrediteerde, zij het dan slechts weinige gevallen die zich op ongekunstelde wijze niet anders laten verklaren dan door de een of andere inwerking van de zijde der overledenen. En als er rechtstreeksche „manifestaties" van overledenen bestaan, mag men ook zulke „manifestaties" door middel van een tusschenpersoon althans niet uitgesloten achten.

Wij komen hiermede tot de z.g. geesten-communicaties die ons geworden door een „medium", waarmee in eigenlijken zin wordt bedoeld: een menschelijk tusschenpersoon tusschen de overledenen en de levenden.

Dat dit onderwerp groote moeilijkheden voor het wetenschappelijk onderzoek oplevert en men ook daarbij vooral voor bedrog op de hoede moet zijn behoeft ternauwernood te worden opgemerkt.

Wij bespreken hier uiteraard slechts die feiten die door één medium tot ons komen.

De „Society for Psychical Research" heeft tientallen jaren lang en op zeer nauwgezette wijze geëxperimenteerd met verscheidene mediums waardoor „geesten" zich heetten te manifesteeren.

Zulk een medium spreekt dan in „trance", vaak met een geheel andere stem of wel schrijft „automatisch" allerlei „communicaties" neer.

Prof. W. James, de bekende psycholoog, slaagde, na eenige pogingen erin, de reeds door ons genoemde Mevr. E. Piper in een „halve hypnose" te brengen „zeer verschillend van haar mediamieke trance" (*A Record of observations of certain Phenomena of Trance*" in *Proc. Soc. Ps. Res. Vol. VI*, 1890, *p.* 653).

„Trance" (een soort extase) is dus niet, zooals prof. H. Bavinck dacht (z.b.) zoo maar met hypnose gelijk te stellen.

De mediums verstrekken hun uitingen in „trance" niet als hun eigen prestatie maar als iets dat hun wordt medegedeeld door „geesten". Dit is ook dan wel eens het geval geweest, wanneer het medium in wakenden toestand geen aanhangster van het „spiritisme" was.

Bijzonder merkwaardig zijn bij de „manifestaties" de z.g. contrôle-geesten, die, naar hun zeggen, het verkeer tusschen de overledenen en de levenden tot stand brengen resp. mogelijk maken. Zij zijn, om het zoo uit te drukken, de mediums „aan gene zijde". De mediums en de „contrôle-geesten" worden, om het bekende beeld te gebruiken, niet ten onrechte met telegraphisten vergeleken.

Men denkt bij zulk een „contrôle-geest" onwillekeurig aan den „Oob" waarover, volgens het bijbelsch verhaal, de toovenares van Endor beschikte.

Die „contrôle-geesten" dragen gewoonlijk fantastische namen; zij verklaren, overledenen te zijn, maar men is er bijna nooit in geslaagd, hun identiteit vast te stellen. Voorshands beschouwen dan ook de meeste onderzoekers, ook degenen, die niet afwijzend tegenover de „geestenhypothese" staan, die „contrôle-geesten" als scheppingen van de fantasie der mediums.

Het is duidelijk, dat de „geest" van een overledene, wanneer hij zijn bestaan voor de wetenschap wil aannemelijk maken, zich door het verstrekken van karakteristieke gegevens moet legitimeeren. En werkelijk zijn er mediums die daarvan vele voorbeelden hebben gegeven, zooals uit de desbetreffende ver-

slagen blijkt, die men in de „Proceedings" der „Society for Psychical Research" van af het jaar 1890 kan vinden.

Degenen, die desondanks geen inwerking van overledenen willen aannemen, trachten de feiten in quaestie te verklaren door een supranormale aansluiting van het medium bij den geest resp. het geheugen van personen, al of niet bij de zitting aanwezig en, waar dit niet volstaat, met helderziendheid in den meest uitgebreiden zin.

Inderdaad is zulk een geheimzinnige aansluiting van een proefpersoon bij andermans geest resp. geheugen en zoo ook helderziendheid geconstateerd in gevallen waarbij van geen geesten-inwerking sprake was en men zou op grond daarvan ook bij de bovenbedoelde mediamieke prestaties de hypothese der inwerking van overledenen overbodig kunnen achten. Daar echter zekere rechtstreeksche feiten onmiskenbaar op de een of andere inwerking van overledenen wijzen (z.b.), mag men zulk een inwerking ook bij mediamieke verschijnselen niet zoo maar voor uitgesloten verklaren.

Er is echter meer.

Herhaaldelijk toch komt het voor dat bij monde of geschrift van een medium de soi-disant geest van een overledene niet slechts karakteristieke bijzonderheden verstrekt, maar ook op aan hem gerichte vragen precies als de overledene zelf tijdens zijn leven reageert.

Een der meest sprekende gevallen van „manifestatie" is wellicht dat van George Pelham (schuilnaam), in het reeds vermelde verslag van R. Hodgson (*p.* 295-335) nader uiteengezet.

Reeds den eersten keer dat George Pelham, in Februari 1892 overleden, den 22 Maart daarna door middel van Mevr. Piper zich aan R. Hodgson en aan een ander van zijn kennissen manifesteerde, gaf hij niet alleen zijn eigen naam op, maar ook dien van eenige zijner meest intieme vrienden en deelde bijzonderheden mede, aan de aanwezigen onbekend, o.m. een zinspeling makende op een niet alledaagsch gesprek dat hij met de dochter van een zijner kennissen had gevoerd (*p.* 296-299).

Hij beantwoordde voorts nog op tal van zittingen vragen, die men aan hem stelde, op zeer karakteristieke wijze en wees, zonder zich ook maar eens te vergissen, van ten minste honderd en vijftig personen die als vreemdelingen bij Mevr. Piper kwamen, dertig als vrienden aan, die hij tijdens zijn leven had

gehad (*p.* 330, *vgl. ook F. W. H. Myers, Hum. Pers,. II, p.* 243).

Een dergelijk voortgezet zich manifesteeren van één persoonlijkheid is blijkbaar niet het spel van het toeval, terwijl daarentegen de supranormale aansluiting bij andermans geest resp. geheugen, meer aan het toeval onderhevig lijkt.

Wil men, bij de verklaring van de feiten in quaestie zich uitsluitend bij het medium bepalen, dan moet men wel aannemen, dat een deel van Mevr. Piper (in trance) bijzonderheden wist, haar anders onbekend, maar den overledene wél bekend en dat het op gedane vragen reageerde juist zooals deze. Maar dan vraagt men zich af: welk verschil is er dan eigenlijk tusschen dat deel van Mevr. Piper en den „geest" van den overledene? De geest van een zeker persoon is toch feitelijk iets, dat aan anderen onbekende bijzonderheden weet en op zijn omgeving op een hem eigenaardige wijze reageert. Of wil men de conclusie trekken dat een overledene kan herrijzen wanneer een geschikt medium zich voordoet en zekere omstandigheden gunstig zijn? Dat ware dan een voorwaardelijk en fragmentarisch voortbestaan.

Daar echter, zooals wij boven vermeld hebben, rechtstreeksche verschijningen voorkomen, die op een zekere inwerking van een overledene wijzen, is het meer ongekunsteld, aan te nemen dat de overledenen op de een of andere wijze voortbestaan en zich wel eens onder bijzondere, ons tot dusver onbekende, omstandigheden ook door een medium manifesteeren.

Het mag dan ook geen verwondering baren, dat, na langdurig en nauwkeurig onderzoek deskundigen als, om maar enkelen te noemen, de critische speurder R. Hodgson, de geniale syntheticus F. W. H. Myers, de fijn-analyseerende philosoof J. H. Hyslop, die conclusie hebben aanvaard.

Bij pogingen, om aan die conclusie te ontkomen, schept men hoe langer hoe meer complicaties en moet eindelijk de toevlucht nemen tot willekeurige en vage veronderstellengen. Ook hardnekkige sceptici vermogen zich dit niet geheel te ontveinzen.

Keeren wij nu tot het verhaal in 1 Samuel 28 terug, dan treft ons terstond de overeenkomst tusschen hetgeen de toovenares te Endor en hetgeen mediums als mevr. Piper verrichten.

Saul zag de verschijning van Samuel niet en evenmin zien (mogelijk met uitzondering van een enkele clairvoyant) degenen, die een trance-medium raadplegen, de „geesten."

„Samuel" sprak uit de toovenares en hetzelfde is ook bij de trance-mediums het geval.

„Samuel" deed een voorspelling, die uitkwam. Ook mevr. Piper heeft wel eens in „trance" profetieën gedaan die door de uitkomst zijn bewaarheid. Ze betroffen, hetgeen zeer opmerkelijk is, bijna altijd sterfgevallen.

Wij hebben reeds in ons tweede hoofdstuk p. 29 er op gewezen, dat 1 Samuel 28 v. 21 n.l.: „En de vrouw ging naar Saul toe en zag dat hij zeer ontsteld was" ons de conclusie aan de hand zou kunnen doen dat de vrouw dit van te voren niet had opgemerkt. Dit is zeer gemakkelijk te verklaren wanneer men aanneemt, dat zij, „in trance" was geweest en zooals gewoonlijk mediums in trance, zich niets herinnerde van hetgeen zij in dien toestand had gezegd. Neemt men daarentegen aan, dat zij wist wat „Samuel" zeide, dan kon zij toch niet anders verwachten dan dat Saul zeer ontsteld was, en ware vs. 21 derhalve zeer flauw in dit overigens allesbehalve flauwe, maar integendeel pakkende en dramatische verhaal.

Dat de toovenares zich zou hebben bediend van griezelige hulpmiddelen, zooals men ze op zekere teekeningen van die doodenoproeping kan zien, staat alles behalve vast en evenmin behoeft er bij het geval te Endor van eenige bepaald „satanische" inwerking sprake te zijn.

Erkent men het feit, dat de menschelijke ziel ook na de ontbinding van het grofstoffelijke lichaam voortbestaat, dan moet men wel het bestaan van bovenmenschelijke wezens zonder grofstoffelijk lichaam althans waarschijnlijk achten.

Ja, zelfs de atomist Democritus (± 400 v. Chr.) was ervan overtuigd dat zekere groote en bovenmatig geweldige beelden (zoo veel als spookverschijningen) de menschen naderen, dat die beelden deels goed-deels kwaaddoend zijn, voorts ook de toekomst voorspellen. Het geloof aan goden achtte hij door zulke verschijningen te zijn ontstaan.

Om een betrekkelijk kort geleden voorbeeld aan te halen: In 1892 verzekerde een vrouw van hallucinatorischen aanleg dat ze als kind van negen jaren over dag met geopende oogen een groote en nevelachtige gestalte had gezien, van welke zij dacht dat het God zelf was ((*Report on the Census of Hallucinations in Proc. Soc. Ps. Res. X*, 1894 *p.* 413).

Uit vroegere eeuwen wordt herhaaldelijk bericht, dat ongure

demonische gestalten van meer dan menschelijke grootte zouden zijn gezien.

Het spreekt van zelf, dat tegenover dergelijke feiten de grootste voorzichtigheid in acht moet worden genomen. Ook ontbreekt het tot dusver nog aan een verzameling en critische bewerking van het desbetreffende bewijsmateriaal.

Aannemende echter dat er bovenmenschelijke zielewezens zonder grofstoffelijk lichaam bestaan, dan zullen zij allicht van verschillenden aard zijn en zich op verschillende wijze tegenover de menschen gedragen. Sommigen zouden zich welwillend, anderen onverschillig en weer anderen vijandig kunnen betoonen. Het zou, om een voor de hand liggende analogie te gebruiken, er mee kunnen gesteld zijn als met de verhouding van de menschen tegenover de dieren.

Het geloof aan bovenmenschelijke, ons kwaad gezinde wezens is, op zich zelf beschouwd, geenszins onredelijk en ongetwijfeld een integreerend bestanddeel van de christelijke leer.

In hoever nu zulke ons kwaadgezinde machten eventueel hun medewerking verleenen bij de tooverij, in hoever zij welgevallen hebben aan zekere ongure hulpmiddelen en handelingen, in hoever hier mogelijk zekere getalsverhoudingen van invloed zijn — daaromtrent verkeeren wij uit den aard der zaak in het duister.

Dat de booze machten onder één hoofd staan, Duivel, Satan of hoe men hem ook noeme, wordt evenzeer door het Christendom op de allerduidelijkste wijze verkondigd. Men kan de gegevens, die de Bijbel dienaangaande bevat, niet wegredeneeren zonder de waarheid gewoonweg in het gezicht te slaan.

„Maar" zal men zeggen, „die philosofen, die vrij zijn van kerkelijke dogma's, ontkennen toch het bestaan van een persoonlijken duivel."

Inderdaad heeft o.m. een der meest beroemden, Spinoza dit gedaan, in een verhandeling uit zijn jeugd, over „God, de mensch en diens welstand", 2. deel, 25. hoofdstuk. Wij citeeren het, met enkele afkortingen, naar de bewerking van Dr. W. Meyer (1899):

„Indien de Duivel een ding is, dat ten eenenmale tegen God is en van God niets heeft, komt hij overeen met het Niet . . .

Nemen wij aan, zooals enkelen meenen, dat hij een denkend iets is, dat volstrekt geen goed wil noch doet en zich zoodoende ten eenenmale tegen God verzet, dan is hij wel zeer ellendig . . .

Maar laat ons eens nagaan of zulk een ellendig ding wel een enkel oogenblik zou kunnen bestaan. Indien wij dit doen, zullen wij terstond inzien, dat dit onmogelijk is, want van de volmaaktheid eener zaak hangt haar duur af en hoe meer wezenheid en goddelijkheid zij bevat des te bestendiger is zij. Aangezien nu de duivel geen de minste volmaaktheid in zich heeft, zoo is het ondenkbaar dat hij zou kunnen bestaan. Hierbij komt nog dat de bestendigheid of de duur van iedere wijze der denkende zaak alleen afhangt van hare vereeniging met God, ontstaande uit de liefde tot Hem. Daar nu echter juist het tegendeel van deze vereeniging in de duivelen wordt ondersteld, zoo is hun bestaan onmogelijk.

Maar waarom ook duivelen aangenomen, dewijl daarvoor niet de minste noodzakelijkheid bestaat? Wij toch behoeven niet zooals anderen het bestaan van duivelen aan te nemen ten einde de oorzaak van haat, nijd, toorn en dergelijke passieën te vinden, aangezien wij die, zonder dergelijke verdichting, duidelijk genoeg gevonden hebben."

Wij willen hier, ofschoon er stof genoeg voor is, geen critiek op oefenen, en voor een oogenblik aannemen, dat Spinoza gelijk heeft.

Er is geen duivel. Beter dan zich om duivel(en) en hel ongerust te maken is „wel doen en blij zijn".

Maar, vragen wij, toen Spinoza op den avond van den fatalen 20 Augustus 1672 te weten kreeg, dat het verbitterde volk de gebroeders de Witt had vermoord en hun lijken op gruwelijke wijze had verminkt, was hij toen ook blij? Sprak in hem toen de „liefde tot God"?

Zooals Spinoza zelf aan Leibniz heeft verteld, schreef hij op een papier de woorden „Ultimi barbarorum" (Ergste der barbaren) en wilde hij dit ergens in de stad aanplakken. Tot zijn geluk werd hij hierin door zijn huiseigenaar verhinderd.

Spinoza's verontwaardiging doet hoogst sympathiek aan; er blijkt uit dat nog iets anders dan wiskundige redeneering in hem leefde; maar is die verontwaardiging wel in harmonie met zijn „wereldbeeld", met zijn „ethica"?

Waren die „ergste der barbaren" in laatste instantie niet ook iets uit of in de „substantie" die voor Spinoza het allerhoogste en het allesomvattende is? Was hun ontzettende daad niet per slot van rekening ook een uiting der „substantie"?

Hoe men het ook wil wenden of draaien, alle barbaarschheid, alle kwaad, door menschen gepleegd, komt onverbiddelijk op rekening der „substantie" of hoe Spinoza het allerhoogste moge noemen.

Het baat niet veel of men al het bestaan van een persoonlijken duivel ontkent.

Zeer juist en diepzinnig zegt Goethe in zijn „Faust:"

„Den Bösen sind sie los, das Böse ist geblieben."

En nu kan men wel — al levert dat in de praktijk niets op — het booze resp. het kwaad wegredeneeren, maar wat men niet kan wegredeneeren is het onaangename, martelende, moordende dat zich in dit leven onverbiddelijk en onophoudelijk doet gevoelen.

Al het onaangename, martelende, moordende komt — daar helpt niets aan — ten laste van Spinoza's „substantie" resp. van het „Al-Eene", het „Absolute" of hoe men het noeme. De alheiddwepers moesten, wanneer zij de werkelijkheid onder de oogen dorsten te zien, eigenlijk niet spreken van „Pantheisme", maar, om de uitdrukking van Herbart te gebruiken, van „Pansatanisme".

k 68 · 1